

नटसभ्राट

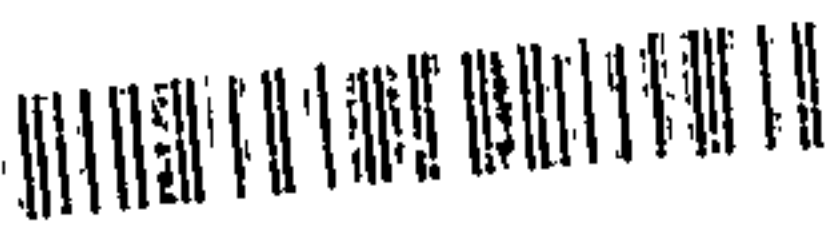
श्रीरामदास

१९३५

म. ग्रं. सं. ठाणं

विषय-परिचय

सं. नं. ७

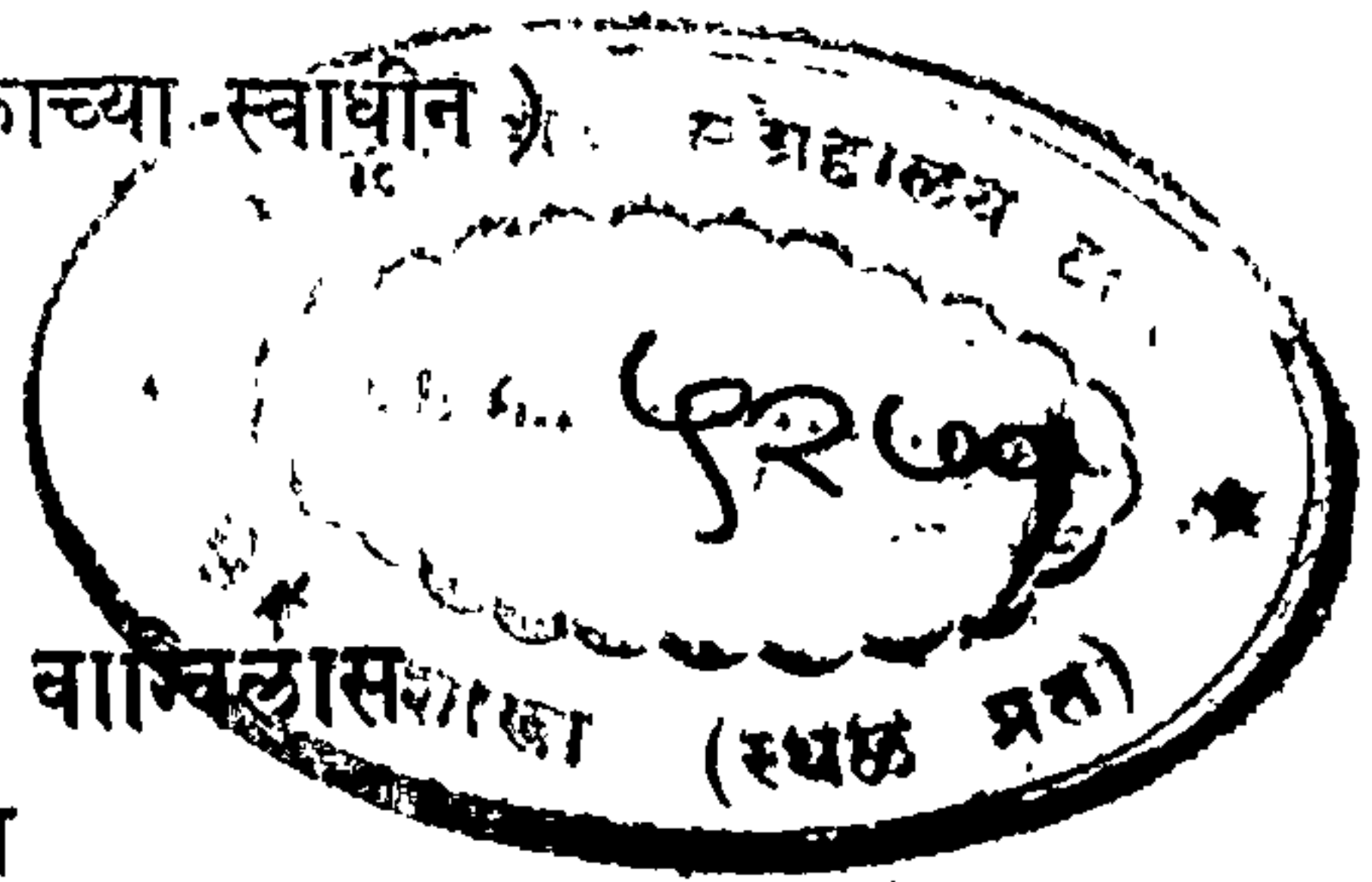


REFBK-0005271

पां.

नटसम्राट
श्रीयुत बालगंधर्व यांच्या नवलकथा

(सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन)



गडकऱ्यांचा वाऱ्चिलासशाळा

व

नटसम्राट श्रीयुत
बालगंधर्वांच्या नवलकथा

इ० पुस्तकांच्या मालिका सर्व हक्क

सौ.



REF BK-0005271

प्रकाशक—पांडुरंग गणेश क्षीरसागर, ९२ बुधवार, पुणे.

मुद्रक—शं. न. जोशी, चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव, पेठ पुणे २.

हैं तरी नवलच !

श्री. पांडुरंग गणेश क्षीरसागर यांनी लिहिलेल्या “ बालगंधर्वाच्या नवलकथा ” या पुस्तकाला प्रस्तावनेची जरूरी भासावी हैं एक नवलच होय ! बोलूनचालून या नवलकथा ! यांतील नवलाई केव्हांही चित्ताकर्षकच असणार. शिवाय ज्या थोर ‘ पुरुषाच्या ’ या नवलकथा आहेत ते श्री. बालगंधर्व, यांस नवलपुरुष (Wonder Man) मानण्यांत येतें. महाराष्ट्रांत गेल्या पन्नास वर्षांत जे कांहीं नवल-पुरुष होऊन गेले त्यांत श्री. बालगंधर्वाची गणना करण्यास मुळींच हरकत नाही. त्यांच्या त्या रंगभूमीवरील स्त्रीभूमिका नवलाईच्या मानल्या जातात यांत कांहींच आश्चर्य नाही. पण ही मात्र खचित नवलाची गोष्ट आहे की, रंगभूमिबाहेरील त्यांच्या खासगी व सार्वजनिक जीवनाच्या गोष्टी लोकांना नवलाईच्या वाटतात ! त्यांचें बोलणें नवलाईचें, त्यांचें चालणें नवलाईचें, त्यांचें खाणें नवलाईचें आणि त्यांचें पिणेंही नवलाईचेंच ! ते प्रेमळपणानें बोलतात, सरळपणानें चालतात, सात्विक अन्न खातात आणि मोसुंब्याचा रस पितात. अशा त्यांच्या कहाण्या ऐकत असतांना श्रोत्यांचें चित्त रंगून जातें, ही गोष्ट पुष्कळांच्या परिचयाचीच असेल. स्त्रीपार्टी नटांत तर त्यांनीं नवलपुरुष म्हणून अपूर्व कीर्ति मिळविलेली आहे.

अशा नवल-पुरुषांच्या नवलकथा वाचण्याविषयी प्रेमळ वाचकवर्ग उत्सुक झाला असेल याबद्दल तिळमात्र शंका नाही. या नवलकथा तशाच अत्यंत नवलपूर्ण आहेत.

श्री. क्षीरसागर यांनी सदर पुस्तकाची अशी: कांहीं मजेदार जुळणी केली आहे की, त्यांतील नवलकथा वाचीत असतांना वाचकांच्या नजरेपुढें बालगंधर्वाच्या आयुष्यांतील सर्व प्रसंगाचा चित्रपट भूमिमत उभा रहातो. बालगंधर्वाच्या चरित्राचें नवलपूर्ण सार म्हणजेच हैं पुस्तक होय, असेंही म्हणावयास हरकत नाही.

हें पुस्तक वाचीत असतांना जी एक गोष्ट वाचकांच्या मनावर निर्विवादपणें टसते ती ही की, हा नवल-पुरुष अत्यंत भाग्यशाली आहे. किलोस्कर संगीत मंडळीत जाण्याविषयी त्यांना ज्यांनी प्रोत्साहन दिले ते कै. श्री-शाहू छत्रपति होत ! त्यांनी ज्यांना “ बालगंधर्व ” ही पदवी दिली ते

लो० बाल गंगाधर टिळक होत ! ज्या शहरांत त्यांनी रंगभूमीवर प्रथम प्रवेश केला ते शहर मिरज संस्थानची राजधानी होय ! त्यांना पुढे ज्यांनी राजाश्रय दिला ते बडोद्याचे अधिपति श्रीसयाजीराव महाराज होत ! आणि आतां त्यांच्या सहकारितेनें ते सिनेमांच्या पांढऱ्या पडद्यावर पदार्पण करित आहेत ते अखिल हिंदुस्थानांत श्रेष्ठ प्रतिये कलावंत म्हणून गाजत असलेले प्रभात फिल्म कंपनीचे संचालक होत ! बालगंधर्वांच्या आयुष्यांतील हे सर्व पुण्ययोग त्यांच्या सद्भाग्याचीच साक्ष देतात. अशा भाग्यशाली पुरुषाच्या या नवलकथा वाचीत असतांना वाचकवर्ग तल्लीन झाला तर त्यांत मुळांच नवल नाही.

या पुस्तकांत अनेक नवलकथा आहेत. पण त्यांतल्या त्यांत पान २३ आणि २४ वर श्री.क्षीरसागरःयांनी जी एक नवलपूर्ण सत्यकथा सांगितली आहे, ती आमच्या दृष्टीनें इतकी नवलाची आहे की, त्या एका कथेमुळे सुद्धां हे पुस्तक महाराष्ट्रीयान्यां चिरस्मरणांत राहिल्यांशिवाय रहाणार नाही. किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमिवर गुप्तमंजुष नाटकांत नायिकेची पहिली भूमिका श्री. बालगंधर्वांनी मिरज मुक्कामी केली. त्या प्रयोगास श्री शाहू छत्रपति महाराज हजर होते. त्या वेळचे लो० टिळकांच्या आगमनाचे जें वर्णन श्री. क्षीरसागर यांनी केले आहे ते त्यांच्या थोर चरित्राला उज्वलता आणून देणारे आहे. लो० टिळकांनी त्या प्रसंगी श्री. छत्रपतींशीं जें वर्तन केले ते त्यांच्या मनाचा थोरपणाचा व्यक्त करतें. हे वर्णन छत्रपतिसरकार आणि लो० टिळक या दोघांच्याही भक्तांनी वाचण्यासारखें आहे, इतकेच नव्हे तर मनन करण्यासारखेही आहे. त्या दोन थोर पुरुषांची त्या वेळची एकमेकांशी झालेली वागणूक महाराष्ट्राच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखीच झालेली आहे. या एका नवलकथेमुळे त्या दोन थोर पुरुषांच्या जीवनक्रमावर अत्यंत उज्वल असा प्रकाश पडल्याशिवाय रहात नाही. माझ्या मते या एका गोष्टीमुळे सुद्धां बालगंधर्वांच्या नवलकथांनाही विशेष महत्त्व आल्याशिवाय राहणार नाही.

२७ पानावर श्री. क्षीरसागर यांनी जी मामांची हंकिगत दिली आहे, ती ही अत्यंत चमत्कृतिजनक आहे. माझे मित्र प्रिन्सिपॉल अत्रे यांनी एका सुप्रसिद्ध व्याख्यानांत पुराणकाळापासून चालू काळापर्यंतच्या अनेक मामांची मालिका सांगून

मामा म्हणजे भानगड

ही गोष्ट सिद्ध करून दाखविली होती. श्री. क्षीरसागर यांनी या पुस्तकांत सांगितलेली मामाची हकिगत वरील सिद्धान्तच पुनः एकदां सिद्ध करून देते. ही मामाच्या भानगडीची हकिगत इतकी नवलपूर्ण आहे की, ... पण नको !

(६) अशा एकेक नवलकथांचें वर्णन करीत बसलें, तर प्रस्तावनेचें पुस्तक होईल आणि श्री. क्षीरसागर यांनी लिहिलेलें छोटेखानी पुस्तक प्रस्तावनेसारखें भासूं लागेल ! अशा या सकारण भीतीमुळें आणखी विस्तार न करतां ही प्रस्तावना थोडक्यांत आटोपती घेणें आवश्यक होय !

बालगंधर्वांच्या गोड गळ्यांतून निघणाऱ्या पदांत ' नका टाकूनि जाऊ डावा डोळा पाण्यानें भाझा भरला, ' हें लावणीगीत त्यांच्या अगदीं लहानपणापासूनच अत्यंत लोकप्रिय असल्याचें श्री. क्षीरसागर सांगतात. श्री. बालगंधर्वांनी आपल्या गोड गळ्यानें गाइलेलें हें लावणीगीत रसिकांच्या कानांत अजूनही शुभ्रत आहे. परंतु परवां नुक-तच त्यांनीं जेव्हां छत्रपतींच्या राजधानींत महाराष्ट्रीय रंगभूमीची रजा घेतली त्या वेळीं आखिल महाराष्ट्रांतून ' नका टाकूनि जाऊं ' अशा तऱ्हेचे गीतध्वनि स्पष्टपणें दुमदुमून गेले ! हा इतिहास अगदीं ताजा असल्यामुळें त्याचा विस्तार करण्याचें कारणच नाही. प्रस्तावना संपवितांना रसिकांतर्फे बालगंधर्वांस एवढीच विनंति करावयाची कीं, सिनेमांत तरी या पण रसिकांना टाकून जाऊं नका !

श्री. क्षीरसागर यांनीं हार्मोनियममास्तर आणि नट या दोन्ही दृष्टींनीं महाराष्ट्रीय रंगभूमीची सेवा केलेलीच आहे. त्याशिवाय त्यांनीं हार्मोनियम मास्तर, ' पेटीचा घरचा शिक्षक ' आणि ' गडकऱ्यांचा वाग्विलास ' हीं पुस्तके लिहून लेखक म्हणून चांगली कीर्ति मिळविलेली आहे. त्यांच्या या कीर्तीत या नवलकथांच्या पुस्तकांनं नवलाईची भर पडो, असें मी इच्छितों.

निर्भोड ऑफिस,

मुंबई नं. ४

१३।३।३५

अनंत हरी राठे

लेखकाचे हद्दत

गडकन्यांचा वाग्विलास हें पुस्तक लोकप्रिय होऊन मध्यप्रांत व वन्हाड शाळा-खात्यानें हायस्कूल, मिडलस्कूल व नॉर्मल स्कूल यांत बक्षिसें व लायब्ररीकरितां मंजूर केलें. या अल्प यशामुळे व माझ्या नाट्यकलेच्या तीस वर्षांच्या अनुभवामुळे मी प्रस्तुत ' बालगंधर्वांच्या नवलकथा ' हें पुस्तक कांहीं विद्वान् व नाट्यप्रेमी सद्गृहस्थांच्या सूचनेमुळे लिहिण्यास प्रवृत्त झालों.

स्वानुभव व दादा काटदरे वगैरेंच्या माहिती पुरविण्याच्या मदतीमुळे मला नवलकथा पूर्ण करतां आल्या. पुष्कळ लोकांनीं आगाऊ मदत केली, पण अनेक अपरिहार्य अडचणींमुळे सदर पुस्तक २-२॥ वर्षे प्रसिद्ध होण्याचा योगच येईना.

श्रीयुत अनंत हरि गद्रे यांनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तावना लिहिली.

श्रीयुत प्र. के. अत्रे. बी. ए. बी. टी. टी. डी. (लंडन) यांनीं व ' नवाकाळ ' पत्रांनीं आगाऊ अभिप्राय प्रसिद्ध केला याबद्दल व श्रीयुत अत्रे आणि श्रीयुत वसन्तराव मराठे यांनीं सदर पुस्तकाचा पुढें तपासणें व शाब्दिक व इतर कांहीं दुरुस्त्या करणें यांत आपला अमूल्य वेळ खर्च केला याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे. श्रीयुत बालगंधर्वांना मी नवलकथा लिहित आहे हें कळविलें व श्रीयुत अत्रे यांनींही प्रत्यक्ष कळविलें असतां, श्रीयुत बालगंधर्व व श्रीयुत बापुराव राजहंस यांनीं सकौतुक समाधान व्यक्त केलें. याबद्दल त्यांचेही फारच आभार आहेत.

श्रीयुत बाबुराव देशमुख, श्रीमंत चिटणीससाहेब, श्री. ओगले [संपादक-महाराष्ट्र] श्रीयुत माडखोलकर [उपसंपादक-महाराष्ट्र] प्रो. वेदरे, श्री. नेरकर, श्री. वाशीमकर, श्री. आढावसाहेब, श्री. यादवराव देशमुख इ० नागपूर येथील तसेंच पुणे येथील श्रीमंत सरदार आवाससाहेब मुजुमदार, श्री. सरदार विंचुरकर, श्री. सरदार पुरंदरे, फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रो. चाफेकर, प्रो. समर्थ,

प्रिन्सिपॉल महाजनी, सर परशरामभाऊ कॉलेजचे व्हाइ० प्रिन्सिपॉल डॉ० भागवत, प्रो. कर्वे, त्याचप्रमाणे दोन्ही कॉलेजचे कांहीं विद्यार्थी, प्रभात फिल्म कं. चे मालक व म्युझिक डायरेक्टर श्रीयुत माईणकर वगैरेंनीं अगाऊ मदत केल्यामुळेच पुष्कळच मदत झाली परंतु अपरिहार्य अडचणींमुळे शेवटीं पुणे येथील श्रीयुत दुर्गाप्रसाद मोदी (पेढेवाले) यांनीं धांव घेतली म्हणूनच सदर पुस्तक वाचकांच्या हातीं देण्यास मी समर्थ झालों. याबद्दल श्री. मोदी यांचे मी आभार मानतो. श्रीयुत राजाध्याक्ष फोटोग्राफर (मुंबईच्या रेक्स फोटो स्टूडिओचे मालक) यांनीं सदर पुस्तकाच्या कव्हरपेजवर छापण्याकरितां बालगंधर्वांच्या फोटोचें सुंदर डिझाईन व सुंदर ब्लॉक करून कव्हर दोन रंगांत छापून देण्याचा सर्वच खर्च केला; सुमारे ३५ रुपयांची मदत केली. श्री. राजाध्याक्षाच्या वेळो-वेळींच्या उदार सहाय्यामुळे मी निरंतरच त्यांचा आभारी आहे.

श्रीयुत बाबुराव नाईक यांनीं माझ्या विनंतीवरून फारच सुंदर अशी हस्तलिखित प्रत लिहून दिली, याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें जरूर आहे.

चित्रशाळा प्रेसच्या मालकांनीं संपूर्ण काम केले व हरीहर व रामकृष्ण प्रेसनें थोडीं थोडीं कामे करून दिलीं म्हणून त्यांचे आभार मानून व सर्वसाक्षी दयाळू परमेश्वराची दया सदैव असावी अशी इच्छा करून हें हृद्गत आटोपतें घेतों.

ज्यांनीं ज्यांनीं आगाऊ मदत केली ते सर्वच मला सारखे पूज्य आहेत. प्रत्येकाचा नामनिर्देश करणें पुस्तकाच्या दृष्टीनें उचित नाही. म्हणून सर्वांनीं माझ्यावर प्रेम ठेवावें एवढीच विनंती करून व सर्वसाक्षी दयाळू परमेश्वराचे उपकार मानून प्रस्तुत ' हृद्गत ' मी जास्त न लांबवितां आवरतें घेतों.

‘ बालगंधर्वांच्या नवलकथा ’

श्री. अत्रे यांचा अभिप्राय

सुप्रसिद्ध साहित्यिक व नाटककार श्री. प्र. के. अत्रे हे म्हणतात की, रा. पां. ग. क्षीरसागर यांनी गेल्या पंचवीस वर्षांत निरनिराळ्या महाराष्ट्रीय नाटक कंपन्यांतून पेटीवादक, नट, मालक इत्यादि निरनिराळ्या नात्यांनी जितका नाट्यविषयक, विविध व बहुमोल अनुभव मिळविला आहे तितका इतर नटांनी क्वचित मिळविला असेल. रा. क्षीरसागर म्हणजे थोडक्यांत महाराष्ट्रीय नाटकाचा ज्ञानकोश आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. सामान्य माणसाच्या संसाराचें चित्र रंगभूमीवर पडद्याच्यापुढें नाट्यरूपानें दाखविलें जातें पण त्या पडद्याच्या पलीकडील नटांच्या आयुष्याची चित्रे कोणत्याही नाटकांतून व्यक्त होणें शक्य नाहीं. या अव्यक्त नटसृष्टीतील आपलें अद्भुत व मनोरंजक अनुभव रा. पांडोबा जेव्हां सांगत असतात तेव्हां आपण नटांचे अरेबिअन् नाईटस ऐकतो की काय, असा आपणांस भास होतो. व्यापक व विविध अनुभव, सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षण व विनोदबुद्धि एवढ्या भांडवलावर विशेष शिक्षण अगर लेखनाभ्यास नसतांही रा. पांडोबांनी या विषयावर लिहिण्याचा अधिकार मिळविला आहे. या बाबतीत त्यांनी दाखविलेली कळकळ व चिकाटी प्रसंशनीय आहे. या पूर्वी त्यांनी प्रसिद्ध केलेलें, ‘गडकऱ्यांचा वाग्विलास’ हें पुस्तक किती मार्मिक व मनोरंजक आहे हें पुष्कळांना ठाऊक असेलच. त्याच धर्तीवर त्यांनी एक ‘ बालगंधर्वांच्या नवलकथा ’ या नांवाचें पुस्तक लिहिलेलें असून तें हल्ली छापत आहे. बालगंधर्व हा विषय महाराष्ट्रियांचा अत्यंत आवडता व जिव्हाळ्याचा आहे. आपल्या मधुर कामानें रा. बालगंधर्व यांनी मराठी जनतेला गेलीं दोन तपें इतकें मंत्रमुग्ध करून टाकलेलें आहे की, गेल्या पंचवीस वर्षांच्या नाट्यकलेच्या इतिहासांतून बालगंधर्वाना उणें करणें म्हणजे बाकी पूज्य होतें, असेंच समीकरण आहे असें लोक समजतात. बालगंधर्वांच्या गोष्टी बोलणें व ऐकणें, त्यांचे दर्शन रंगभूमीवर व इतरत्र शक्य तितक्या वेळां घेणें, त्यांचें वेगवेगळे फोटो जमविणें व त्यांनी गृहें शृंगारणें हा महाराष्ट्रांतील अनेक लोकांचा प्रिय व्यवसाय आहे.

स्वतःच्या हयातीत आख्यायिका व दंतकथेचा विषय होऊन बसण्याचें थोर भाग्य बालगंधर्वांनीं मिळविलें आहे. रा. पांडोबांसारख्या प्रेमळ व भाविक भक्तांच्या चष्म्यांतून बालगंधर्वांचें दर्शन तर अधिकच कमनीय दिसत आहे. इतक्या आपुलकीच्या व जिह्वाळ्याच्या भावनेनें बालगंधर्वांच्या आयुष्याची शब्दचित्रे इतरत्र रेखाटलेली माझ्या अवलोकनांत नाहींत. सदर पुस्तक मी बारकाईनें वाचलेलें आहे व त्यांत थोड्याश्या शाब्दिक दुरुस्त्याहि केलेल्या आहेत. मला स्वतः हें पुस्तक फार मनोरंजक वाटतें. बालगंधर्वप्रेमी जनता रा. पांडोबांच्या प्रयत्नाचें कोडकौतुक करील, याविषयी मला बिलकूल शंका वाटत नाहीं. तथापि लोकांस मी हें आगाऊ अभिप्रायादाखल जाहीर करीत आहे.

मुंबईच्या 'नवाकाळ'चा अभिप्राय

सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय नटश्रेष्ठ श्री. नारायणराव राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व यांच्या चरित्राच्या कथा श्री. क्षीरसागर यांनीं बालगंधर्वांच्या नवलकथा या नांवानें एकत्र छापल्या असून त्यांची एक प्रत आम्हांस आगाऊ दाखविण्यांत आली. या चरित्रकथांच्या प्रारंभी थोडक्यांत अर्वाचीन मराठी रंगभूमीचा इतिहास देऊन तिच्यांत पुढें किलोस्कर नाटकमंडळीनें घडवून आणलेली क्रांति वर्णिली आहे. त्यानंतर बालगंधर्वांचा या नाटकमंडळींत कसा प्रवेश झाला, बालगंधर्वांनीं नाट्यकलेंत कोणत्या सुधारणा केल्या, वगैरे माहितीबरोबरच श्री. क्षीरसागर यांनीं बालगंधर्वांच्या अनुभवाच्या व स्वभावाच्या ज्या कित्येक कथा दिल्या आहेत, त्या खरोखरीच नवलकथा वाटण्याजोग्या आहेत. नट किंवा एका नाटकमंडळीचे मालक या नात्यानें केवळ सार्वजनिक रीत्या येणाऱ्या संबंधांत बालगंधर्वांच्या स्वभावाच्या ज्या खांचाखांचा सामान्य माणसाला कळणार नाहींत, त्या श्री. क्षीरसागर यांच्या, बालगंधर्वांच्या प्रत्यक्ष सहवासांत ते कित्येक वर्षे राहिल्यामुळे, ध्यानांत आल्या व त्यांचेच त्यांनीं या पुस्तकांत मोठ्या भक्तीनें संकलन केलें असल्यामुळे त्यांचें प्रस्तुत नवलकथा हें पुस्तक चटकदार वठलें आहे. मराठी भाषेंत थोर पुरुषांच्या चरित्रांची साधनें जुळविण्याची प्रथा एक दोन अपवाद सोडल्यास कमीच आहे. असामान्य कर्तृत्वाच्या राजकारणी

पुरुषांच्या चरित्रांकडे सामान्यतः लोकांचें लक्ष असतें, परंतु समाजसेवेच्या इतर कर्तृत्वक्षेत्रांत गाजणाऱ्या व्यक्तींच्या चरित्रांविषयी प्रायः उपेक्षाच आढळते. रंगभूमीचें क्षेत्र अशा उपेक्षेत सांपडल्यामुळें त्या क्षेत्रांतील अग्रणींच्या जीवनकथा मराठी भाषेत फारशा उपलब्ध नाहींत. श्री. क्षीरसागर यांनीं केलेला हा उपक्रम या दृष्टीनें कांहींसा अपूर्व आहे व म्हणूनच त्यास भरपूर लोकाश्रय मिळेल असा भ्रंवसा वाटतो. कर्तृत्वाचा पेशा कोणत्याहि प्रकारचा असला तरी मनुष्याच्या स्वभावाची उपजत धीरोदात्त ठेवण या पेशामुळें बदलत नाहीं, उलट त्या ठेवणीमुळें तो पेशा उंचावतो. अशा प्रकारचा बोध या नवलकथांतून सांठविलेला मर्मज्ञांना आढळेल व ते श्री. क्षीरसागर यांच्या प्रस्तुत उद्योगाचें कौतुक करताल.

सुवासिक उद्बत्त्यांचा जंगी कारखाना.

पत्ता—देवल अँड सन्स

पेठ सदाशिव-हौदाजवळ, पुणे शहर.

विक्रीस तयार) ते दिवस गेले ! (विक्रीस तयार

शिकणारांनी वर्षानुवर्षे तपश्चर्या करण्याची जरूर नाही.

५६) संगीत प्रवीण भाग १ ला. (किंमत
पाने ८ आणे

लेखक—प्रो. आर. जी. जोशी, एस्. पी.

प्रि. गांधर्व महाविद्यालय मुंबई (शाखा) या पुस्तकांत रे मालकंस, भीम, रे वर्ज भैरवी पलासी. (हे लेखककृत राग) व प्रचारांतिल काँफी, वागेश्री, तिलंग, दुर्गा, तिलक कामोद, अडाणा, भिन्न, बडज, खमाज वगैरे, रागांत उत्तमोत्तम हिंदी कवितांवर (श्रीकृष्णलीलेच्या व इतर कधीं न ऐकलेल्या नवीन व गोड चालींच्या २० चिजा ख्याल, ठुमरी, त्रिताल, होरी, शपताल एक्का, रूपक, वगैरे गायनाच्या सर्व प्रकारच्या) व यांपैकीं ११ चिजांवर विस्तारानें नवीन रागांचे चिजांवर सुद्धां आलाप दिले आहेत.

मागणी जास्त असल्यामुळें प्रती थोड्या शिल्लक आहेत. तरी ताबडतोब मागवा.

पत्ता—११ खेतवाडी मेनरोड गोवर्धनभुवन,
शेवटचा मजला, मुंबई ४.

स्वर्गीय सुखाचें साधन

संगीत हेंच संसाराचें भूषण आहे

आटपशरि, टिकाऊ, सुरेली पायपेट्या व हातपेट्या सिंगल डबल रीड—स्वस्त दरानें विकत मिळतील. २० रुपये सिंगल रीड. ३० ते १०० रुपयेपर्यंत डबल रीड.

पायपेट्या ९५ ते २०० रुपयेपर्यंत आर्डरप्रमाणें उत्तम करून देऊं—स्टॅंडर्ड हार्मोनियम कंपनी पिलहौस रोडवर ४० वर्षे ज्यांनीं दुकान चालविलें त्याच मालकांचे देखरेखीखालीं पेट्या तयार होतात.

जनार्दन ब्रदर्स,

हार्मोनियम मेकर व रिपेअरर, गोवर्धनभुवन, दुकान नं. १२ मुंबई ४.

॥ श्री ॥

ॐ सत्यमेव जयते

उत्तम माल योग्य किंमतींत चोख वजनानें मिळण्याचें
खात्रीचें दुकान

म्हणजेच

महाराष्ट्र किराणा स्टोअर्स

रेसिडेन्सी बाजार भागानगर (हैद्राबाद दक्षिण)

गिन्हाइकांचा सुखसंतोष व सोयी हेंच आमचें ध्येय आहे
हें विसरूं नका.

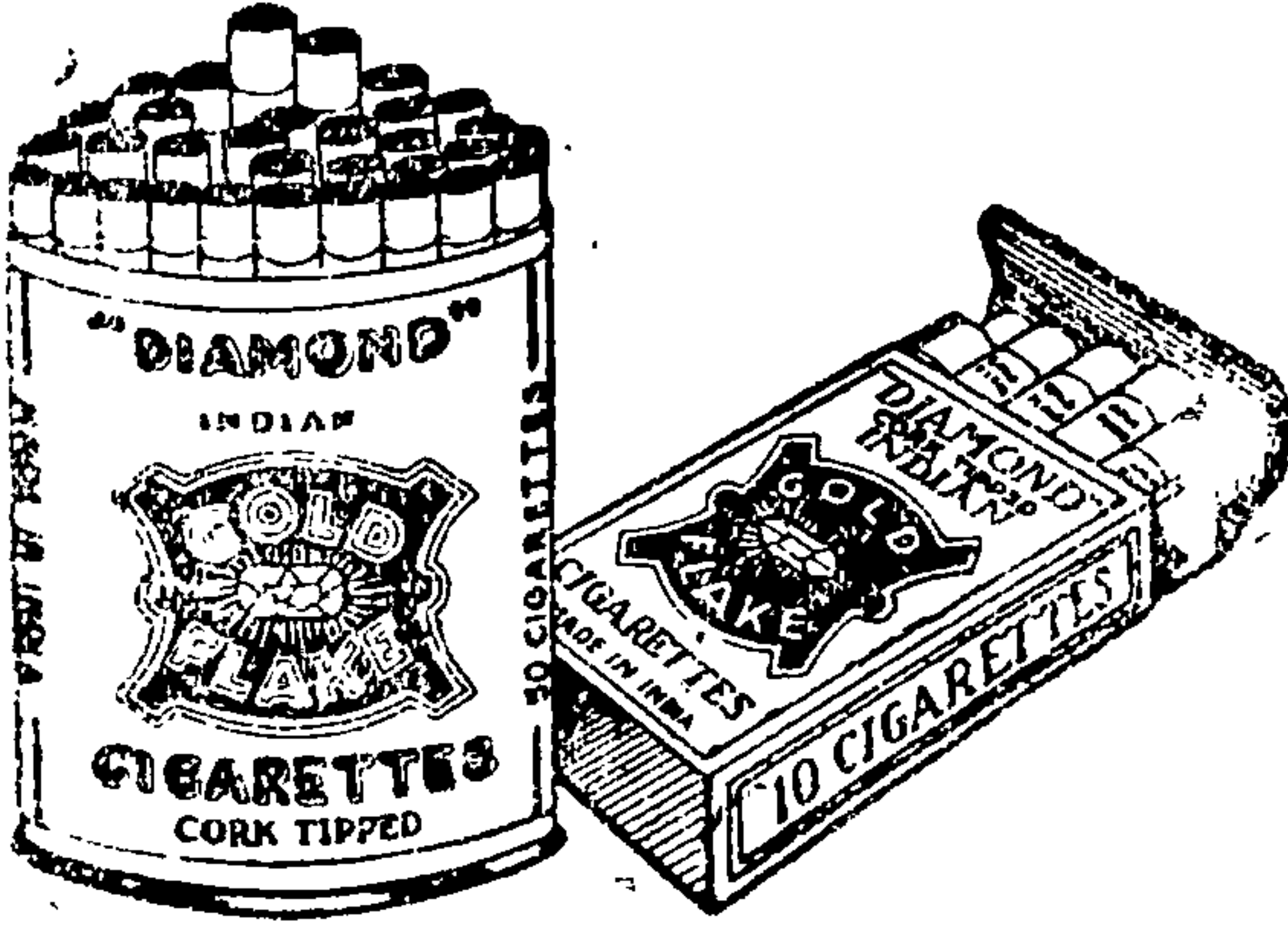
आमचेकडे चांदीचीं भांडीं व सोन्याचे दागिनेही मिळतात.

येथें येणाऱ्या प्रत्येक नाटक मंडळीनें एक वेळ अवश्य

अनुभव घ्यावा.

कितीही ओढल्या तरी खोकल्याचे
नांव नाही.

डायमंड इंडियन गोल्ड
फ्लेक



१ पैशास २

सर्वत्र मिळतात.

मराठी वाङ्मयांत क्रांति झाली!

१ सीसोलंघन—ले. मो. ग. रांगणेकर

प्र. ले. भा. वि. वरेरकर

(एक क्रांतिकारक सामाजिक कादंबरी) किं. १॥ रु.

२ पिकलीं पानें—ले. अनंत काणेकर बी. ए.; एल्एल्. बी.

(आबालवृद्धांच्या आवडीचा हा लघुनिबंधसंग्रह मराठी वाङ्मयांत प्रथमच प्रसिद्ध झालेला आहे. विद्वान लेखकांचे व वर्तमानपत्रांचे उत्कृष्ट अभिप्राय) किं. १। रु.

३ मोत्यांचीं कुडीं—ले. दौंडकर एम्. ए., एल्एल्. बी.

प्र. ले. वि. स. खांडेकर. बी. ए.

(उत्कृष्ट लघुकथासंग्रह. महाराष्ट्रांतील सर्व विद्वानांनी व वृत्तपत्रांनी एकमुखानें प्रशंसिलेला हा सामाजिक लघुकथासंग्रह तुमच्या ग्रंथालयाची शोभा वाढवील.) किं. १। रु.

४ कल्पवृक्षांच्या छायेत—ले. प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई.

(गोमन्तकीय जीवनक्रमाचें यथोचित वर्णन दिग्दर्शित करणारा सामाजिक लघुकथासंग्रह.) किं. १। रु.

याशिवाय सर्व प्रकारचीं शालोपयोगी तसेंच इंग्रजी व मराठी पुस्तकें फारच माफक दरानें मिळण्याचें एकच ठिकाण म्हणजे—

रामकृष्ण बुक डेपो

न्यू अँड सेकंड हँड बुकसेलर्स

अँड पब्लिशर्स

गिरगांव, मुंबई नं. ४



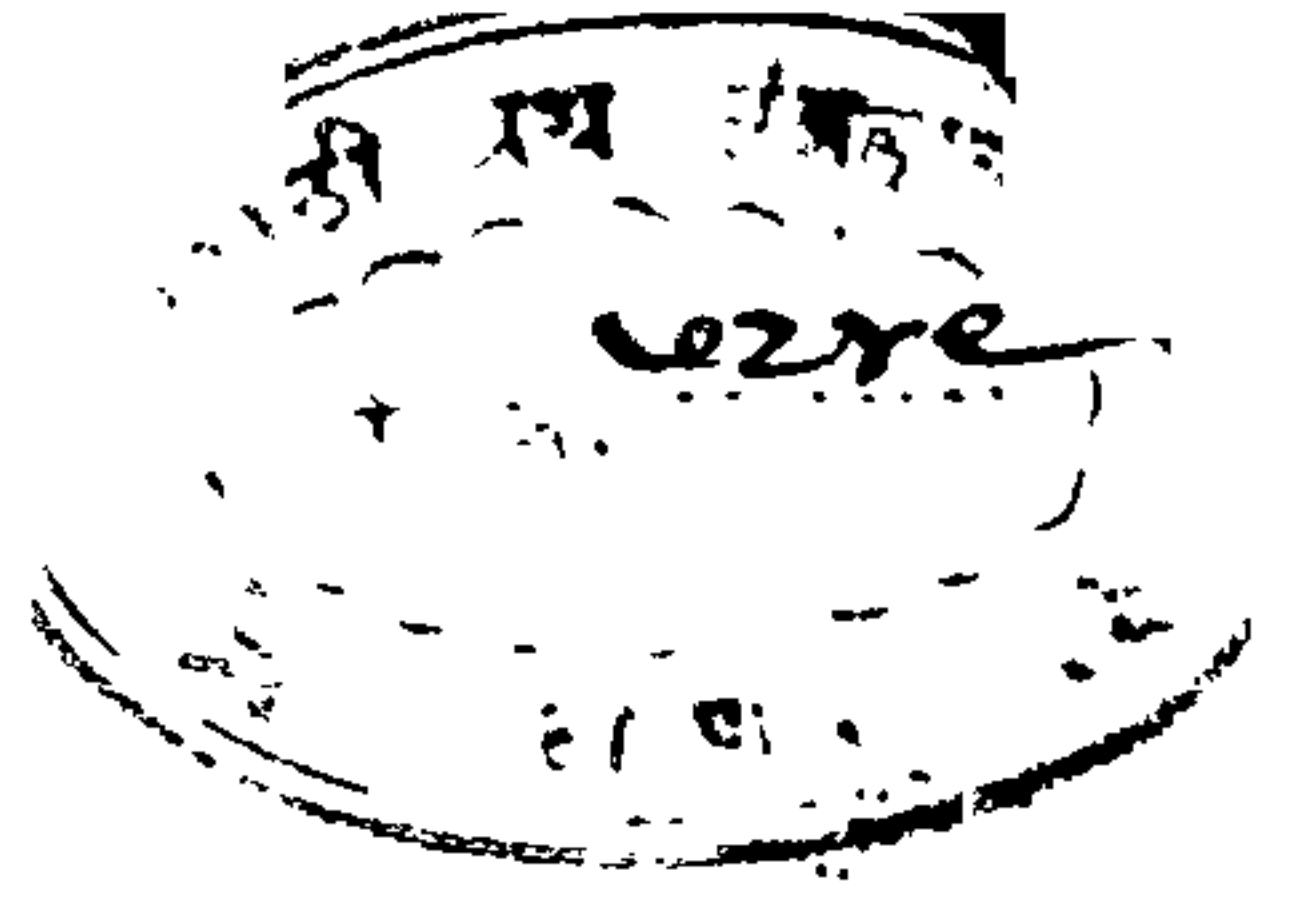
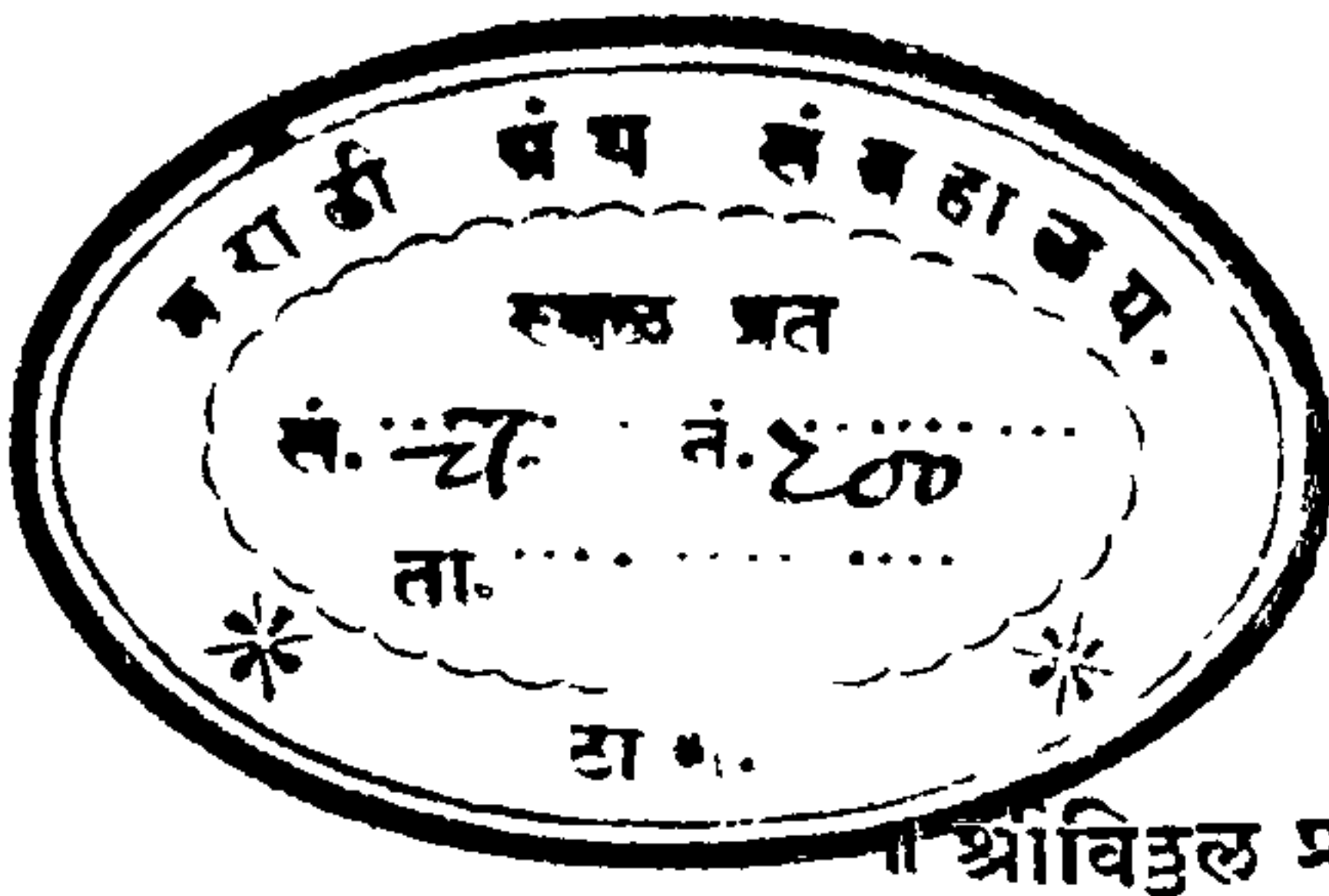
नामांकित व महशूर गायकांचें स्वर्गीय संगीत "ओडियन" रेकार्डवरच एकावयास मिळते.



खानसाहेब अबदुल
करीमखान
सौ. हिराबाई बडोदेकर
बाई सुंदराबाई
सौ. दुर्गाबाई खोटे
श्री. बालगंधर्व
श्री. लोंढे
श्री. मारुतिराव पेहेलवान
श्री. दिनकरराव अमवल
श्री. रामभाऊ गुळवणी

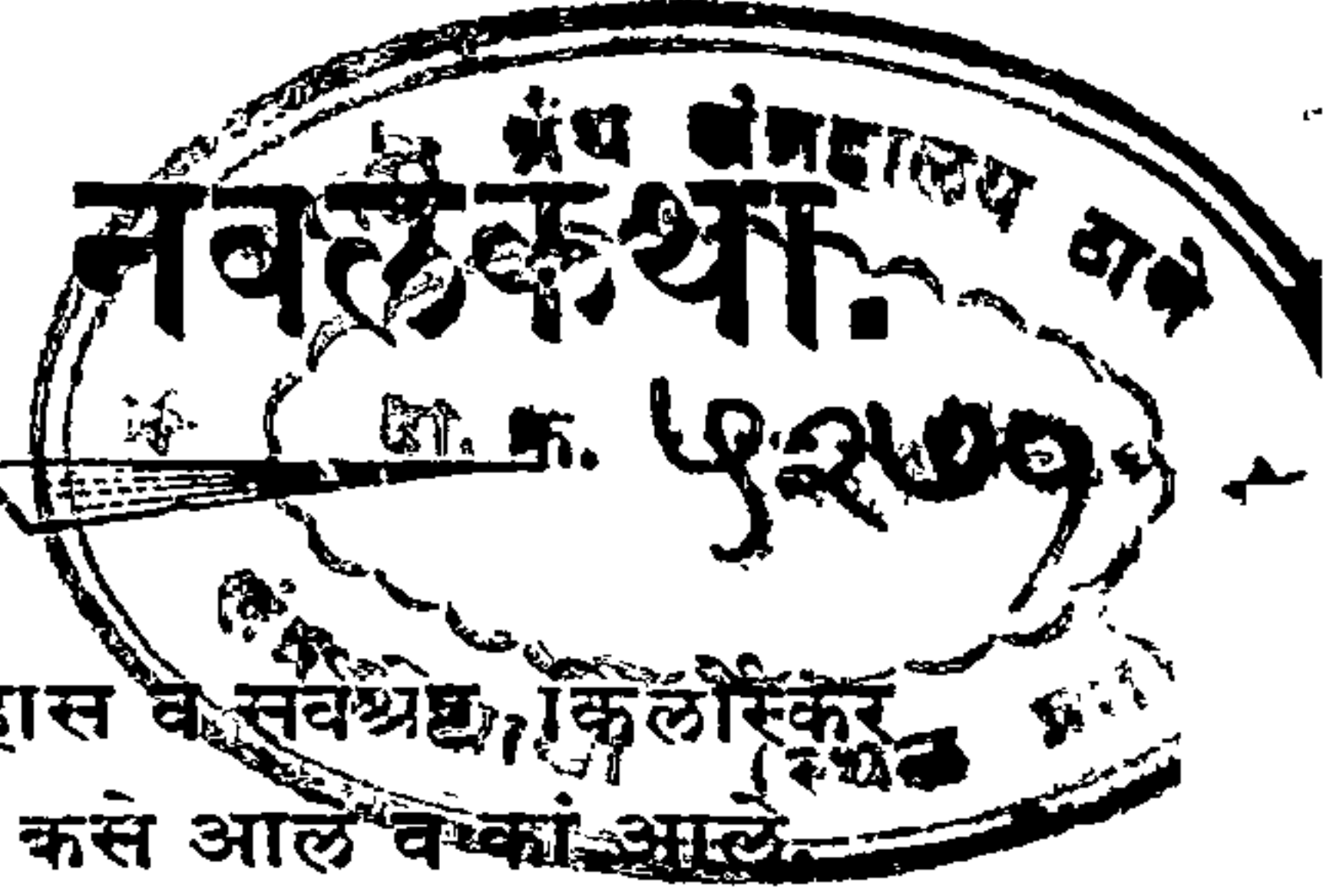
तुमच्या येथील ओडियन 'डॉलर्स'कडे वर दिलेल्या ओडियन
आर्टिस्टच्या रेकार्डबद्दल चौकशी करा अगर खालील
पत्त्यावर लिहा.

सोल डिस्ट्रिब्यूटर्स रुबी रेकार्ड फोर्ट, मुंबई.



॥ श्रीविठ्ठल प्रसन्न ॥

बालगंधर्वांच्या नवलकथा



नाट्यकलेचा त्रोटक पूर्वतिहास व सर्वश्रेष्ठ किलोस्कर
संगीत मंडळीत बालगंधर्व कसे आले व कां आले.

आपल्या प्रवित्र भारतभूमीत फार प्राचीन कालापासून नाटके कर-
ण्याची चाल आहेच. सदर गोष्टीला आपली प्राचीन पोथ्या, पुराणे आधारभूत
आहेतच. तेव्हां नाटके करणे ही गोष्ट हलक्या दर्जाची नाही, हे आतां सुशि-
क्षितांना कळून चुकले आहे. त्याच प्रमाणे गायनवादन ही कला श्रीगजानन,
नारद, तुंबर इत्यादि देवादिकांना अत्यंत प्रिय होती. ही गोष्ट सुद्धां सुशिक्षित
वाचकांना नव्याने सांगण्याची जरूरी नाही. शंभर वर्षांच्या पूर्वीच्या काळ अत्यंत
धामधुमीचा होता त्यामुळे वरील कला त्या धामधुमीच्या काळांत कांहीं काळ
लुप्त झाल्या होत्या. परंतु १८१८ सालापासून हिंदुस्तानांत इंग्रजांचे एकछत्री
राज्य सुरू झाल्यापासून सर्वत्र शांतता लौकरच प्रस्थापित झाली आणि त्यामु-
ळेच सुमारे पाऊणशे वर्षांपूर्वीच कै० विष्णुदास भावे यांनी पुन्हा नाट्यकलेला
आरंभ केला. पुन्हां म्हणण्याचे कारण इंद्रादि देवादिकापुढे नाट्यप्रयोग अनादि-
कालीं होत असत. कविवर्य कालिदास यांच्या विक्रमोर्वशीय नाटकाचे आधारे
गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. अलंकिडे तर गायन, वादन, अभिनय,
नाटके इत्यादि कला आपल्याला अवगत होण्याविषयी सुशिक्षित आर्य स्त्रीपुरुष
उत्साहाने व आनंदाने खटपट करीत आहेत. मुलामुलींच्या शाळांतून प्रत्येक
वर्षी गैदरिंगच्या आनंदाच्या प्रसंगी लहान मोठे विद्यार्थी आपल्या गुरुजांच्या
सल्ल्याने नवी नवी नाटके करून संगीत नाट्य कलेविषयी आपले प्रेम किती
आहे व आपल्याला या कलेची आवड किती आहे ही गोष्ट सक्रिय सिद्ध करून

दाखविते आहेत. परंतु नाट्यकलेची दुर्दशा व बदनामी सुमारे पन्नास वर्षापूर्वी जी झाली होती, तिचे कारण असे वाटते की, कै० विष्णुदास भावे हे स्वतः जरी कुलीन -सद्गृहस्थ होते तरी त्यांना मिळालेली कांहीं मंडळी अत्यंत हलक्या दर्जाची व हलक्या विचाराची होती. व कै० भावे यांचेच अनुकरण करण्याकरतां आणखी कांहीं थोड्या त्यावेळीं ज्या नाटक मंडळ्या निघाल्या त्यामध्ये सुद्धा कांहीं मंडळी हलक्या दर्जाची होती असे म्हणतात. त्यावेळची जुनी मंडळी त्या नाटक मंडळ्या संबंधाने थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे असे सांगतात की, नाटक कंपनीतील एखादा नट जर कांहीं कामा करतां आपल्या दारावरून जात आहे, असे जर पाहिले तर, कुलीन बायका आपल्या घराची दारे ताबडतोब बंद करीत असत. जणुं कांहीं गणेश चतुर्थीचा चंद्र पाहिल्यावर भाविक लोकांना एक प्रकारचा आळ येईल अशी भीती वाटत असते त्याचप्रमाणे कसला तरी आपल्याला कलंक लागेल अशी त्या काळच्या स्त्री पुरुषांना भीती वाटत होती.

कै० भावे यांची नाटके करण्याची पद्धत कशी होती ?

भावे यांच्या नटमंडळीत बहुतेक सर्व नटांना भारत रामायण साधारणपणे तोंडपाठ होती असे म्हणतात. म्हणून त्यावेळीं नाटककार असे कोणीच नव्हते. आज “ रावणवध ” नाटक आहे. असे नटांना मुख्य चालकांनी फक्त सांगावयाचे की, सर्व नटांनी आपापली कामे रंगभूमीवर चोख करावयाची. रामाची भूमिका घेणाऱ्यांनी आपल्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणे शेजारच्या पात्रांशी त्या त्या अनुरोधाने बोलावयाचे त्याचप्रमाणे सीता, लक्ष्मण, रावण इत्यादि पात्रांनी करावयाचे. मात्र एक सूत्रधार नमनापासून तो नाटक संपेतोपर्यंत रंगभूमीच्या एका बाजूला हातात टाळ घेवून उभा असावयाचा. आणि त्याच्याच शेजारी कथेकथ्याच्या शेजारी ज्याप्रमाणे घोडीवर मृदंग ठेवून वाजवणारा उभा असतो, त्याप्रमाणे मृदंग वाजवणारा उभा असावयाचा. राम, लक्ष्मण, सीता इत्यादि पात्रांनी रावण वधातील म्हणावयाची पदे एकट्या सूत्रधाराने नाटक संपेपर्यंत त्या त्या पात्रांची त्या त्या वेळची पदे म्हणावयाची. कारण त्या वेळच्या पात्रांना मुळीच गातां येत नव्हते. त्याचप्रमाणे हंसवण्याकरतां एक विदूषक या पात्राची योजना

केलेली असे. त्यावेळचे विदूषक पात्र हल्लीं सर्कशीतील बफूनप्रमाणें तोंडालं वेडावाकडा रंग लावीत असे, व आपल्या बुद्धीसामर्थ्यानें कपोलकल्पित कांहीं तरी बोलून लोकांना मधून मधून हंसवीत असत त्या वेळीं ज्या ज्या नाटक मंडळ्या आस्तित्वात होत्या, त्या सर्व वरील पद्धतीच्याच होत्या. मात्र आपापली नाटके निरनिराळी करीत असत. हरिश्चंद्र, कंसवध, सुभद्राहरण, लंकादहन वगैरे त्या वेळच्या नाटकांची नांवे असत.

त्या वेळच्या नाटकमंडळ्यांची अंतर्व्यवस्था.

त्यावेळीं नाटक मंडळी चालवण्यास पंधरा ते वसि मंडळी पुरे होत असत. त्यांत फक्त एक गडी नोकर या नात्यानें ठेवलेला असे. बाकी सर्व मंडळी भागीदार या नात्यानें कंपनीशी बांधलेली असत. त्यामध्ये राक्षसपार्टी नट शरीरानें धिष्पाड सशक्त असत. देवपार्टी नट मंडळी शरीरानें साधारण शक्तिमान व नाका डोळ्यांनीं मात्र सुंदर असावी लागत व स्त्रीपार्ट घेणारी मुलें स्वरूपानें मोहक व नाजूक अशी असत. राक्षसपुढ्यांतील नट मंडळीनी पाणी आणणें व स्वयंपाककरणें ही कामें करावयाची, देव पुढ्यांतील नट मंडळीनी सर्व मंडळीना वाढण्याचे काम दररोज दोन्ही जेवणाचे वेळीं करावयाचे आणि स्त्री पुढ्यांतील नाजूक मुलांनीं फक्त चटकदार चटणी वाटणें, तूप वाढणें इत्यादि कामें करावयाची आणि गड्यांनीं जेवण होतांच सर्वांची उष्ठी काढणें, त्या जागी सारवणें, भांडी घासणें ही कामें करावयाची.

त्या वेळची नाटकगृहे.

कंपनी ज्या ज्या गांवीं जात असे त्या त्या गांवीं एखादा मोठा जुना वाडा अगर मोठें जुनें देऊळ पाहून त्या वाड्याच्या किंवा त्या देवळाच्या चौकांत गावांतील घरंदाज किंवा व्यापारी लोकांकडून पाले व मोठमोठी लांकडे मागून आणून त्या त्या चौकांत ती लांकडे पुरून वर पालांचे आच्छादन घातलें कीं, धिएटर तयार झाले. वाड्यांतील बैठकीची उंच जागा अगर देवळांतील उंच ओऱ्या याना रंगभूमी समजून त्या वेळची पात्रें त्यावर नाटके करीत असत. पाले व लांकडे देणाऱ्या सद्गृहस्थांना भाड्याच्या ऐवजी फुकट पास देण्याची त्यावेळीं वहिवाट होती.

कपडे व दागिने वगैरेची व्यवस्था त्यावेळीं कशी होती ?

ज्या ज्या गांवी नाटक मंडळी जात असे त्या त्या गांवच्या श्रीमंत सद्गृहस्थांना नाटक मंडळीतील म्होरक्याने प्रथम जाऊन भेटावयाचे आणि विनंती करावयाची की, आमचे या गावांत जेवढे प्रयोग होतील, त्या सर्व प्रयोगास आपण सहकुटुंब सहपरिवार प्रयोग पहावयास यावयाचे. दुसरी विनंती आमची ही आहे की आमच्या नाटक प्रयोगाच्या वेळीं जे जे लहान मोठे कपडे लागतील व दागिने लागतील ते ते नाटक प्रयोग होई तो पर्यंत आमच्या पात्रांना भूमिकेकरतां वापरण्यास आपण द्यावे ! नाटक मंडळीच्या म्होरक्याची ही विनंती त्या वेळचे धनिक मान्य करून मदत करित असत. अर्थात् त्यावेळीं दागिन्याकरतां किंवा कपड्याकरतां नाटक मंडळीच्या चालकाना एक पै देखील भांडवलाची जरूरी भासत नसे.

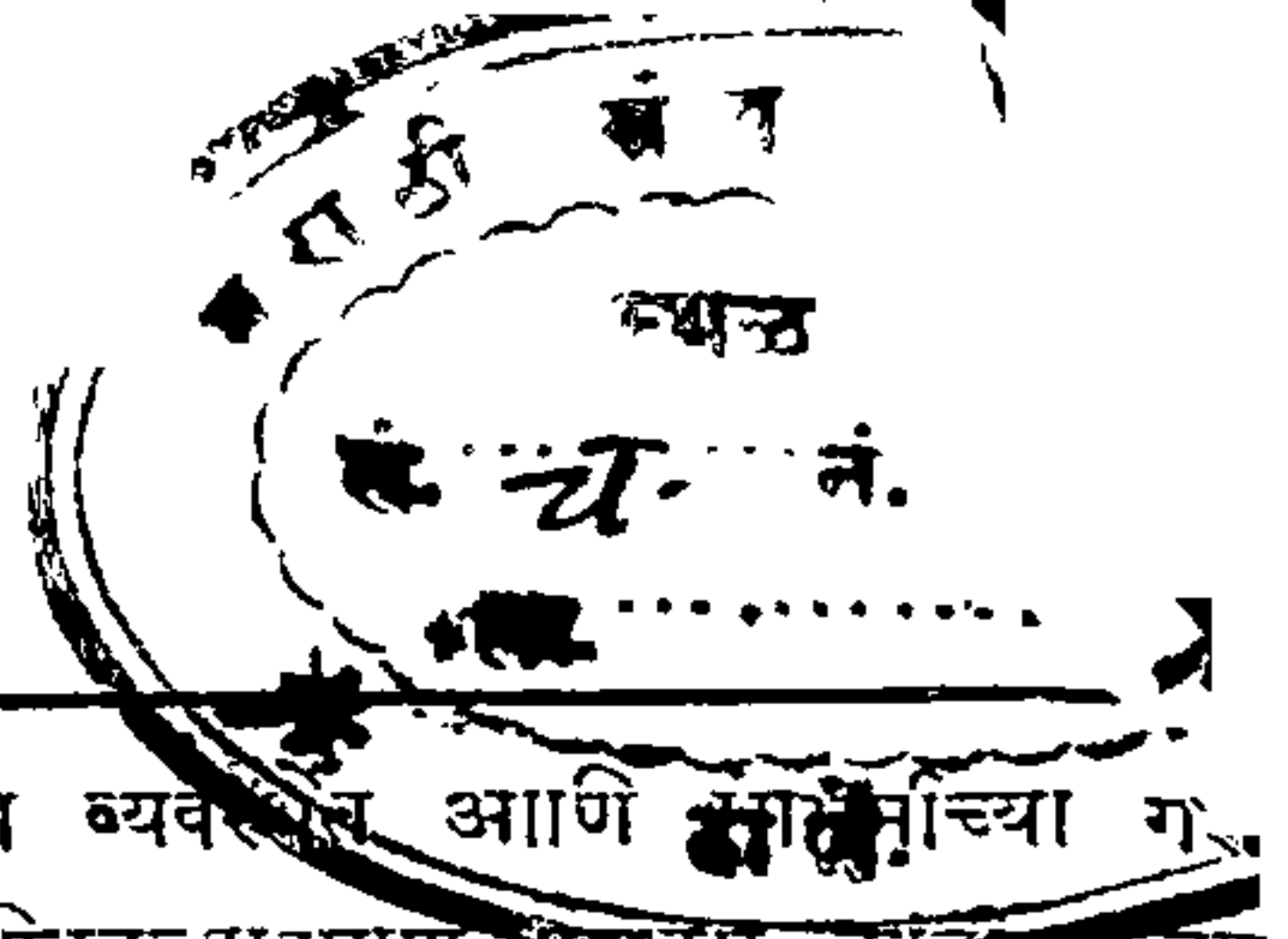
श्रीराम, लक्ष्मण, रावण इत्यादीं पात्रांना लागणारी किरीट कुंडले त्यावेळीं कशी तयार करित असत ?

त्यावेळच्या नाटक मंडळ्यांतील नट मंडळी स्वतः कुशल कारागीर होते. श्रीरामाला किंवा रावणाला लागणारा मुगुट घरीच ते तयार करित असत. शेतांतिल माती आणून त्याचा चिखल करून त्याची मुगुटाकृती एका पाटावर प्रथम तयार करावयाची व त्यावर जुने कागद एकावर एक खळीने बरेच थर चिटकवून तयार करावयाचे आणि हे सर्व सुकल्यानंतर आंतील माती काढून टाकावयाची अर्थात् सुकलेली जाड कागदांची मुगुटाकृती शिल्लक राहावयाची त्या वाळलेल्या कागदाच्या मुगुटावर सोनेरी खोटा वर्स चिकटवावयाचा व हिच्या माणकाच्या ऐवजी लहान लहान दुंड्या पैशाच्या आकारचे गोल इंग्रजी आरसे गोल भागावर सर्व बाजूनी चिकटवावयाचे. अशा रीतीने सीता स्वयंवराच्या, अगर रावण दरबारातल्या मोठमोठ्या राजांच्या सोंगाला लागणारे मुगुट नट मंडळी घरच्या घरीच तयार करित असत.

पौराणिक नाटकाची व नाटक मंडळ्यांची वरील हकीकत त्यावेळचे दृश्य डोळ्यापुढे घेण्यास साधारणपणे पुरे आहे. नंतर १८८० साली कै० अण्णासाहेब



[५]



किलोस्कर यांना नाटक मंडळीच्या घराच्या व्यवस्था आणि साहित्याच्या ग-
व संगीत नाट्य कलेत यक्षिणीची कांडी फिरवल्याप्रमाणे एकदम बदल करून
आपली स्वतःची किलोस्कर मंडळी स्थापन करून नव्या पद्धतीने सुरू केली ती
पद्धत म्हणजे नाटककारांनी नाटके लिहिलेलीच नटांनी पाठ करावयाची. तज्ञ
उत्तम अभिनय गुरुकडून आपापल्या भूमिकेचा अभिनय नटांनी शिकून आपा-
पल्या भूमिका तयार करावयाच्या. संगीत नटाने संगीत पदे व गद्य ज्या त्या
नटाने स्वतःच बोलून व गाउन दाखवावयाचे. कपडे, दागदागिने, रंगभूमीला
लागणारे पडदे, सीन वगैरे सजावट कंपनीच्या मालकानी स्वतःच्या भांडवलाच्या
आधाराने स्वतःच तयार करावयाचे त्याचवेळी उत्तम कंपन्यांची नाटके सुव्यस्थित
स्वरूप प्रेक्षकांना पाहावयास मिळतात. या सर्व गोष्टींचे श्रेय मुख्यतः कै० अण्णा-
साहेब किलोस्कर यांनाच देणे योग्य आहे.

१८८० साली किलोस्कर संगीत मंडळीची स्थापना सर्व प्रकारे श्रेष्ठ दर्जाची कशी झाली याची त्रोटक हकीगत.

कै० अण्णासाहेब किलोस्कर यांनी कविवर्य कालिदास यांच्या संस्कृत
शाकुंतलाचे मराठी भाषेत "संगीत शाकुंतल" भाषांतर म्हणून केले. आणि
किलोस्कर संगीत मंडळी स्थापन केली. शाकुंतल नाटकाचा प्रथम प्रयोग पुणे
येथे बुधवार पेठेतील, भांग्या मारुती समोरिल आनंदोद्भव थिएटरांत झाला.
मुख्य नट सुप्रसिद्ध गायक मोरोबा वाघुलीकर यांनी त्यावेळी दुष्यंताची भूमिका
केली होती. शाकुंतलेची भूमिका श्री. शंकर बापूजी मुजुंदार (किलोस्कर कंपनीचे
माजी मॅनेजर व मालक) यांनी केली होती. कण्वाची भूमिका सर्वोत्कृष्ट गायक
व बिन सतार वाद्य निपुण अशा ईश्वरदत्त देणगीच्या मधुर कंठाचे प्रमुख नट
कै० बाळकोचा नाटकेर यांनी केली होती आणि बाकीचे सर्व नट आपापल्या
परीने उत्तम काम करणारे होते असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे रंगभूमीची सजावट
पडदे, सीन, कपडे वगैरे त्यावेळी मोल्यवान व योग्य प्रकारे होते. शाकुंतलेची
भूमिका शंकरराव मुजुंदार गाणे येत नसल्यामुळे गद्यातच करीत असत, संगीत
शाकुंतलातील "संगीत" या शब्दाला बाध येऊ नये म्हणून फक्त तिसऱ्या

अंकांत “ तुझे मन ते मला ठाऊक नाही ” ही एकच दिंडी शकुंतलेच्या भूमि-
केंत ते म्हणत असत. सदर दिंडी “ तव मानस कैसे काय ” या पदाच्या ऐवजीं
कै० अण्णासाहेब किलोस्कर यांनी त्यावेळींच्या गद्य शकुंतले करतां तयार केली
होती. पुढें एक वर्षांनीं कै० भाऊराव कोल्हटकर मुख्य स्त्रीभूमिके करतां
अण्णासाहेब यांना महत्प्रयासाने मिळाले. महत्प्रयासाने म्हणण्याचें कारण
भाऊराव कोल्हटकर यांचे वडील कथा करण्याचा धंदा करीत होते आणि त्यांच्याच
मागे साथीदार म्हणून गायकाचे काम भाऊराव करीत होते. यांचे वडील जुन्या
मताचे असल्या कारणाने स्त्री वेष घेण्यास आपला मुलगा कसा पाठवावा,
आणि नाटकासारख्या धंद्यांत घालावा कीं, न घालावा अशा काळजति होते.
परंतु कै० अण्णासाहेब किलोस्करांचा व त्यांनीं स्थापन केलेल्या किलोस्कर
मंडळीचा एक वर्षाचाच का होईना लौकीक त्यांना कळून येतांच त्यांचे अनुकूल
मत होऊन त्यांनीं भाऊराव यांना किलोस्कर मंडळींत पाठवून दिले. नंतर मोरोबा
भाऊराव, बाळकोबा, नाटेकर व शंकरराव मुजूमदार या उत्तम नटांचा संच एक
ठिकाणीं जमतांच किलोस्कर मंडळीचा बोलबाला सर्व महाराष्ट्रभर अल्पकालांत
सर्वतोमुखी झाला. किलोस्कर संगति मंडळी स्थापन झाल्यापासून सुमारे पांच
वर्षांनीं अण्णासाहेब किलोस्कर परलोकवासी झाले.

अण्णासाहेब किलोस्कर यांचा निस्वार्थीपणा !

अण्णासाहेब किलोस्कर यांच्या मरणसमयीच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या पश्चात्
पुढील प्रमाणें किलोस्कर मंडळीची व्यवस्था करण्यात आली. किलोस्कर मंडळीची
मालकी अण्णासाहेब किलोस्कर यांनीं आपल्या आप्तेष्ट मागताला न देतां
रंगभूमीवर प्रमुख कामे करणाऱ्या नटाना म्हणजे फक्त तिघाना देण्यांत आली.
कै. भाऊराव कोल्हटकर, कै. मोरोबा वाघुलीकर कै. रामभाऊ किंजवडेकर असे
तिघे कंपनीचे मालक अण्णासाहेबांच्या पश्चात् त्यांच्याच इच्छेवरून झाले. असे
ऐकण्यांत आहे. त्याच वेळीं कै. बाळकोबा नाटेकर यांना दरमहा २५० रुपये
देण्याची योजना ठरली. व त्याप्रमाणें बाळकोबा नाटेकर यांनी किलोस्कर मंड-
ळीची बरीच वर्षे नोकरी केली. पण पुढें बाळकोबा नाटेकर यांना पिनस घाल्या-

मुळें स्टेजला त्यांचा आवाज निकामी झाला. व त्यांनीं किल्लोस्कर मंडळीची नोकरी सोडली.

वाल्कोबा नाटेकर यांचा मुख्य बाणा.

नाटेकर यांनीं किल्लोस्कर मंडळीची नोकरी सोडल्यानंतर लहानशा बैठकीत त्यांचे मंजुळ गाणे लोकांना अतिशय आवडत होते. म्हणून कांहीं नाटक मंडळ्यांनीं आपल्या नाटक मंडळींत सौभद्र नाटकांत रुष्णाचे व नारदाचे काम करावे अशी विनंती केली. परंतु नाटेकर यांनीं त्या विनंती करणाऱ्या मंडळींना सडेतोड उत्तर दिले कीं, मी आजन्म किल्लोस्कर मंडळी शिवाय कोणत्याही नाटक मंडळीच्या रंगभूमिवर रंग लावून काम करणार नाहीं. ही प्रतिज्ञा नाटेकर यांनीं आमरण पाळली.

कै. मोरोबांचा निस्वार्थीपणा.

१८९५-९६ च्या सुमारास कै. भाऊराव यांनीं पुरुषपार्ट करण्यास आरंभ केला व आपला स्त्रीपार्ट सोडण्याचा निश्चय जाहीर केला. त्या प्रमाणें आपल्या जागी रुष्णराव गोरे यांना उर्वशीची व शकुंतलेची भूमिका तयार करण्यास सांगितली. त्या भूमिका तयार होताच गोरे यांची मुख्य स्त्री पाटांच्या जागी भाऊराव यांनी योजना केली. ही गोष्ट मोरोबा वाघुलीकर यांना एक प्रकारे आवडली नाही. भाऊरावासारखा प्रख्यात नट नायिकेच्या जागेवर आहे, तोपर्यंतच आपण नायकाचे काम करण्यांत भूषण आहे. तेव्हां ते भूषण नाहीसे होण्याची वेळ त्यांना दिसून येतांच मोरोबांनी किल्लोस्कर मंडळी सोडण्याचा निश्चय भाऊराव यांना कळवला तेव्हां भाऊराव मोरोबांना म्हणाले, मला आता स्त्रीपार्ट शोभत नाही म्हणून मी स्त्री पार्ट सोडला तर, तेवढ्याच करतां रागावून आपण कंपनी सोडू नये. तेव्हां मोरोबा म्हणाले, मी मुळीच रागावलो नाहीं. परंतु कालानुसार घडून आलेल्या रंगभूमीच्या फेरबदलांत मला आपला मान राखून आनंदांत घरीं बसण्यास परवानगी द्या ! या पुढील आयुष्य हरीभजनांत मी घालविणार आहे तेव्हां भाऊराव यांनीं मोरोबांना सुमारे चौदा, पंधरा वर्षांच्या

आपल्या मालकीच्या भागाबद्दल आम्हाला क्षेपेल अशी रक्कम मागल अशी आशा आहे असे विनविले. त्यावर मोरोबानी बहुमोल असे एकच उत्तर दिले. " मला माझ्या भागाबद्दल आपण एक पै सुद्धा देऊं नका. आण्णासाहेब किल्लो-स्करांच्या रूपेने जन्मभर खाण्यापिण्यापुरते जे कांहीं मला मिळाले आहे तेवढे पुरे आहे. फक्त किल्लोस्कर मंडळीचे नांव व श्रेष्ठत्व कायम ठेवून उत्तम प्रकारे कंपनी चालवा म्हणजे झाले. " मोरोबांचा हा उदात्तपणा पाहून भाउराव फारच संतुष्ट झाले व त्यांचा कंठ दाटून आला. भाऊगावांनी मोरोबाना पेन्शन दाखल फायद्यांतून एक आण्याची वाटणी देण्याचे ठरविले होते व त्याप्रमाणे बरीच वर्षे तो फायदा त्यांना मिळत होता असे म्हणतात.

शास्त्र शुद्ध पद्धतीने दातांची व हाडांची सर्व कामे निर्दोष
व्हावी अशी इच्छा असेल तर

जपानी दवाखान्यांत या

तसेंच सर्व असाध्य रोगावरही खात्रीचे इलाज करूं.

विशेष सोय

स्त्रियांचे तपासणी करितां तज्ञ डॉक्टरणीची सोय आहे.

बाळंतपणाची घरच्या सारखी सोय फक्त

आमचेकडे आहे.

१७६ बुधवार पेठ, } जपानी दवाखाना.
देलवामेजवळ पुणे, २ }



कै० आण्णासाहेब किलोस्कर.



कै० रामभाऊ किंजवडेकर.



कै० लोकमान्य टिळक.

हवाशुद्धीकरतां शुद्ध स्वदेशी

मोहक वासाची

अस्सल चंदनी उदबत्ती

सर्वत्र) वापरा (मिळते.

यांत कोळसा वगैरे जिन्नम वापरले नसून फक्त चंदनच वापरलें आहे.

एक वेळ वापरून खात्री करून घ्या.

देवल अँड सन् , ५९९ सदाशिव पेठ, हौदाशेजारीं, पुणे.

१९०१ सालीं फेब्रुवारी महिन्यांत भाऊराव कोल्हटकर परलोकवासी झाले. पण मरण्यापूर्वीच किलोस्कर मंडळी सुव्यवस्थेने चालविण्याची त्यांनीं तरतूद कशी केली होती ?

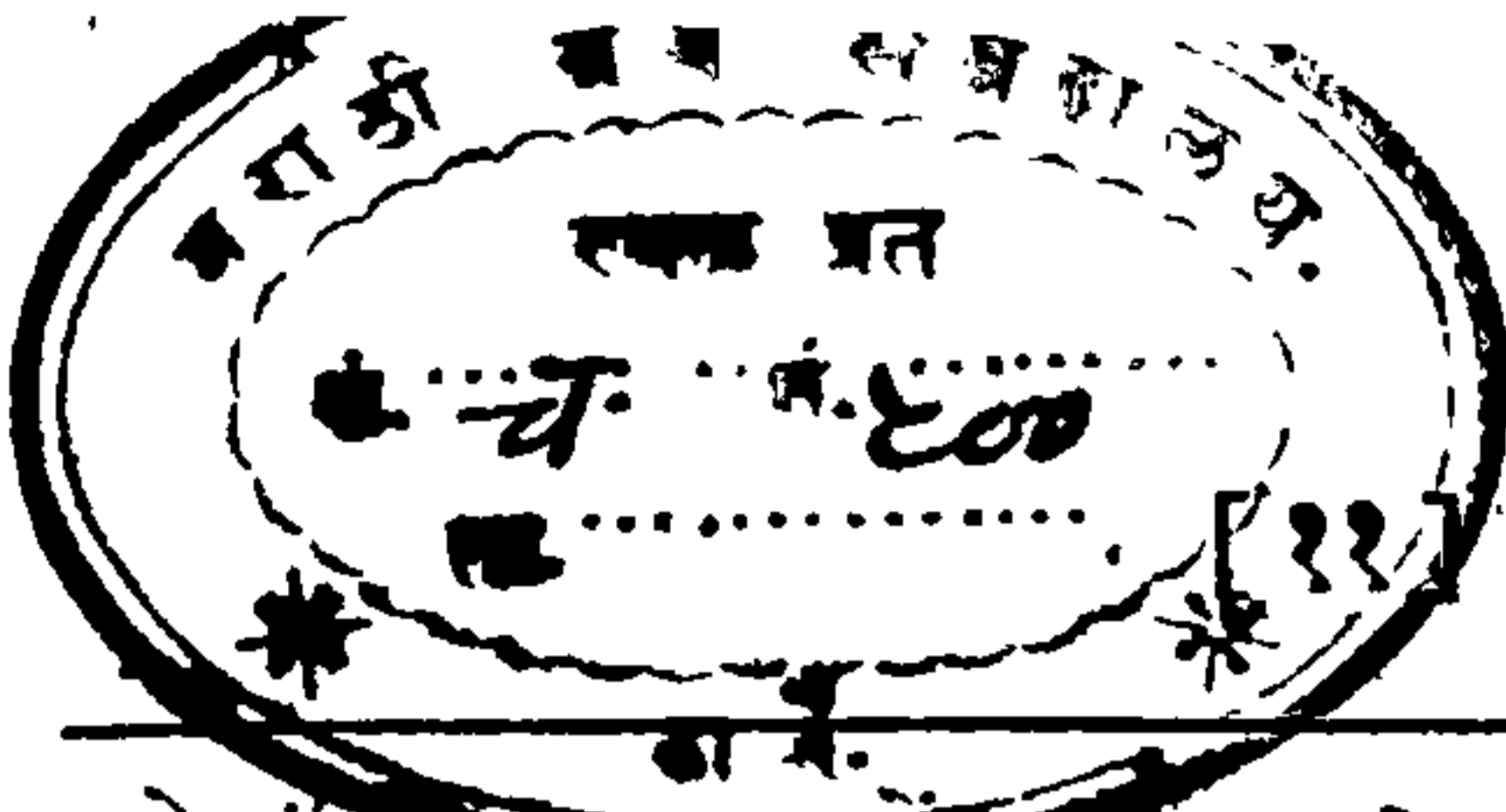
भाऊराव मरण्यापूर्वी किलोस्कर मंडळीचा सर्व संच उत्तम होता. फक्त भाऊराव यांच्या जागी कै. नानासाहेब जोगळेकर यांची योजना केली होती. भाऊराव मरते समयी सुमारे सहा महिने आजारी होते. त्यामुळे किलोस्कर मंडळीस सुमारे सहा महिने सुट्टी देण्यात आली होती. त्यावेळीं विशेष वाखाणण्यासारखी गोष्ट ही की, कंपनीतील एकही मनुष्य दुसऱ्या कोणत्याही कंपनीत गेला नाही व जोगळेकरही किलोस्कर मंडळीस महत् प्रयासाने मिळाले. कारण जोगळेकर त्यावेळीं लोकमान्य टिळकांनीं कऱ्हेल्या लॉ क्लासमध्ये वकीलीचा अभ्यास करीत होते. त्यामुळे जोगळेकरांचे वडील 'तू वकीली पास झाल्याखेरीज नाटकांत जाऊ नकोस' असे सांगत होते. परंतु किलोस्कर मंडळीच्या चहात्यांनीं किलोस्कर मंडळीत जऱ्ण्याचा फारच आग्रह केल्यामुळे, जोगळेकर यांनीं लोकमान्य टिळकांना याचावतीत आपला अभिप्राय काय ? असा प्रश्न केला. तेव्हां लोकमान्यांनीं उत्तर दिले की, तुमचा नैसर्गिक कल गायन कलेस जितका योग्य आहे तितका वकीलीच्या अभ्यासांत योग्य नाही; म्हणून 'तुम्ही वकील झालांत तर एखाद्या गावांत अगर गल्लीतील लोकांत फार तर प्रसिद्ध व्हाल. परंतु यावेळीं तुमच्या-जवळ गायनाची कला तयार आहे, म्हणून जर किलोस्कर मंडळीत भाऊराव यांच्या जागी काम करण्यास तुम्हाला बोळावित आहेत तर तुम्ही अवश्य फायदा घ्या ! भाऊराव यांच्या जागी तुम्ही रुजू होतांच संपूर्ण महाराष्ट्रांत तुमचे नांव ताबडतोब गाजेल. व सहा महिने किलोस्कर मंडळी बंद असलेली तुमच्या एकट्याच्या रुजू होण्याच्या योगाने सुरू होतांच एक अपूर्व पुण्य तुम्हांस लाभणार आहे.' याप्रमाणे लोकमान्यांच्या अभिप्रायास मान देऊन किलोस्कर कंपनीत कै० भाऊराव यांच्या जागेवर जोगळेकर रुजू झाले. त्यावेळीं कंपनीचे मालक रामभाऊ किंजवडेकर हे एकटेच होते. जोगळेकर यांना दरमहा शंभर रुपये पगार देत असत.

रामभाऊ किंजवडेकर यांचा निस्वार्थीपणा.

भाऊरावांच्या मृत्यूनंतर भाऊरावांची कामे जोगळेकरांना बसवण्याकरतां सुमारे चारसहा महिने किलोस्कर मंडळीं नुकसानीतच होती. म्हणून किलोस्कर मंडळीचा अण्णासाहेबांच्या वेळेपासूनचा चाललेला संस्थानी धाटाचा सर्च कांहीं दिवस कमी करावा अशी एका हितचिंतकानें किंजवडेकरांस सूचना केली, पण किंजवडेकर यांनी उदारपणानें असे उत्तर दिलें कीं, "मी घरूम कांहीं द्रव्य घेऊन आलो नाही. जी कांहीं इस्टेट माझ्याजवळ आहे, ती किलोस्कर मंडळीवरच मी मिळविलेली आहे. ती सर्व इस्टेट नाहीशी होईतोपर्यंत अण्णासाहेब किलोस्कर यांनी घालून दिलेल्या वळणाचा धाट हा असाच चालायचा," असे म्हणून तशा नुकसानीत सुद्धां कोणत्याही बाजूचा त्यांनी पैचाही सर्च कमी केला नाही.

किंजवडेकरांचें दुसरे मोठे औदार्य !

अण्णासाहेबांनी किलोस्कर मंडळी स्थापन केल्यापासून दर वर्षाला सर्व मंडळीस दोन महिन्याची वार्षिक सुट्टी मिळत असे. व या वार्षिक सुट्टीच्या वेळीं मालकांच्या भागीदारीतून सुमारे दीडदोन आण्याच्या 'गुड काँडक्ट फंडाच्या' भागांतून मालक वाटून घेणाऱ्या रकमेच्या वेळीं सदर आणेवारीच्या हिशानें साठलेली रक्कम प्रत्येक मनुष्यास 'गुड काँडक्ट' म्हणून बक्षीस मिळत असे. जोगळेकरांना प्रत्येक नाटकांतून नायकांचें काम तयार करावयाचे होते म्हणून, सुमारे दोन वर्षे किलोस्कर मंडळीस सुट्टी मिळाली नाही. दोन वर्षांनंतर सुट्टी होण्याच्या समयी भाऊरावांच्या वेळी मला जेवढा भाग होता तेवढेच पैसे मला त्या भागाचे या व भाऊरावांच्या वाटणीचा सर्व भाग जोगळेकर, मुजुमदार, गोरे, चिंतोबा गुरव, परचुरे, व्यंकटराव इत्यादि प्रमुख मंडळींना त्यांच्या त्यांच्या कामाच्या योग्यतेप्रमाणें बक्षिस म्हणून वाटून द्यावा. बाकीच्या लहान मंडळींना ज्यांच्या त्यांच्या कामाच्या योग्यतेप्रमाणें माझ्या मालकीच्या सुरवातीच्या वेळेपासून प्रमोशन द्या असे, किंजवडेकरांनी सांगितले व त्याप्रमाणें केलेही आणि नंतर सुट्टी दिली. त्या सुट्टीत जोगळेकर यांना भाऊरावांच्या जागेवर तुम्ही काम करतां तेव्हां सुट्टी नंतरच्या आरंभापासून तुम्ही नोकर न राहातां मालक व्हावे,



असे सांगितले. नटवर्ग्यांनुसार १९०३ सालापासून भाऊरावांचा भाग त्यांना देऊन कै० रामभाऊ किंजवडेकर यांनी स्वसुषीने मालक केले.

‘जोगळेकर मालक-मग मी कां नाहीं?’ म्हणून गोरे रागावले.

“तुझा वयमानाचा पोरकटपणा जाऊन अभ्यासाने का होईना तुझ्यामध्ये प्रौढपणा येतांच आम्ही तुला मालक करू” असे नटवर्ग गोरे यांना सांगण्यांत आले. परंतु नटवर्ग गोरे यांच्या उसळत्या गरम रक्ताला तेवढा दम धरवला नाही. म्हणून लौकरच त्यावेळीं किलोस्कर मंडळीच्या जवळ जवळ बरोवरीने गाजत असलेल्या स्वदेश हितचिंतक नाटक मंडळींत एक भागीदार या नात्याने गोरे रुजू झाले. भाऊरावांच्या मरणानंतर जोगळेकर नायक व गोरे नायिका ही जोड रंगभूमीवर योग्य अशी जुळली होती. कारण चिंतोचा गुर्व, बोडस वगैरे इतर सर्व मंडळींचा संच फारच चांगला होता. परंतु गोरे किलोस्कर मंडळी सोडून गेल्या-बरोबर नायिकेच्या अभावीं किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवर एकदम अंधःकार पसरला व एक वर्षाच्या अवधीत किलोस्कर मंडळीस नायिकेच्या जागी एक तेजस्वी नट मिळेतोपर्यंत जाहीर रीतीने सुट्टी घेण्याची पाळी आली. (गोरे यांनी मुंबई मुक्कामी किलोस्कर मंडळी सोडली. मग मुंबईहून कंपनी बेळगांव, हुबळी, रवळवी, जमखिंडीहून मिरज मुक्कामी आली व नाइलाजाने मिरज मुक्कामांत सुट्टी घ्यावी लागली.) सदर सुट्टींत सर्व मंडळी मिरजेसच होती. कोणी तरी नायिकेच्या जागी मुलगा पाहाण्याच्या खटपटीत मुजूमदार आहेत ही घातमी मंडळीपासून गुप्त ठेवली होती, तरी फुटली ती अशी:—

जमखिंडी येथे किलोस्कर मंडळीचा मुक्काम असतांना श्री शाहू छत्रपती सरकार कोल्हापूर यांच्या इच्छेवरून एका सद्गृहस्थाकडून मंडळीचे मॅनेजर शंकरराव मुजूमदार यांना बोलावणे आले होते. शंकरराव मुजूमदार कोल्हापुरास जातांच श्रीशाहू छत्रपतींच्या दर्शनास गेले. त्यावेळीं छत्रपती म्हणाले बालगंधर्व या नांवाचा मुलगा येथे औषधोपचार करण्याकरिता आला आहे व गायनश्रेष्ठ अल्लादियाखा गवई यांच्या जवळ पुढे गायन शिक्षण्यास राहाण्याचा त्याचा हेतू आहे. तर या मुलाला तुम्ही घेऊन जा. नायिकेच्या जागी त्याचा योग्य उपयोग

होईल अशी माझी खात्री आहे. मुजुमदारांनी चिंतोबा गुरव यांना बोलवून घेऊन "त्या मुलाचे महाराजांच्या पुढे गाणे ऐकविले त्याच वेळी महाराजांनी 'तुं मिरजेस औषध घेण्यास जा,' असा सल्ला दिला. बालगंधर्वांनीही चारपांच दिवसांनी मी मिरजेस जातो' असे सांगितले. नंतर श्रीशाहूछत्रपतींनी बालगंधर्व यांना "तू किलोस्कर मंडळीत उतरण्यास जा म्हणजे, तुझी सर्व व्यवस्था चांगली राहिल तेथील प्रसिद्ध डॉक्टरना तुझी प्रकृती दाखीव व औषधोपचार प्रकृती बरी होई तो पर्यंत सुहृं ठेव" असे सांगितले. बालगंधर्वांची पूर्वपुण्याई मोठी व नाट्य कलेच्या देवतेचा मान त्यांना प्राप्त व्हावयाचा व तेव्हापासून नाट्यसृष्टीत बालगंधर्व युग कित्येक काल सुरू व्हावयाचे म्हणूनच की काय खुद्द श्री छत्रपतींनी आपल्या स्वतःच्या गाडीत बालगंधर्वांना बसवून त्यांनी चिंतोबा गुरवसहित ऐन गाडीच्या वेळी कोल्हापूर स्टेशनवर सहज फिरत फिरत आणले व गाडीची सुटण्याची वेळ तात्काळ होती म्हणून बालगंधर्व चिंतोबा बरोबर किलोस्कर मंडळीत जाण्याकरिता गाडीत चढले. (सदर गोष्ट खुद्द चिंतोबा गुरव यांनी सांगितली.) श्री. शाहू छत्रपति बहुधा नेहमी साधेपणाने बरोबर आपल्या आवडीच्या सद्गृहस्थांना आपल्या गाडीत बसविण्याचा मान देत असत, असा त्यांचा लौकिक ऐकावयास मिळतो. त्याप्रमाणे बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीत एके दिवशी संध्याकाळच्या गाडीने चिंतोबा गुरव यांच्याबरोबर मिरज मुक्कामी आले. बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीच्या बिन्हाडी उतरतांच रीतिप्रमाणे त्यांच्या करतां चहा तयार केला. त्यांना व त्यांच्या बरोबर सर्व मंडळींना चहा पिण्याचा त्या दिवशी तिसऱ्या वेळी पुन्हां सर्व मंडळींना योग आला. चहापान होतांच सुमारे संध्याकाळचे सात साडेसात वाजले होते. किलोस्कर मंडळीचे गुरू गोविंद बल्लाळ देवल यांनी बालगंधर्व यांना थोडे गाणे गावयास सांगितले. बालगंधर्वांचा तो आवडता विषय असल्यामुळे तेही गाणे म्हणण्यास तयार झाले. देवल मास्तरांनी पेटी, तबला, आपल्या खोलीत मागवला व लागलीच बालगंधर्वांचे गाणे सुरू झाले. कंपनीतील सर्व मंडळी गाणे ऐकण्याच्या उत्कंठेने एकत्र जमली बालगंधर्व यांचे गाणे त्यावेळी फारच उत्तम झाले. त्यांच्या आवडत्या चीजा त्यांनी



म्हटल्या. त्यातच्या त्यांत मुख्य आवडती तनि गाणे त्यांनी शिवटी म्हणली. खालील प्रमाणे:—(हा समांभ पाहाण्यास प्रस्तुत लेखक प्रत्यक्ष तयार होताना वेळी तो किलोस्कर मंडळीचे हार्मोनियम मास्तर होता.)

“ विहारी नयना मोरोरे ”

“ नका टाकून जाउ डावा डोळा पाण्यानी
माझा भरला ”

“ धन्य जाहला तुम्ही माझा राम पाहिला ”

हे शिवटचे पद म्हणतांच बालगंधर्वांनी आपले गाणे संपवले. गाणे संपतांच काशिनाथपंत परचुणे—किलोस्कर संगीत मंडळीतील म्हाताऱ्याच्या विनोदी कामांत प्रसिद्धीस आलेले—एकदम म्हणाले, “ चल मुला उठ आमचा अण्णासाहेब किलोस्करांचा प्रसाद खावयाला चल ” त्यावेळीं ताटे चट्या मांडून सर्व मंडळींची जेवणाची तयारी झाली होती, लगेच बालगंधर्वांनी कपडे काढले व सर्व मंडळींबरोबर (अण्णासाहेबांचा प्रसाद) जेवावयास बसले. सर्व मंडळी बरोबर आनंदाने त्यांनी जेवण केले. यावेळची मौजेची गोष्ट अशी आहे की, बालगंधर्वांना आतापासून मी किलोस्कर मंडळींत राहणार आहे, हे मुळींच माहीत नव्हते. कारण ते यावेळीं किलोस्कर मंडळींत या बुद्धीने मुळींच आले नव्हते. पण अत्यंत शुभ योगायोग असा की, त्यावेळचा तो अण्णासाहेब किलोस्करांचा प्रसाद ते आतापर्यंत सेवन करील आहेत व स्वतःबरोबर शेकडों लोकांना तोंच अण्णासाहेबांचा प्रसाद सेवन करावयास लावीत आहेत. त्यावेळचे त्यांचे ते किलोस्कर मंडळीतील पहिले जेवण म्हणजे अण्णासाहेब किलोस्करांचा प्रसाद सेवन करण्याची वेळ अत्यंत शुभ नाही असे कोण म्हणेल ! कारण त्याच वेळच्या प्रसादाने बालगंधर्व आज पंचवीस वर्षांनी नाट्यकलेच्या कीर्तीच्या व वैभवाच्या अत्यंत उंच शिखराला जाऊन पोचले.

बालगंधर्व नाटकी जाळ्यांत कसे सांपडले ?

बालगंधर्व औषधोपचाराकरतां म्हणून किलोस्कर मंडळीचा पाहुणचार श्रीशास्त्रपतींच्या आज्ञेनें घेऊ लागले हें खरे, पंतु किलोस्कर मंडळीस नायिकेची जागा भरून काढण्यास योग्य स्त्री नट समोर दिसतांच बुभुक्षिताप्रमाणें मंडळीनीं त्यांच्या भोवतालीं आपलें जाळें पसरवण्यास सुरवात केली. काशिनाथपंत परचुरे, बोडस, चिंतोबा गुरव वगैरे मंडळीनीं बालगंधर्वाना मुद्दाम युक्तीनें आपल्या बैठकींत सामील करावयाचे, इकडल्या व तिकडल्या गोष्टी बोलता बोलतां मध्येच असें बोलावयाचे कीं, “ काय करावें हा मुलगा तर फार सुंदर आहे. याचे गाणें यादेळो अत्यंत मधुर आहे. अस असून हा म्हणे आंता गवयाजवळ राहून गाणें शिकण्यास सुरवात करणार आणि गुरुजीची अनेक प्रकारें सेवा, खुशामत करून जेव्हां एकादे तप पुरे होईल तेव्हां कुठें स्वतःला गवई म्हणून घेणार ! किती विचारा अज्ञान आहे ! आम्हाला जर याच्याच वयांत इतके सुंदर गाणें येत असते व असा मोहक चेहरा अनकूल असता तर, आम्ही या भलत्या गवई होण्याचा वेड्या वाकड्या महत्वाकांक्षा ताबडतोब पायाखालीं तुडवून टाकल्या असत्या आणि महाराष्ट्रांत सर्वोत्कृष्ट प्रसिद्ध असलेल्या सर्व श्रेष्ठ किलोस्कर मंडळींत नायिका होण्याकरितां, भाऊराव कोल्हटकर यांच्या कीर्तीचे व मानाचे ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून त्या जागेचा अधिकार पटकावण्याचा प्रयत्न मोठ्या साहसाने मिळवून त्या जागीं विराजमान होण्याकरितां किलोस्कर मंडळीच्या मालकांस छातीठोकपणें आव्हान केलें असते. कारण कीर्ती, पैसा, व मान या गोष्टी या मुलाच्या ईश्वर-दत्त देणगीमुळे ताबडतोब चरणीं लोटांगण सहज घालूं शकल्या असत्या तेव्हां अशा अज्ञान मुलाला काय म्हणावे ? गायनाचार्य अह्लादियाखां यांच्या जवळ भ्रातांपासून म्हणे बरीच वर्षे गाणे शिकणार व गवई वर्गांत नंतर मान व पैसा नेळवण्याचा प्रयत्न करणार ! तितका गुण शिकणें व मान मिळविणें वाईट आहे असें म्हणत नाही. घण प्रत्यक्ष अह्लादियाखां किंवा त्यांचे पट्टशिष्य भास्करबुवा वळे यांना यादेळी असा कितीसा पैसा मिळतो आहे ? अह्लादियाखांना म्हणे लहापूर दूरचारांतून दरमहा पन्नासच रुपये पगार आहे असें ऐकतो. पन्नास

किंवा पाउणशे रुपये एकादे वेळीं गाण्याचे मिळावयाचे ! तीच गत त्यांचे पट्टशिष्य भास्करबुवा बसले यांचीं तेव्हां इतक्या उच्च प्रतीचे गाणे समजणारे राजेरजवाडे किंवा सावकारांत तरी आम्हांस कुठें दिसत नाहीं. तेंच आमचे भाऊराव कोल्हटकर यांचे पहा ! वरील मोठमोठ्या गवयांच्या मानानें गाणें अगदीं अल्प परंतु चेहेऱ्याच्या मोहकपणामुळें व गायनाच्या सुंदरपणामुळें स्त्रीपार्ट घेऊन रंगभूमिवर कामें करूं लागल्यापासून दहा, वसि वर्षांत लाखों रुपये मिळवून व पद्मवीधर आणि राजेरजवाडे यांच्या प्रेमास पात्र होऊन यच्चावत् लहानापासून थोरापर्यंत सर्व महाराष्ट्रीय स्त्रीपुरुषांना आपलेसे वाटूं लागले. ”

वरील किलोस्कर मंडळीतील अनुभवी नटांचे दररोजचे बोलणें ऐकून व किलोस्कर मंडळीचा संस्थानी धाट पाहून बालगंधर्व मोहीत झाले, व एकदम बोलूं लागले कीं, “तुम्ही सर्वजण म्हणता ही गोष्ट माझ्या मनाला पटली. परंतु हा काळ पावेतो मी माझ्या आईबापांच्या आज्ञांकित आहे, तेव्हां त्यांच्या आज्ञेचाचून मला एकाएकी नाटक भंड्यांत कसे रुजू होता येईल ! ” बालगंधर्वांचे मन पूर्ण आपल्या जाळ्यांत अडकलेले ध्यानी येतांच बोडस, चिंतोघा, परचुरे इत्यादि भंडळी म्हणालीं, “तुझ्या मनांत आमचे विचार हितावह आहेत असे पूर्ण बिंबले ना ! ” बालगंधर्व यांनीं यावर उत्तर दिले “होय” तेव्हां बोडस, चिंतोघा, परचुरे वगैरे मंडळी म्हणालीं, “ ठगले तर. तुला आम्ही जी नक्कल देतो ती पाठ करावयास घे म्हणजे झाले ! तुझ्या आई बापांचे मन आम्ही पूर्णपणे वळवितो आम्हांस पूर्ण आत्मविश्वास आहे. चल तर अण्णासाहेबांच्या पुढें ” असे म्हणून अण्णासाहेबांच्या हॉलमध्ये अण्णासाहेबांच्या तसविगी पुढें नेले, व अण्णासाहेबांच्या तसविगीस नमस्कार करावयास लावला व बालगंधर्वांनीही भक्तीपुःसर अण्णासाहेबांच्या तसविगीपुढें शीर नमविलें. लागलीच त्यांच्या हातांत शारदा नाटकाचे पुस्तक-त्या नाटकांतिल नटीचे काम पाठ करण्यांकरतां दिलें. बालगंधर्वांनीही आदरयुक्त व भक्तिभावानें ते पुस्तक, -नक्कल पाठ करण्यास घेतले. (त्यावेळीं शारदा नाटक ऐन भरभराटीत होते.)

॥ श्री ॥

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कारकिर्दीपासून
सतत सुमारे २५० वर्षे चालत आलेले जुने मिठाईचे
दुकान खास पुणेकरांच्या आश्रय खालील

शुद्ध स्वदेशी साखरेची मिठाई.

आमचे मालांत पीठ आहे असे सिद्ध
करणारांस १००० रुपये बक्षीस.

सातारचे, सुप्रसिद्ध १ च मुख्य दुकान.

कंदी पेठे.

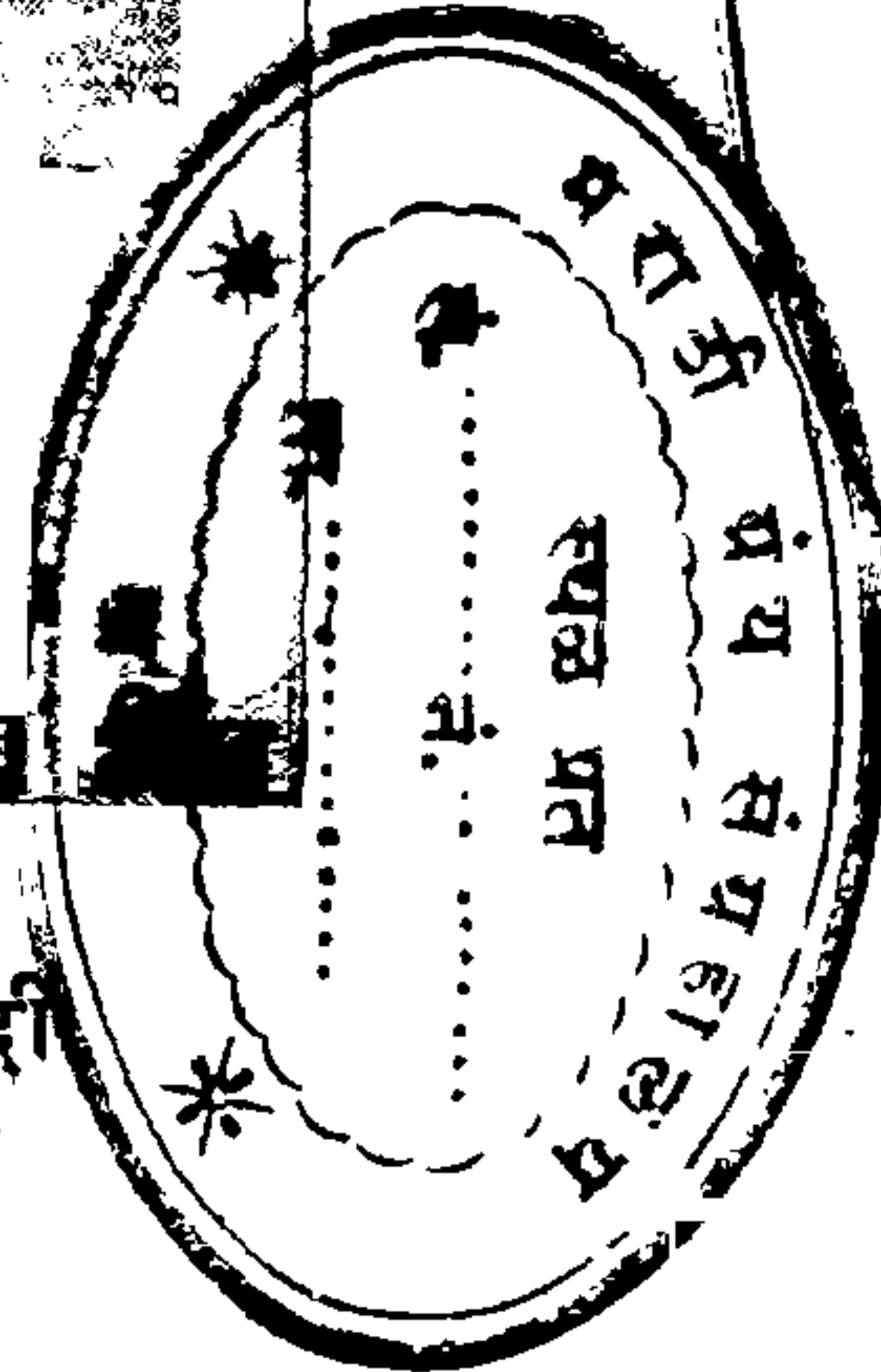
पार्टी, उत्सव, समारंभ, नवस, परिक्षेत पास झालेले विद्यार्थी
केसरी व पांढरे पेठे बारीक व मोठे वाटण्याकरितां
मिळतात. तसेच खव्याची बर्फी उत्तम तुपाचा
चिवडा, दुव्या हलवा, बर्फी वगैरे सर्व
माल दररोज ताजा मिळेल.

दुर्गाप्रसाद चिन्नाप्पा मोदी.

मिठाईवाले, लक्ष्मीरोड, केदारी विल्डींग, पुणे.



श्रीयुत दुर्गाप्रसाद मोदी



श्रीयुत पांडुरंगराव भोसले.



कै० विष्णुदास भावे, आद्यनाटककार.

बालगंधर्वांचा सुसुहृतांनी रंगभूमीवर प्रवेश

पण

गुप्तपणें ते कां ?

बालगंधर्व यांची शारदा नाटकांतील नटीची नक्कल पाठ होतांच कै. देवल मास्तर यांनी किलोस्कर मंडळीच्या पूर्वापार चालत आलेल्या शिस्तीप्रमाणें नटीचे काम फार मेहनत घेऊन उत्तम बसवून घेतले. नंतर किलोस्कर मंडळीचे मालक व मॅनेजर यांनी जोतिबाच्या डोंगरावरचे प्रसिद्ध ज्योतिषी शंकरशास्त्री देव यांच्या कडून बालगंधर्वांना रंगभूमीवर आणण्याकरतां शुभ दिवस व शुभ मुहूर्त ज्योतिष शास्त्राधारे पाहून घेऊन त्याच दिवशीं रात्रीं सुमारे नऊ वाजतां बालगंधर्वांना शारदा नाटकांतील नटीच्या भूमिकेत रंगभूमीवर आणिले. त्यावेळचे साधारणपणें यतार्थ वर्णन पुढें लिहिल्याप्रमाणें:—

जणुं कांहीं शारदा नाटक नव्यानेच आज रंगभूमीवर येणार अशा प्रकारचा सर्व मंडळींच्या अंतःकरणांत उत्साह व आनंद उदित झाला होता. सूत्रधार, पारिपार्श्वक व नटी (बालगंधर्व) इत्यादि पात्रें आपापले रंग, पोषाक, उत्तम प्रकारें तयार करून ठरलेल्या वेळेपूर्वीं सज्ज होते. रंगभूमीवरील लाईटही विद्युत् प्रकाशाप्रमाणें व एक प्रकारच्या उत्साहानें प्रकाशमान झाला होता. नेहमीं प्रमाणें ड्रॉपच्या पडद्यानीं रंगभूमी झांकली होती. आंतील पहिला महालाचा पडदा सोडून ठेवण्यांत आला होता. सूत्रधार व पारिपार्श्वक ही पात्रें नेहमींप्रमाणें स्वतःच रंगली पण नटी (बालगंधर्व) या पात्राला नटवर्य बोडस यांनी उत्तम प्रकारें रंगविले. नटी या पात्राला त्या दिवशीं मुद्दाम भारी भरजरी वस्त्रे नेसवण्यांत आली. त्याचप्रमाणें कंपनी जवळ असलेले उत्तमोत्तम अलंकार नटीच्या अंगावर घालण्यांत आले होते. उद्देश हाच कीं, मुलगा जरी सुंदर आहे, रंग जरी सुंदर केला, तरी भारी वस्त्रालंकरानीं नटवर्यावर मोहकपणाच्या अत्युच्च शिखरावर बिराजमान झालेला तो प्रेक्षकांत दिसावा ! पडद्यांतील ही सर्व तयारी सर्वोत्कृष्ट अशी झाली. मात्र या वेळीं थिएटरचे सर्व दरवाजे बंद करण्यांत आले होते आणि किलोस्कर मंडळीची कांहीं प्रतिष्ठित निवडक रनेही मंडळी तेवढीच काय ते बालगंधर्वांचे काम पाहण्याकरतां कंपनीच्या मालकाच्या निमंत्रणावरून मिरज सरकार थिएटरांत हजर होती. त्यांपैकी प्रमुख सदगृहस्थांची नावे येणें प्रमाणें:—

रावसाहेब आगाशे मिरज संस्थानचे कारभारी, डॉक्टर भडभडे मिरज संस्थानचे सिव्हिलसर्जन, श्री. गोविंदगव सोटी मिरज संस्थानचे ड्रॉइंग मास्तर व कोल्हापूर येथून मुद्दाम आलेली किलोस्कर मंडळीचे कांहीं स्नेहीमंडळी थिएटरमध्ये हजर होती. शारदा नाटकांतील सूत्रधार नटीचा फक्त एकच प्रवेश बालगंधर्वांच्या नवीन कामाकरिता रंगीत तालमीच्या रूपाने घ्यावयाचा ठरल्यामुळे बाकी सर्व मंडळी प्रेक्षक म्हणूनच बाहेर बसली होती. अर्थात् जोगळेकर, शंकरराव मुजुमदार, बोडस वगैरे सर्व मंडळी प्रेक्षक म्हणूनच बसली होती. मात्र कांहीं जणांना श्री. मुजुमदार यांनी मुद्दाम कोणास माडीवर, कोणास ओट्यावर, कोणास पीटवर, कोणास खुर्चीवर, कोणास स्त्रियांच्या जागेत बसण्यास सांगितले होते. व या सर्व मंडळींना असे सांगण्यांत आले होते की, त्या त्या जागेवरून या मुलाचे सोंग कसे काय दिसते ! त्याचप्रमाणे बोलणे व गाणे सर्व जागेवरून स्पष्ट ऐकावयाला येते की, नाही ते लक्षपूर्वक पाहा ! व तालीम संपताच आपापला अभिप्राय स्पष्टपणे कळवा ! नाटकाच्या वेळेप्रमाणे कपडे पटांतील अण्णासाहेबांच्या तसबिरीची नेहमीप्रमाणे पूजा करून सुवासिक फुलांचा उत्तम भरदार हार घालण्यांत आला. सुवासिक उदाच्या धुगाचा स्वाद रंगभूमीवर व सर्व थिएटरांत पसरला. व नाटकाच्या वेळेप्रमाणे पहिली व दुसरी घंटा वाजविली. तिसरी घंटा वाजतांच तुमुहूर्त साधून ड्रॉप उघडण्यांत आला, व नमनास सुरवात झाली. इकडे आंतमध्ये नटीच्या सोंगांत बालगंधर्व उत्तम रंगून व भरजरी वस्त्रे नेसून तयार होतांच त्यांना कपडेपटांत अण्णासाहेबांच्या तसबिरी पुढे नेऊन आपल्या कुलदेवतेचे स्मरण करून तसबिरीच्या पाया पडावयास सांगितले. बालगंधर्वांनीही

तुम्हाला काय पाहिजे ! शुद्ध सोने चांदीचा खात्रीलायक तयार

माल मिळण्याचे ठिकाण म्हणजेच पुणे येथील तुळशीबाग पश्चिम दरवाजा समोरील सुप्रसिद्ध—दत्तात्रय बळवंत देशपांडे यांचे सराफी दुकान.—ऑर्डरप्रमाणे जिन्नस तयार करून मिळतील ¼ रक्कम पाठविल्यास माल व्ही. पी. ने रवाना करूं. एकवार ऑर्डर पाठवून अवश्य अनुभव घ्या. मालाचे खरेपणाबद्दल लेखी गॅरंटी.

देशपांडे सराफ, ८८७ सदाशिव पेठ, पुणे.

यावेळीं सर्व कांहीं त्यांच्या स्वभावाला अनुसरून भक्तिभावानें व प्रेमळपणानें सर्व कांहीं केले. वेळ येतांच रंगभूमीवर नटीच्या कामांत प्रवेश केला. त्यांचा रंगभूमीवर प्रवेश होतांच, बाहेर प्रेक्षक जरी थोडे होते तरी, आनंदाच्या भरांत त्या सर्वांनीं कडाडून टाळ्यां वाजवल्यामुळे सर्व थिएटर दणाणून गेले. यावेळचा बालगंधर्वाचा नटीचा प्रवेश म्हणजे खाडिलकरांनीं द्रौपदी नाटकांत सूत्रधाराच्या तोंडी घातलेले विशेषण बालगंधर्वांनाच तंतोतंत शोभते, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. (श्री. विष्णूचे पद चुरावयाचे सोडून साक्षात् लक्ष्मीच रंगभूमीवर अवतरली असा मला भास झाला. याच अर्थाचे द्रौपदीतील सूत्रधारानें भाषण आहे.) आणि खरोखरच हें बालगंधर्वाचे किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवरील पाऊल म्हणजे, किलोस्कर मंडळींत या शुभदिवसापासून लक्ष्मीचेंच पाऊल पडले असे म्हणावयास हरकत नाही. कारण बालगंधर्व रंगभूमीवर काम करावयास लागल्यापासून किलोस्कर मंडळीच्या उत्पन्नाच्या व क्रीतीच्या मरभराटीचे पर्यवसान सुमारे साहासात वर्षांतच पूर्णें येंथें किलोस्कर मंडळीचे स्मारक म्हणून अजमासे एक लाख रुपयाचे किलोस्कर थिएटर उभारण्यांत आले.

नटीच्या पदांस सुरवात होतांच साक्षात् रंगदेवता व गानदेवता त्यांच्या अंगांत संचारल्या असें सर्वांना वाटले आणि म्हणूनच प्रेक्षकांच्या मनाची व कानाची तृप्ताता झाली नाही म्हणून प्रेक्षकांनी तिन तिन वेळा वन्समोअर देऊन आपली इच्छा तृप्त करून घेतली. याप्रमाणें उल्हासानें व आनंदानें सूत्रधार नटीचा प्रवेश पूर्ण होतांच ड्रॉपचा पडदा टाकण्यांत आला.



पोरे आणि कंपनी--आमचेकडे सर्व तऱ्हेचे पाणी तापविण्याचे तांब्याचे व पितळेचे बंब, तसेंच गरम झरे, लहान मोठे होतात, व फ्लशिंगच्या गोल व चौकोनी तांब्याच्या टाक्या वगैरे माल तयार मिळेल व ऑर्डर प्रमाणें करून देऊं.

पोरे आणि कंपनी, ११९९ कसबा, पुणे शहर.

बालगंधर्वांना गुप्तपणे कां रंगवले? याचें मुख्य कारण या दिवसापर्यंत बालगंधर्वांच्या आईबापांची त्यांना रंगवण्यासंबंधानें किंवा कंपनींत ठेऊन घेण्यासंबंधानें कोणतीच परवानगी घेतली नव्हती. आईबापांच्या परवानगीशिवाय अज्ञान बालगंधर्वांच्या संमतीनेच नटीची ही रंगीत तालीम करण्यांत आली.

किलोस्कर मंडळीच्या चालकांना बालगंधर्व प्रेक्षकांना सर्व प्रकारे कसे आवडतील, हे आजमावयाचे होते. देवल, जोगळेकर, मुजूदार, आगाशे, भडभडे, सोरटी व इतर सर्व मंडळींचा उत्तमोत्तम अभिप्राय पडला. भाऊराव कोल्हटकरांप्रमाणे बालगंधर्व आपले नांव गाजविले व किलोस्कर मंडळी उत्तम भरभराटीस येईल असाच एकमतानें सर्वांचा अभिप्राय पडला.

बालगंधर्व व लोकमान्य.

देशभक्त अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं एके वेळीं आपल्या संदेश वृत्तपत्रांत लोकमान्यांच्या संबंधानें लिहिलेले मला आठवते. लोकमान्य टिळक म्हणजे फक्त केवळ देशकार्यच करणारी मूर्तिमंत विभूती. लोकमान्य शब्द उच्चारतात, ते केवळ देशकार्याकरतां, लोकमान्य जेवतात—तेही देशकार्याकरतां, लोकमान्य लिहितात—ते देशकार्याकरतां, शोप घेतात तेही देशकार्याकरतां, जागे होतात ते सुद्धां देशकार्याकरतांच. सागंश लोकमान्यांच्या आयुष्यांतला प्रत्येक क्षण, प्रत्येक श्वासश्वास कांहीं तरी देशकार्य केल्याखेरीज लवमात्र फुकट जातच नाही. वरील अर्थाचा मजकूर संदेशामध्ये वाचलेला मला आठवतो. लोकमान्यांच्या केसरींतला कोणताही लेख पाहिला तरी तो देशकार्याकरतांच आहे असें आढळून येईल.

महाराष्ट्र आर्ट स्टुडिओः--आर्टिस्ट् अँड फोटोग्राफर्स (लॅटर्न स्लाईड स्पेशलिस्ट्) आमचेकडे ऑईल पेंटिंग, वॉटर पेंटिंग, पेस्टल, सिपिया व ब्लॅक अँड व्हाइट एनलार्जमेंट्स्ची कामे फारच उत्तम व स्वस्त दरांत करून मिळतील.

लक्ष्मीरोड धेलबागेजवळ, पुणे शहर.

नाटक मंडळ्यानीं सावर्जनिक कार्याकरतां आपल्या खेळाचे उत्पन्न धर्मार्थ दिले असेल तरच उत्पन्नाचा आंकडा व नाटक मंडळीचे नांव केसरींत फडकावयाचे याशिवाय कोणतीही नाटक मंडळी चांगली किंवा वाईट आहे, त्यांतील नट उत्तम आहे किंवा मध्यम आहे. याविषयी केसरीने चुकून सुद्धां चारदोन ओळी खरडल्याचे कोणत्याही केसरीच्या वाचकांस कधीही आढळून आले नसेल.

अशा एकनिष्ठ अलौकिक पुण्य पुरुषांच्या (लोकमान्यांच्या) तोंडून त्यांच्या बैठकींत बालपणीच्या-बालनारायण राजहंसाचे बालपणचे-मधुर गाणे कर्णावर पडतांच हा बालगंधर्व आपल्या मोहक गाण्यानें रसिकांचे मन ताबड-तांब आकर्षण करून घेईल असे, स्वयंफूर्तिनें लोकमान्यांनीं म्हणावे हें बाल-गंधर्वांचे महत्भाग्यच नव्हे काय ?

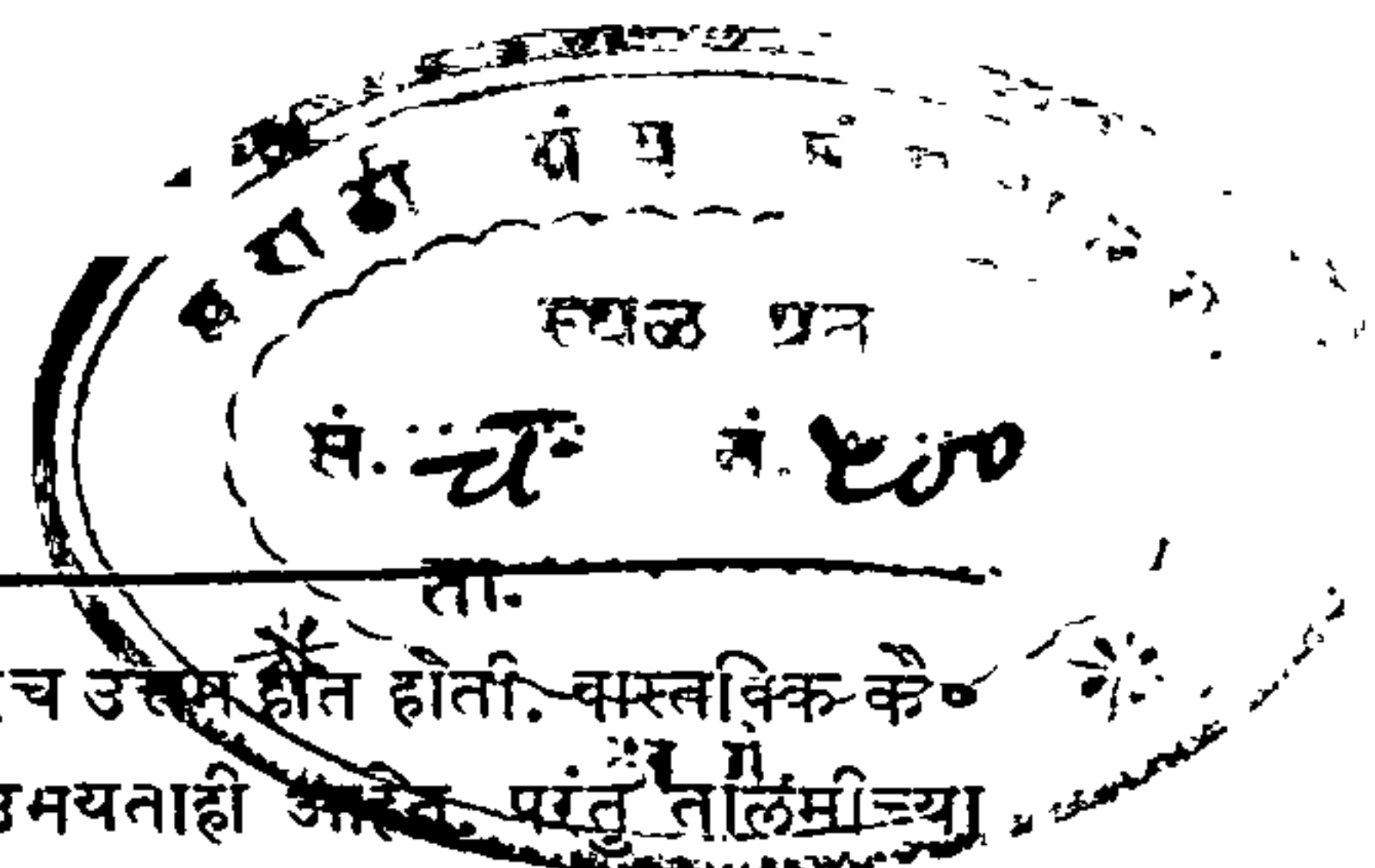
श्री तुकाराम महाराजांनीं परमेश्वर प्राप्तीकरतां सर्व मोहांचा त्याग केला हेता म्हणून, तुकाराम महाराजांना भाविक लोक त्यागमूर्ती असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें देशकार्याकरतां सर्व मोहांचा त्याग करणारे लोकमान्य, आजकालच्या देशभक्तांना ही ते त्यागमूर्तीच होते असें वाटते. तर अशा ईश्वरी पदाप्रत पोचलेल्या लोकमान्यांच्या तोंडी बालनारायणाचे गाणे ऐकल्याबरोबर हा “ बाल गंधर्व ” हें शब्द स्वयंस्फूर्तिनें का आले ! तेव्हां एक प्रकारच्या भाविक लोकांच्या मनास असे वाटल्यावाचून राहाणार नाही कीं, अपूर्णेणूंतून वास करणारी गान देवता त्यादेळीं बालराजहंसाच्या पूर्व सुरुतानें अकस्मित तेंथें प्रगट झाली असावी व त्या गाण्यानें ती संतुष्ट झाल्यामुळे लोकमान्यांच्या अंतःकरणाच्या आनंदांत प्रविष्ट होऊन एकदम ' तूं भूवरचा बालगंधर्व म्हणून सर्वतोमुखी होशील ' अशा प्रकारची पदवीच-नव्हे-तर लोकमान्यांच्या मुखानें गानदेवतेनें बालराजहंसास वरच दिला. अशी कल्पना कोणी केल्यास अप्रस्तुत होईल काय ?

आंजलेंकर ब्रदर्स.

आमची खास शिफारस:-पंचवीस वर्षे खास लोकाश्रयावर सतत चाललेले
आंजलेंकर यांचे खऱ्या दागिन्याचे दुकान
तुळसीबागेतील गणपती समोर, पुणे शहर.
सोने चांदीचा माल ग्यारंटीनें मिळतो.

श्री शाहूछत्रपति, लोकमान्य टिळक आणि श्रीमंत बाळासाहेब
पटवर्धन मिरज संस्थानचे अधिपति. बालगंधर्वांची
प्रथम भूमिका पाहावयास हजर.
हा एक विलक्षण योगायोग.

किलोस्कर मंडळीत बालगंधर्व प्रथम गुरुद्वादशीच्या दिवशी राहिले. नाट्या-
चार्य, अभिनय पटू कै. देवल यांच्या शिक्षणाने शाकुंतल नाटकांतील शकुंतलेची
भूमिका ते शिकून तयार झाले. नंतर काहीं कारणामुळे किलोस्कर मंडळीच्या
चालकांचे व देवलांचे भांडण झाल्यामुळे कै० देवल किलोस्कर मंडळी कायमचे
सोडून गेले. कै० देवल निस्पृह व करारी असल्यामुळे आमरण किलोस्कर मंडळीत
पुन्हा पाऊल ठेवणार नाही असा निश्चय करून किलोस्कर मंडळी सोडून गेले
त्याप्रमाणे ते किलोस्कर मंडळीत कधीच परत आले नाहीत. म्हणून श्रीपाद
कृष्ण कोल्हटकरांच्या 'गुप्तमंजूष' नाटकांतील मुख्य स्त्रीपात्राची नंदिनीची भूमिका
चिंतोबा दिवेकर (किलोस्कर मंडळीचे देवल मास्तरांच्या गैरहजरितेने नेहमीचे
तालीम मास्तर) यांनी बालगंधर्व यांना शिकविली. (त्या काळी कोण-
त्याही गांवी 'गुप्तमंजूष' नाटक प्रथम लावीत असत कारण त्या नाट-
कांत सर्व प्रमुख पात्रे रंगभूमीवर आणावी लागत. शिवाय पुढील सर्व नाटकांतलि
सर्व भूमिका मानापमान व विद्याहरण नाटकाशिवाय बालगंधर्वांना चिंतोबा
गुरव यांनीच शिकविल्या. किलोस्कर मंडळीत ज्या ज्या वेळी तालमी
होत त्या त्या वेळी तालीम हॉलमध्ये तालीम चालू असतांना चिंतोबा
गुरव जे सांगतील ते लहानापासून थोरापर्यंत अर्थात नानासाहेब जोगळे-
करांना सुद्धा चिंतोबा गुरव यांचेच शिक्षण मिळाले व त्यांनी ते घेतलेही.
मात्र नटवर्ध बोडस कळू लागल्यापासून म्हणजे सुमारे १९०१ सालापासून
स्वतःच्या भूमिका ते स्वतःच उत्तम रीतीने तयार करित असत. नटवर्ध बोडस
यांना कै० देवल मास्तरांचे उत्तम तऱ्हेचे शिक्षण मिळाले होते. त्याच प्रमाणे बोडस
यांच्या पुष्कळ दिवस किलोस्कर मंडळीत आधी आलेले चिंतोबा गुरव यांनी
पूर्वीच देवलांचे शिक्षण उत्तम मिळविले होते. चिंतोबा गुरव यांची महाश्वेतेची



भूमिका भाऊराव कोल्हटकर ह्यात असतांना फारच उत्तम होत होती. वास्तविक कौ-
 देवल यांचे पट्टशिष्य चिंतोबा गुरव व बोडस उभयताही आहेत. परंतु तालमीच्या
 वेळीं चिंतोबा गुरव जे शिकवतलि ते सर्व शिक्षण इतरा बरोचर बालगंधर्वही घेत
 होते. म्हणजे विशेषतः अभिनयच बालगंधर्व शिकत होते असे म्हणावयास
 हरकत नाही. तालमी व्यतिरिक्त इतर वेळीं बोडसांचे शिक्षण बालगंधर्व मोठ्या
 आवडीने घेत होते. नटवर्य भाऊराव कोल्हटकरांच्या संगीत गायनांतल्या कांहीं
 मोडक ताना व इतर कांहीं तरकिची बोडस यांच्या गळ्यांत अगदीं तंतोतंत उत-
 रल्या आहेत. भाऊरावांच्या त्या गायनाच्या तरकिची बोडसांच्या सुल्या आवाजांत
 जशाच्या तशा निघत नाहीत. आंतील बारीक गळ्याने भाऊरावांच्या बहुतेक
 तन्हा बोडस यांच्या गळ्यांतून ऐकण्यास मिळाल्यामुळे त्या तरकिची आपल्या गळ्यांत
 उतरविण्याकरितां बोडसांचा बालगंधर्वांनी विशेष सहवास पतकरला होता. ते
 भाऊरावांचे त्या वेळचे लोकप्रिय संगीत गाणे थोडेबहुत आपल्या गळ्यांत
 अभ्यासाने बालगंधर्वांनी त्यावेळीं उतरविले होते. त्याचप्रमाणे बोडसांच्या कडून
 अभिनय शिकण्यास विशेष कांहीं फायदा आहे असे वाटल्यावरून तोही फायदा
 बालगंधर्व त्यावेळीं नेहमीं घेत होते. अशा प्रकारे बालगंधर्व आपल्या पहिल्या मे-
 महिबूबखान गुरूचे गाणे व यादोन देवल मास्तरांच्या पट्टशिष्यांचे अभिनय वगैरेनीं
 विभूषित झालेली 'गुप्तमंजूष' नाटकांतील नंदिनीची प्रथम भूमिका मिरज मुक्तामी
 सरकारी थिएटरांत प्रेक्षकांच्या नजरेस प्रथम पडण्याचा योग आला. त्या दिवशीं
 आणखी एक विलक्षण योगायोग जुळून आला. किलोस्कर मंडळींच्या चालकांच्या
 निमंत्रणावरून श्री. शाहूछत्रपती महाराज व श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन (मिरज
 संस्थानचे अधिपती) आणि त्याच प्रमाणे लोकमान्य टिळकही प्रयोग पाहाण्यास
 मुद्दाम येणार होते. नाटक सुरू होण्यापूर्वी थिएटर गच्च भरून गेले होते. परंतु
 त्यांत विशेषतः श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपती, व श्रीमंत बाळासाहेब मिरज अधि-
 पती, हे थिएटरांत पुढे मांडलेल्या भरजरी वखाने सुशोभित केलेल्या कोचावर
 आपल्या प्रभावळी सहीत बसलेले असल्यामुळे थिएटरांत एक प्रकारची दरबारी
 शोभा दिसत होती. त्या आनंदाच्या भरांत नाटक सुरू होऊन ईशस्तवन होतांच
 बालगंधर्वांचे नंदिनीचे पहिले पद सुरू असतानांच लोकमान्य टिळक प्रेक्षकांत

विराजमान झाले. लोकमान्य नजरेस पडतांच प्रेक्षकांनी टाळ्याचा कडकडाटांत त्यांचा गौरव केला. लोकमान्यही त्यावेळीं एक दरचारी शिष्टाचार पाळण्यास विसरले नाहीत. तो हा कीं, प्रथम छत्रपतीना त्यांनीं मुजरा केला, नंतर श्रीमंत बाळासाहेबांना नमस्कार केला आणि त्यावेळीं त्याच पहिल्या रांगेत लोकमान्यांना बसण्यास जागा केली होती. तरी त्या रांगेत न बसतां मागील रांगेत मोठ्या आदराने लोकमान्य एका खुर्चीवर जाऊन बसले. मुजूमदार यांच्या बोलावण्यावरून वरील तिन्हीही महात्मे ज्यावेळीं आंतमध्ये आले त्यावेळीं तिघांनींही किलोस्कर मंडळींचा नवा जम पुन्हां पहिल्या थाटांत बसला या बद्दल संतोष व्यक्त केला. म्हणजे हा एक प्रकारें किलोस्कर मंडळींस त्रैमूर्ती महात्म्यांचा आशीर्वादच मिळाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. बालगंधर्वांच्या कामाचद्दल या तीन महात्म्यांनीं उत्तम प्रकारें प्रशंसा केली. या तीन महात्म्यांना तीन प्रकारचा आनंद झाला तो असाः--

लोकमान्यांना आपणच पदवीद्वारा आशीर्वाद दिलेला बालगंधर्व नव्या स्वरूपांत व जिच्या विषयी आपलेपणा मानीत होतो अशा किलोस्कर मंडळींत चमकून दिसला म्हणून आनंद झाला.

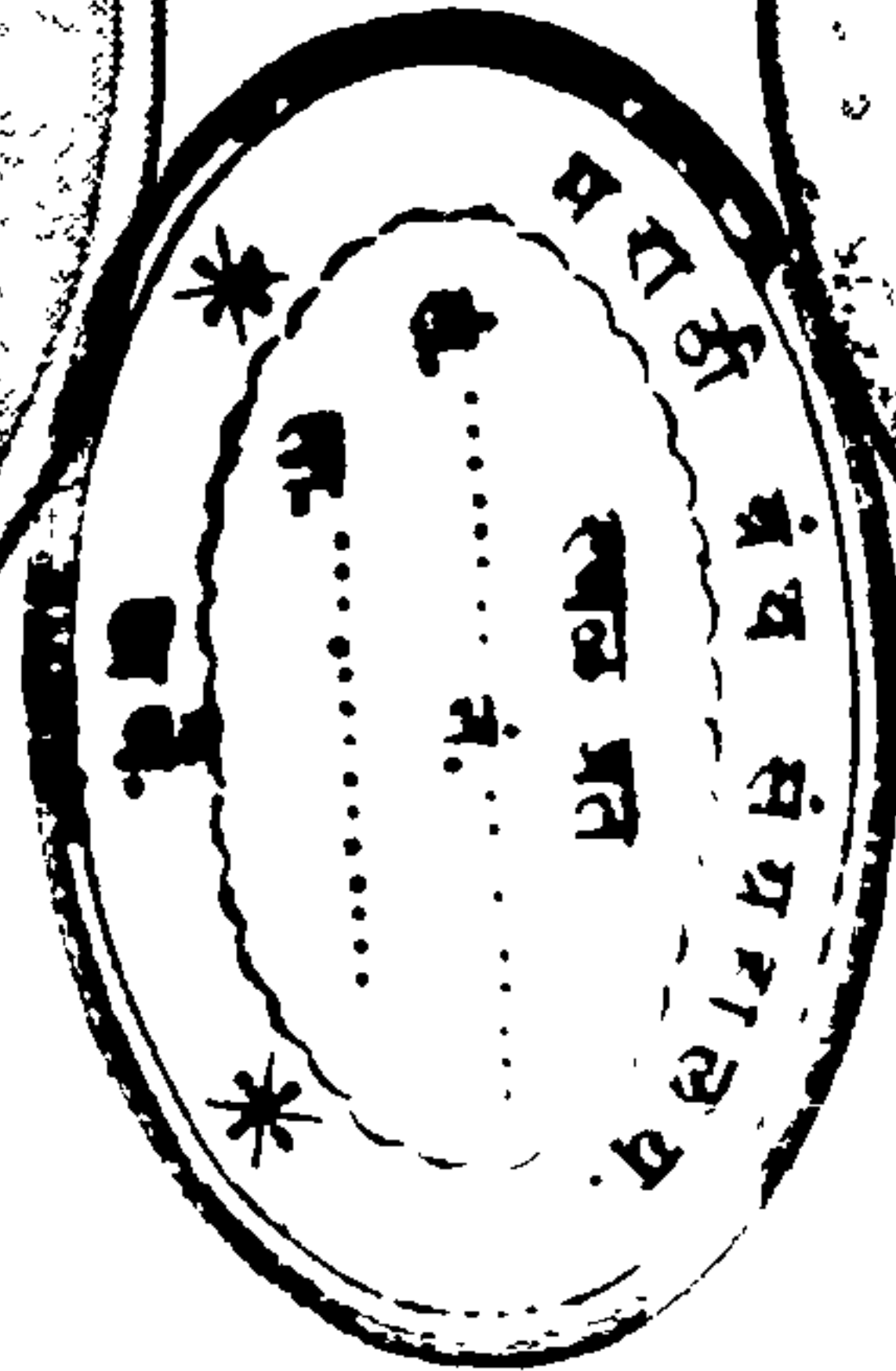
श्री शिष्टाचारपतींना आपण पाठवून दिलेला बालगंधर्व किलोस्कर मंडळींचा आधारस्तंभ झाला म्हणून आनंद झाला.

श्रीमंत बाळासाहेब यांना आपल्या मिरजेत किलोस्कर मंडळी नामशेष होणार होती पण तसें न होता तिचे पुनरुज्जीवन झालें व आता पुन्हां नव्या जोमाने भरभराटीला येईल म्हणून आनंद झाला.

तेव्हां हा सर्व योगायोग विलक्षणच व अर्पूव जुळून आला असें म्हणावयास काय हरकत आहे !



कै० मोरोबा वाघुलीकर.



कै० भाऊराव कोल्हटकर.



कै० भास्करबुवा बखले.



कै० नानासाहेब जोगळेकर.

बालगंधर्वांची पहिली भूमिका

पुणे म्हटलें म्हणजे कोणत्याही महाराष्ट्रीयाला मातृप्रेमाची आठवण झाल्या-
शिवाय रहात नाही. पुणे म्हणजे कोणत्याही कलाकौशल्याचें व कोण-
त्याही चळवळीचें उगमस्थान ! असें सर्व महाराष्ट्रीयाना म्हणण्यांत मोठा अभि-
मान वाटतो. आपल्या अतुलबुद्धिसामर्थ्यानें अलौकिक बुद्धिमान इतर मुत्सद्यांना सुद्धां
थक्क करून सोडणारे पेशवाईतील नाना फडणवीस मुत्सदीपणाचे राजकीय डाव
वेळोवेळीं खेळले तेदेखील पुण्यांतच. लोकमान्य टिळकांसारखा प्रखर, तेजस्वी व
मुत्सदी देशभक्त पुण्यांतच आपल्या केसरी संस्थेला जन्म देतो. असो. पण तो धाम-
धुमीचा काळ संपल्यानंतर शांततेच्या काळांत आदर्श म्हणून ज्या कांहीं संस्था
प्रथम निघाल्या त्यांपैकीच केसरी, फर्ग्युसन कॉलेज, नूतन मराठी विद्यालय
इत्यादिही पुण्यांतच. केसरी, फर्ग्युसन कॉलेज या संस्थांचा जन्म ज्या १८८०
सालांत झाला त्याच सुधारणेच्या शुभकालांत नाट्यकलेचीही सुधारणा झाली.
अण्णासाहेबांची किलोस्कर संगीत नाटक मंडळी ही संस्था पुण्यांतच जन्मास
आली. लोकमान्य टिळक, अण्णासाहेब किलोस्करांना आपले मित्र म्हणवीत
असत, ही गोष्ट पुणे अगर मुंबई मुक्कामांत ज्या ज्या वेळीं कांहीं सार्वजनिक
संस्थांना किलोस्कर मंडळीनें आपल्या खेळाचें उत्पन्न मदत म्हणून दिलें, त्या
खेळांपैकीं कांहीं खेळांचे वेळीं लोकमान्य टिळक प्रत्यक्ष हजर होते. कंपनीचा
गौरव करतांना लोकमान्यांनीं स्वतः बोलून दाखवलेले कांहीं प्रेक्षकांना आठवत
असेलच कीं, अण्णासाहेब किलोस्कर माझे स्नेही होते, असा स्वमुखानें लोकमान्य
उल्लेख करीत असत. त्यामुळे पुणेकर रसिक प्रेक्षकांना किलोस्कर मंडळी आपलीच
आहे असें नेहमीं वाटत होतें. दुसरें कारण असें कीं, उच्च प्रतीचे कवि व नाटक-
कार अण्णासाहेब किलोस्कर, देवल, कोल्हटकर वगैरे किलोस्कर मंडळीचेच असल्या-
मुळे, व त्याचप्रमाणें भाऊराव, मोरोबा, वाळकोबा, जोगळेकर, गोरे, चिंतोबा
गुरव, बोडस इत्यादि उत्तम नट किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवरच आपल्या
सर्वश्रेष्ठ गुणांनीं चकमकून दिसल्यामुळे पुण्यांतील रसिक प्रेक्षकांना किलोस्कर
मंडळीविषयीं आपलेपणा व कळकळ वाटत होती. किलोस्कर मंडळींतले पहिल्या
पिढींतले प्रसिद्ध नट भाऊराव १९०१ सालीं मृत्युमुखीं पडल्यामुळे किलोस्कर

मंडळी बंद पडते की काय, असे पुणेकरांना वाटत होते. परंतु भाऊरावांच्या जागी जोगळेकर व मुख्य श्री नटाच्या जागी गोरे अशी योग्य जोड मिळाल्यामुळे किलोस्कर मंडळीचा नवा जम व नवा थाट पुणेकरांनी भाऊरावांच्या मार्गे जेव्हां प्रथम पाहिला तेव्हां आतां किलोस्कर मंडळीला बरीच वर्षे भीति नाही, व ही मंडळी नाट्यकलेची व महाराष्ट्रियांची करमणूक करणार असे वाटून जनतेस फारच आनंद झाला. परंतु तीनचार वर्षांनंतर गोरे स्वदेशहितार्थक नाटक मंडळीमध्ये भागीदार म्हणून निघून गेल्यामुळे गोऱ्यांच्या गैरहजेरीतल्या दहा महिन्यांची हकीगत पुणेकर रसिकांना समजली. तेव्हां आतां मात्र किलोस्कर मंडळी कायमची बंद पडणार अशी बातमी पुणे येथे पसरली; पण पुढे लवकरच किलोस्कर मंडळीस बालगंधर्व नांवाचा बालनट मुख्य नायिकेच्या जागी मिळाल्यामुळे ऐन वेळी किलोस्कर मंडळीस ही त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्राच मिळाली ! व पडलेली किलोस्कर एकदम नव्या जोमाने उभी राहून मिरज येथे राजमान्य व लोकमान्य होऊन आपला कीर्तिध्वज फडकावित पुणे येथे येऊन दाखल झाली.

पाहिल्या खेळांतले काम पहाण्याकरितां पुण्यातील रसिक प्रेक्षक वर्गांत उत्साहाने व उत्कंठेने खळबळ सुरू झाली. पहिला खेळ शनिवारी ' गुप्तमंजूष ' हा होता. त्यांत बालगंधर्वाचे नायिकेचे काम प्रथम दिसावे म्हणून तीनचार दिवस अगोदर तिकीट विक्री जोराने सुरू झाली. नाटकाचे आदले दिवशी म्हणजे शुक्रवार संध्याकाळदर्यांत तिकीटविक्रीचा सर्व 'तक्ता' खलास होत आला. या आनंदाच्या लाटा किलोस्कर मंडळीतल्या प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत आनंदाने खळबळ करूं लागल्या. आजची रात्र जाऊन उद्यांची आनंदाची रात्र सुरू होऊन सर्व आनंदित प्रेक्षकांच्या चिकार भरलेल्या थिएटरांत आपला खेळ केव्हां सुरू होतो असे ज्याला त्याला उत्कंठेने वाटू लागले होते. ज्याच्या त्याच्या डोळ्यांपुढे प्रेक्षक आनंदाच्या भरांत उदईक बालगंधर्वांना व इतर नटांना टाळ्या देतांना दिसताहेत असे चित्र कल्पनाचक्षूंना दिसत होते. शुक्रवार रात्रीची जेवणाची घंटा झाली. सर्व मंडळी आनंदाने जेवली. बालगंधर्वही आनंदाने जेवले. (फक्त श्री० मुजुमदार व जोगळेकर पुणे येथील आपआपल्या बिन्हाडीं जेवणास

व झोपण्यास गेले होते), सर्व मंडळी आपापल्या जागें निजावयास गेली. बालगंधर्वही कंपनीच्या अण्णासाहेबांच्या हॉलमध्ये त्यांच्या करतां टाकलेल्या गादीवर, फॅन्सी गजरदार अभ्यांनीं आच्छादलेल्या उशा डोक्याखालीं घेऊन आनंदानें निजले होते. डोळ्यांस त्रास होऊ नये म्हणून, व झोप लौकर लागावी म्हणून हॉलमधील दिवा वारीक केल्यामुळें किंचित् अंधार पसरला होता, व सर्वत्र शांतता पसरली होती. (या वेळीं कंपनी जुन्या आभूषण थिएटरांत खेळ करण्याकरितां आली होती व त्याच थिएटरांत मंडळी राहण्याकरतां जी जागा केली होती, त्यांतच सर्व मंडळी राहिली होती. सुमारे मध्यरात्रीचा सुमार होता; इतक्यांत खालीं दरवाजावर कोणी मोठ्यानें थाप मारली व ' नारायण, नारायण ' अशी जोरानें हांक मारली. ती हांक ऐकतांच कंपनीतील एका मनुष्यानें दार उघडलें. दार उघडणाऱ्या मनुष्यास दारावर थाप मारलेल्या मनुष्यानें विचारलें. " तुमच्या कंपनीत आमचा नारायण राजहंस आहे काय ? " कंपनीतील मनुष्यानें ' होय ' असें उत्तर दिलें. त्या मनुष्यानें कंपनीतील मनुष्यास सांगितलें, " माडीवर जा आणि नारायणाला सांगा कीं, तुला भेटण्यास तुझ्या वडील माणसांपैकीं खालीं एक गृहस्थ आले आहेत आणि तुला ताबडतोब भेटण्यास बोलाविलें आहे. नारायणाला झोप लागली असली तरी ताबडतोब जागें करून माझ्या पुढें हजर करा ! "

त्या गृहस्थाचे हे शब्द ऐकतांच कंपनीतील नोकर ताबडतोब वर गेला, व झोपेच्या गुंतीत असलेल्या बालगंधर्वांना हलवून जागें करून त्या गृहस्थाचा निरोप जशाचा तसा कळवला. या वेळीं बालगंधर्व अंधाराने वरून ताडकन् उठले व लगबगीनें जिना उतरून खालीं गेले. त्या गृहस्थांस त्यांनीं ओळखलें व प्रेमळ आवाजानें " मामा, तुम्ही पुण्यांत केव्हां आलांत ? व इतक्या रात्री मला बोलवायला कां आलांत ? " असा प्रश्न केला.

बालगंधर्वांचे मामा यावेळीं शारदा नाटकांतल्या चौथ्या अंकांतल्या शारदेच्या मामाप्रमाणें गरम होऊन चवताळून आले होते. त्यांनीं एकदम बालगंधर्वांच्या मुस्काटींत भडकावली आणि रागाच्या भरांत आणखी पांच दहा थपडा

माहून ते रागानें म्हणाले, “ काठ्या, नाटकांत जाऊन तोंडाला रंग लावून घीवेष घेऊन राजहंस कुळाला बघ लावलास ? ” त्यावर रडत रडत बालगंधर्व म्हणाले, “ मामा, आईच्या व भाऊंच्या (वडील) परवानगीनेच मी नाटकांत शिरलो. ” पण मामांनी बालगंधर्वांचे बोलणे पुढे ऐकून न घेतां फरपटत ओढून घेऊन चालू लागले व म्हणाले, “ या बावर्तीत तुझ्या आईवापांचे मी मुळीच ऐकणार नाही. चल माझ्याबरोबर. मी तुला जिकडे नेईन तिकडे चल. उदर्क पुण्यांत तुझे रंगलेले तोंड मी कोणालाही दिसू देणार नाही. ” या आरडा-भोरडीच्या गडबडीमुळे बालगंधर्व व त्यांच्या मामांच्या भोंवती खूपच गर्दी जमली. इकडे मामांना दार उघडणारा कंपनीतील नोकर घाबऱ्याघाबऱ्या माडीवर धांवत गेला, व मंडळींना जागे करून बालगंधर्वांच्या व त्यांच्या मामा संबंधाने घडलेला सर्व प्रकार सांगितला. मंडळी खडबडून जागी झाली व खाली धांवत आली. रस्त्यावर गर्दी बरीच होती; पण त्या गर्दीत बालगंधर्व त्यांचे मामा कोठे बेपत्ता झाले ते कोणासही माहीत नव्हते. लागलीच मंडळी मुजुमदार व जोगळेकर यांचे घरी गेली बालगंधर्व व त्यांचे मामा नापत्ता झाल्याची व इतर सर्व हकीगत सांगितली.

आज बालगंधर्व रंगले नाहीत तर ?

शुक्रवार रात्री सुमारे बारा वाजतां श्री. शंकरराव मुजुमदार व जोगळेकर यांचे घरी बालगंधर्व बेपत्ता झाल्याची बातमी पोचली. ही बातमी कळतांच शंकरराव मुजुमदार व जोगळेकर तांग्यांतून कंपनीच्या विन्हाडों आले. कंपनीतील सर्व मंडळी जागीच होती. परंतु सर्व कंपनीभर एकप्रकारची उदासीनता पसरली होती. जोगळेकर तर एकप्रकारे घाबरूनच गेले होते. परंतु शंकरराव मुजुमदार मात्र धीरोदात्त, अत्यंत हुषार खरे ! त्यांनी जोगळेकर व इतर सर्व मंडळींना सांगितले की, “ कांहीं घाबरू नका कितीही दुष्कर व भगीरथ प्रयत्न करावा लागला तरी मी तो करीन; परंतु उदर्क होणारा पहिला खेळ बालगंधर्वांसहित पुण्यांत केल्या-शिवाय रहाणार नाही. ” असे म्हणून मुजुमदार ताबडतोब बालगंधर्वांना शोध-

याचा प्रयत्न निकराने करुं लागले. कंपनीतील कांहीं विश्वासु मंडळींना ताबडतोब तांगे करुन पुणे, घोरपडी, हडपसर व खडकी या स्टेशनांवर रवाना केले. “ वाटेल तें करा; परंतु बालगंधर्वाला जर कोणी रेल्वेत बसवून बाहेर गांवीं नेण्याचा प्रयत्न करील तर, त्यांना तसें न करुं देतां ताबडतोब तिथेंच थोपवून धरा, व ती बातमी विद्युत् वेगाने मला कळवा. ” असें त्यांना सांगण्यांत आले होते. इतके करुन शंकरराव मुजुमदार स्वस्थ राहिले नाहींत; तरपुणे शहरांत बालगंधर्वांचे नातेवाईक, स्नेहीसोबती व चहाते असे जे जे सद्गृहस्थ असतील त्यांच्या त्यांच्या घरीं स्वतः टांगा करुन बालगंधर्वांचा शोध करीत शनिवारचा दिवस उजाडेपर्यंत सारखे भटकत राहिले. अखेर बालगंधर्व ज्या वाड्यांत होते, त्या वाड्यांत जाऊन त्यांची त्यांनीं भेट घेतली. त्यांना शोधून काढीपर्यंत मुजुमदार यांना व सर्व मंडळींना फारच त्रास झाला. शेवटीं पुण्यांतल्या कांहीं सद्गृहस्थांचे वजन बालगंधर्वांच्या मामांच्या मनांवर घालून, किलोस्कर मंडळींतच बालगंधर्व राहतील तर त्यांचा लौकिक किती मोठा वाटेल, व त्याचप्रमाणे द्रव्यदृष्ट्याही त्यांचा अतोनात फायदा होईल ही गोष्ट मामांच्या मनावर उत्तम रीतीनें विंबवून दिली. परंतु मुख्यतः बालगंधर्वांच्या हुशार व समंजस मातोश्रींचे मत आधींच अनुकूल होते. त्यांचा दृढनिश्चय रतिभरही ढळला नाहीं. बालगंधर्वही मातोश्रींच्याच प्रमाणे दृढनिश्चयी होते. म्हणूनच मुजुमदारांच्या या वेळच्या सर्व प्रयत्नांना शुभ यश लाभले.

सर्वांची समजूत होतांच बालगंधर्वांना किलोस्कर मंडळीच्या बिन्हाडीं आणण्यांत आले. अर्थात् मंडळींत सर्वत्र आनंदीआनंद पसरला व प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणे पुणे मुक्कामांतील किलोस्कर मंडळीचे पहिले ‘गुप्तमंजूष’ नाटक सर्वप्रकारे सर्वोत्कृष्ट असें झाले. प्रेक्षकांचीही चिकार गर्दी झाली होती. बालगंधर्वांच्या व जोगळेकरांच्या कित्येक पदांना वन्समोअर व टाळ्यांचा सारखा गजर होत होता. अशाप्रकारे सुरुवार्तापासून नाटक उत्तम रंगल्यामुळे शेवटचा ड्रॉप पडतांच हजारों प्रेक्षक मोठ्या आनंदाने थिएटरच्या बाहेर पडले व आपसांत बोलूं लागले कीं, किलोस्कर मंडळीला बालगंधर्व हा मुद्दगा ऐनवेळीं मिळण्याचा जो लाभ झाला, तो अपूर्वच होय ! बालगंधर्वांच्या रूपाने साक्षात् रंगदेवता आणि लक्ष्मीच किलोस्कर मंडळीला लाभली असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

कालच्या अपरात्रीं बालगंधर्व बेरता झाले, म्हणून आज बालगंधर्व रंगले नाहीत तर सर्व पुणे शहरांत किलोस्कर मंडळीची फजिती उडणार ही सर्व मंडळींची काळजी दूर झाली. किलोस्कर मंडळींत आज खेळ संपतांच सर्वत्र आनंदी-आनंद पसरला.

बालगंधर्वांना अपशकून.

का रंगभूमीने शुभ कौल दिला ?

पुणे येथील यशस्वी मुक्काम संपवून किलोस्कर मंडळी नगर मुक्कामां गेली. तेथे नेहमीप्रमाणे खेळ सुरू झाले. परंतु 'मूकनायक' नाटकांतील सरोजिनीची भूमिका बालगंधर्व करीत असतांना दुसऱ्या अंकांतील सरोजिनीच्या पदांच्या ऐन गाण्याच्या रंगाच्या वेळी "अवचित गेले किंकर करिंमी" हे पद बालगंधर्व म्हणत असतांना त्या पदांत अंतःस्थाच्या वेळी एखादे मशीन फिरत्याप्रमाणे त्यांच्या गळ्यांतून मधुर ताना गरगर फिरत होत्या. अर्थात् सर्व प्रेक्षकांना आनंद झाल्यामुळे ते आनंदाने टाळ्यांवर टाळ्या पिटीत होते. त्या टाळ्यांच्या ऐन कडकडाटाच्या वेळी, व तानांच्या ऐन रंगाच्या वेळी बालगंधर्वांचा टोप व गंगावनाचा बुचडा सुवासिक फुलांच्या वेणीसह खाली पडला ! (बालगंधर्व त्या वेळी किलोस्कर मंडळींत राहून थोडेच दिवस झाले असल्यामुळे छीपाटाला साजतील असे अंगचे डोक्याचे केस नव्हते. बालगंधर्वांच्या डोक्यावर फार तर बोटबोटच केस वाढले होते. म्हणून त्या वेळी त्यांना जुन्या पद्धतीचा केसांचा टोप व गंगावन घालावे लागत असे. त्या दिवशी तो टोप चांगला बांधला गेला नसल्यामुळे अर्थातच ऐन वेळी फुलांच्या वेणीसहित तो खाली पडला.) झालेल्या प्रकारामुळे, बालगंधर्व किंचित्ही गांगरले नाहीत. उलट मोठ्या शिताफीने शालूचा खांद्यावरचा पदर त्यांनी डोक्यावर घेतला. आंतील अंगच्या छोट्या केसांचा भांग चापूनचोपून वसलेला होता. त्यामुळे, पुष्कळशा प्रेक्षकांच्या ध्यानांत टोप पडल्याची गोष्ट आलीच नाही. बालगंधर्वांनी ते पद व त्या

व त्यापुढील दोन्ही पदे उत्तम म्हटलीं. त्या तिन्ही पदांस वन्समोअरच्या टाळ्या झाल्या. तो प्रवेश संपवून बालगंधर्व आंत आले. आंतील कंपनीच्या मंडळींच्या लक्षांत मात्र टोप पडल्याची गोष्ट ताबडतोब आली होती. त्या प्रसंगी एक दोन माणसे आपापसांत कुजबुजून भाविकपणाने एकमेकांत म्हणालीं कीं, 'बालगंधर्वाना हा अपशकून झाला. हा मुलगा ताबडतोब झीपार्टीतून नालायक होऊन नाटकधंद्यांतून निघून घरीं बसेल. असे तरी या अपशकुनाने सुचविले, नसेल ना ?'

भाविक माणसांच्या कांहींही कल्पना असोत; परंतु जगाच्या इतिहासांत भाग्यवान पुरुषांच्या संबधाने त्यांना होणाऱ्या अपशकुनांचे फल एकाद्या नाटकांतील जंगलचा महाल होणाऱ्या ट्रॅन्स्फर सनिप्रमाणे शुभफल देण्यांतच कधी कधी आढळून आल्याचे दिसून येते.

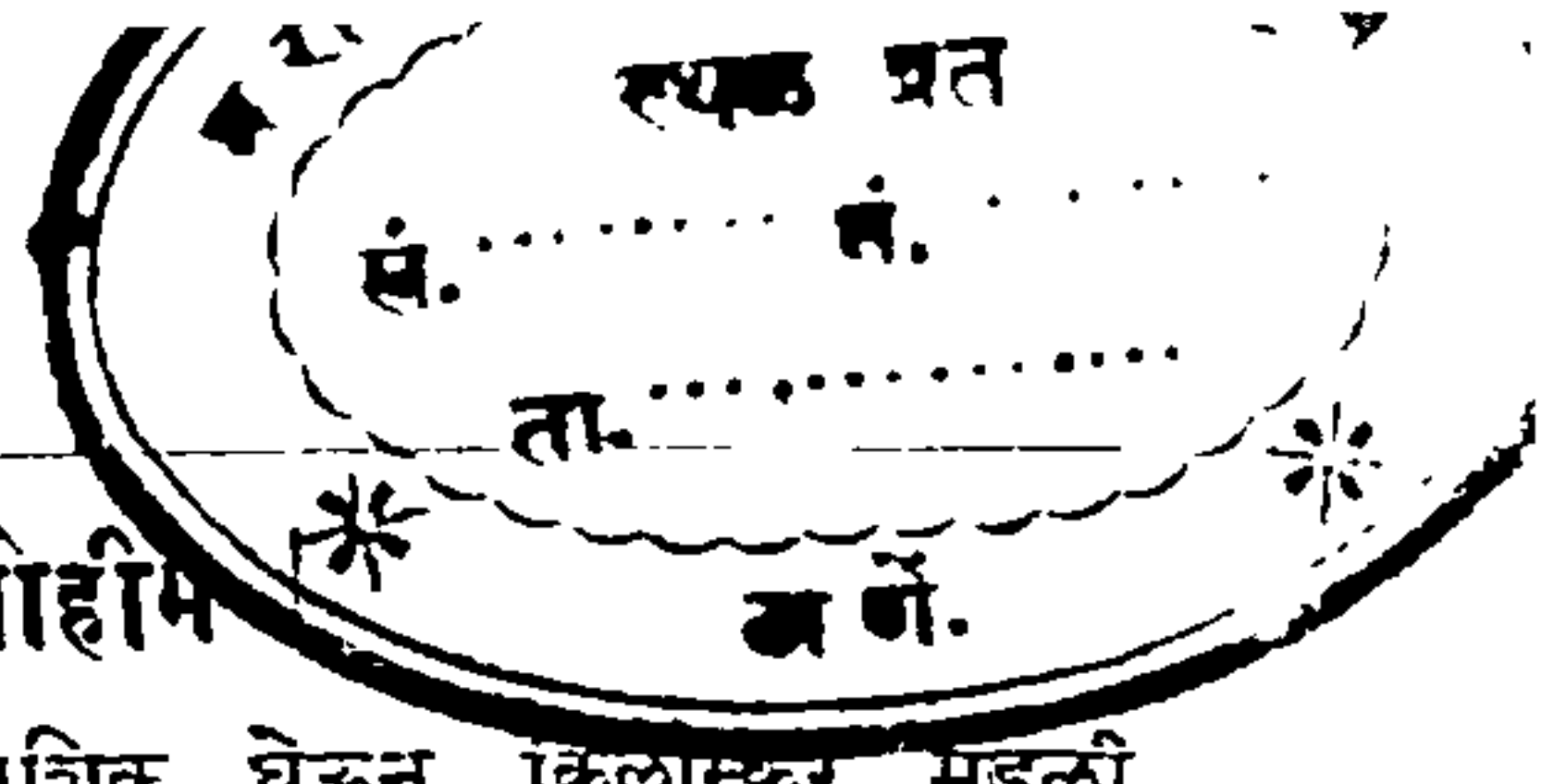
याविषयी भाग्यवान् चक्रवर्ति नेपोलियनची एक गोष्ट मी ऐकली होती, ती येथे जशीच्या तशी वाचकांना सादर केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही. असे वाटते.

चक्रवर्ति नेपोलियन लढाई चालू असता आपल्या कांहीं निवडक सैनिकांसह कोणतासा एक महत्त्वाचा किल्ला जिंकण्याकरतां मोठ्या उत्साहाने त्या किल्ल्याकडे जाण्यास निघाला तोंच किल्ला आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां व त्या किल्ल्याचा आश्रय घेण्याकरतां प्रतिपक्षाचे सैन्य लांबून मोठ्या जोराने व झपाट्याने त्याच किल्ल्याकडे जावयास निघाले होते. ती वेळ अशी आणीबाणीची होती कीं, ज्या पक्षाचे सैन्य प्रथम किल्ल्यांत शिरेल व किल्ला हस्तगत करील तो पक्ष प्रबल होईल. कारण किल्ल्याचा आश्रय सैन्याला मिळाल्यामुळे आंतील सैन्य तटाच्या आडून बाहेर असलेल्या सैन्यावर गोळ्या झाडणार ! अर्थात् बाहेरील सैन्य गारद व निर्बल करावयाला किल्ल्याच्या आंतील सैन्याला अर्थात् सोपे जाणार.

अशा महत्त्वाच्या किल्ल्याचा आश्रय करण्याकरितां किंवा किल्ला जिंकण्याकरतां नेपोलियनचे सैन्य नेपोलियनसह एका बाजूने व प्रतिपक्षाचे सैन्य दुसऱ्या बाजूने, अर्थात् दोन्ही पक्षांचे सैन्य त्या किल्ल्याकडे झपाट्याने येत होते. नेपोलियन

आपल्या निवडक सैन्यांसह तो किल्ला दुरून दिसेल इतक्या जवळ भरधांव घोडा फेकीत आला. त्या वायुवेगाच्या घोड्याच्या धावण्यामुळे नेपोलियन घोड्यावरून जमीनीवर मातीत खाली पडला. हा प्रकार पाहिल्याबरोबर नेपोलियनचे निवडक सैनिक एकदम थकले, व भाविकपणामुळे सर्वांना वाटले की, नेपोलियनला हा अपशकून झाला, व त्यामुळे सर्व सैनिकांचे धैर्य खचले. परंतु भाग्यवान् पुरुष कमकुवत मनाचे मुळांच नसतात. शकून-अपशकून त्यांच्या ध्यानींमनींही नसतात. ते आपल्या कार्यांत गहन गेलेले असतात. त्यामुळे त्यांचे मन आनंदित व प्रफुल्लित असेच सदोदित असते. भाग्यशाली नेपोलियन घोड्यावरून मातीत पडला खरा पण तीच माती दोन्ही हातांत घेऊन प्रफुल्लमुद्रेने उठून उभा राहिला व सैनिकांना म्हणाला, “ हा मला अत्यंत शुभशकून झाला. ही भूमि माझ्या मुठीत आली. तर चला लौकर किल्ला हस्तगत करूं या; आतां आपल्याला जय खास मिळणार,” त्याप्रमाणे तो किल्ला खरोखरीच नेपोलियनच्या हस्तगत झाला. अर्थात् घोड्यावरून मातीत पडल्यामुळे त्याच्या मुठीत आलेली माती हा अपशकून असे जरी लोकांना वाटले तरी, ट्रॅन्स्फर सीन बदलला त्याप्रमाणे तो किल्ला नेपोलियनच्या ताब्यांत आला.

त्याचप्रमाणे बालगंधर्वांच्या डोकीवरील टोप खाली पडला ही गोष्ट भाविक लोकांना अपशकून झाल्यासारखी वाटली, व त्यांनी तसे उद्गार काढले; पण भाग्यशाली बालगंधर्वांच्या मनाला, त्यावेळीं शकून-अपशकून यत्किंचित्ही वाटला नाही. उलट त्यांच्या पुढील यशाला तो एक शुभ कौलच होय असे म्हणावयास हरकत नाही. बालगंधर्वा, तूं दीर्घायु होऊन तुझ्या डोक्याचे केंस गळून पडेपर्यंत तूं रंगभूमीची सेवा करशील. यावेळीं तुझ्या डोक्यावरील टोप पडला असतांनासुद्धां रंगदेवतेची तुझ्यावर कृपा असल्यामुळे प्रेक्षकांना जसे तूं यावेळीं रंगवून सोडलेस त्याचप्रमाणे तुझ्या डोक्यावरील केंस गळून पडले तरी तूं प्रेक्षकांना रंगदेवतेच्या कृपेनें रंगवूनच टाकशील !



मुंबईवर पहिली मोहीम

नगरचा मुक्काम आटोपून मध्यंतरी नाशिक घेऊन किलोस्कर मंडळी मुंबईस येऊन थडकली. मुंबईचा मुक्काम बरेच दिवस आपल्याला लाभावा अशी शंकरराव मुजुमदार यांची इच्छा होती. परंतु मंडळी-जवळ या वेळी चांगल्या नाटककारांचे एकादें नवीन नाटक नाही म्हणून ही गोष्ट घडणे अशक्य आहे असे मुजुमदारांना मुंबई येथे कंपनी येतांच वाटले. दुसरी अडचण किलोस्कर मंडळीजवळ असलेल्या त्या वेळच्या पंधरावीस नाटकांत बालगंधर्वांच्या मुख्य नायिकेच्या भूमिका तयार व्हावयाच्या होत्या. फार तर पांच किंवा सहा नाटकांत बालगंधर्व मुख्य नायिकेच्या भूमिका करीत होते. क्रमाक्रमाने सर्व नाटकांत बालगंधर्व यांनाच नायिकेची कामे देण्याचा क्रम चालू होता. परंतु चार-सहा महिन्यांतच पंधरा-वीस नाटकांतील कामे त्यांना वसणे शक्य नव्हते हे उघड आहे. कंपनीचे खेळ सुरू होतांच प्रथमपासूनच कंपनीला पैसा उत्तम मिळू लागला. परंतु ज्या ज्या खेळांत बालगंधर्व काम करणार नाहीत असे दिसून येई, त्या त्या खेळांना प्रेक्षक नाराज होऊ लागले; व बालगंधर्वांची आज भूमिका आहे किंवा नाही याची खात्री करून घेऊनच पुष्कळसे लोक नाटकाची तिकिटें विकत घेत असत. प्रेक्षक खात्रा करून घेत असत असे लिहिण्याचे कारण त्या वेळींचे काय. परंतु किलोस्कर मंडळीच्या आरंभापासून आजच्या नाटकांत अमुक प्रमुख नट अमुक काम करणार आहे, असे हस्तपत्रकांत लिहिण्याची किलोस्कर मंडळीची केव्हांही वहिवाट नव्हती. कारण किलोस्कर मंडळीच्या आरंभापासून सर्व नट आपआपल्या जागी अगदी सर्वतोप्रकारे योग्य असेच असत. म्हणून एखाददुसऱ्या नटाचे नांव हस्तपत्रकांत जाहीर करून त्यालाच तेवढे महत्त्व देणे म्हणजे, कंपनीतील इतर नटांना नालायक ठरवून त्यांचा अपमान करणे होय; व याच कारणामुळे ही गोष्ट किलोस्कर मंडळीच्या चालकांना आवडत नव्हती.

बालगंधर्वांच्या कामावर प्रेक्षक खुष आहेत ही गोष्ट त्या वेळी त्यांच्या जागी कामे करणाऱ्या एकदोन नटांना आवडत नव्हती, अशी किलोस्कर मंडळीत बोलवा होती. त्या वेळी एक नट काहीं खाजगी कामाकरता राजा घेऊन घरी गेला. तो वेळेवर येईल किंवा नाही अशी रा० मुजुमदारांना

वराल-वातमीमुळे शंका होती. म्हणून त्यांनी 'सौभद्र' नाटक मुंबई येथे प्रेक्षकांना फार आवडलेले पाहातांच पुन्हा तोच प्रयोग लावला. तरी 'सौभद्र' नाटक नव्या नाटकाप्रमाणे रंगले व उत्पन्नही खूप झाले. तेव्हां मुख्य वारी 'सौभद्र' नाटक व मधल्या वारी बालगंधर्वांचे ज्यांत काम आहे अशी नाटके लावण्याचा रा० मुजुमदारांनी क्रम सुरू केला. रा० मुजुमदारांनाही अपूर्व यश आले. त्या वेळी त्या मुक्कामांत 'सौभद्र' नाटकाचे सुमारे वीस-बावीस प्रयोग झाल्याचे मला आठवते. भाऊरावांच्या नंतर सुभद्रेच्या भूमिकेला बालगंधर्वांच्यामुळे अगदी नवा रंग आला. भाऊरावांच्या गाण्याची पद्धत जरी लोकप्रिय होती, तरी बालगंधर्वांची क्वाली गाण्याची पद्धत, व त्यांच्या भरदार लांब लांब ताना एका दमांत पुष्कळ वेळ लांबवतांना ऐकून प्रेक्षकगण आनंदाने टाळ्यांचा कडकडाट करीत असे. निवडक पदांना चारचार, सहासहा वेळ 'वन्स मोअर' देऊन बालगंधर्वांना पुनः पुन्हा म्हणायला लावीत असे. मागील पिढीतील भाऊरावादि नट यांची संगीत पदे ऐकून लोक आनंदाने पुष्कळ वेळां 'वन्स मोअर' देऊन त्यांनाही पुनः पुन्हा पदे म्हणायला लावीत असत हे खरे; परंतु बालगंधर्वांच्या पदांच्या वेळी प्रेक्षकांनी आनंदातिरेकाने व स्वयंस्फूर्ताने पदे चालू असतां एक नवीनच उपक्रम सुरू केला. तो असा--

बालगंधर्व एका दमांत तानांचे चक्र सुरू करून लागले कीं सर्व थिएटर टाळ्यांच्या कडकडाटाने दुमदुमून जावयाचे. बालगंधर्वांनी पदांत एकादी गोड नवीन लक्रे घेतली, कीं प्रेक्षकांकडून टाळ्यांचा कडकडाट व्हावयाचाच. गातांना त्यांनी टिपेच्या षड्जावर सूर लावला कीं, टाळ्यांचा कडकडाट प्रेक्षकांकडून व्हायचाच. पद चालले असतांना मधून मधून गोड आलापांना, गोड सुरांना, गोड तरकिर्वांना टाळ्यांचा कडकडाट आनंदाने होण्याचा उपक्रम बालगंधर्वांच्या नवीन संगीतापासूनच सुरू झाला. हा प्रेक्षकांकडून गाण्यांतला नवा मान प्रथम बालगंधर्वांनाच मिळाला.

'सौभद्र' नाटक पुन्हा नवे झाले, याचे मुख्य श्रेय बालगंधर्वांनाच देणे जितके योग्य आहे तितकेच, कै० जोगळेकर व नटवर्य बोडस यांनाही देणे अत्यंत जरूर आहे.

किलोस्कर मंडळीचा प्रेक्षकवर्ग म्हणजे एकजात सुशिक्षित व समाजातील उच्च दर्जाचा असल्यामुळे, व त्यांची व्यवस्था किलोस्कर मंडळीचे मुख्य मॅनेजर रा० शंकरराव मुजुमदार उत्तम ठेवीत असल्यामुळे सुरवातीपासून शेवटपर्यंत नाटक सर्वच दृष्टीने अत्यंत थाटाचे होत असे.

सारांश, मुंबईची पहिली मोहीम फारच यशस्वी व उत्तम झाली. किलोस्कर मंडळीजवळ नवे नाटक नसतांना फक्त एकाच 'सौभद्र' नाटकावर मुंबईचा मुकाम पार पाडला. यावरून सौभद्र नाटकाची लोकप्रियता किती होती याची कल्पना वाचकांनीच करावी. पण या प्रसंगाने किलोस्कर मंडळीच्या चालकांच्या हे नजरेस आले की, आपले सौभद्र नाटक पुन्हा नवे झाले, सौभद्र नाटकाला पुन्हा नवा थाट आला. प्रेक्षकांना ते कित्येक वर्षे आवडल व आपणही या नाटकावर पुष्कळच पैसा व कीर्ति मिळवू असा किलोस्कर मंडळीच्या चालकांनाही विश्वास वाटू लागला.

बालगंधर्वांचा आज्ञाधारकपणा !

किलोस्कर मंडळी सुरू होऊन सुमारे पंचवीस वर्षे झाल्यानंतर बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीत राहिले. ते राहण्यापूर्वी किलोस्कर मंडळीतील अगर त्या काळच्या कोणत्याही नटांना नाटकाच्या दिवसांखेरीज समाजांत किंवा बैठकींत खाजगी गाण्याकरितां बोलावण्याची वहिवाट नव्हती. समाजांत कांहीं विशिष्ट आनंदाच्या प्रसंगां बैठकींत गाण्याचा मान घरंदाज व नांवाजलेल्या गवयांनाच मिळावयाचा. नाटकांतल्या नायकांना किंवा नायिकेला (बैठकींत पहिल्या पंचवीस वर्षांत) बैठकीचे गाणे येत नसल्यामुळे तो मान या नटांना मिळत नव्हता. (कै० बाळकोबा नाटेकर मात्र बैठकीचे व संगीत गाणे बैठकींत गाण्यास समर्थ होते.) बालगंधर्व कंपनीत येतांच त्यांना मात्र बैठकींत गाण्याकरतां बोलावण्याचा नवीन उपक्रम सुरू झाला. त्यामुळे नाटकाचे रात्रीखेरीज निरनिराळ्या समाजांत हरएक प्रसंगां बालगंधर्वांना गाण्याचा प्रसंग येत असे व त्यामुळे आणखी एकप्रकारे त्यांच्याबद्दल लोकांमध्ये प्रेम उत्पन्न होऊं लागले. पुणे येथील डेक्कन कॉलेज, फर्ग्युसन कॉलेज, नूतन मराठी विशालय वगैरे शिक्षणविषयक

संस्थांतून बालगंधर्वांची वेळोवेळीं खाजगी गाणीं होत असत व त्याबद्दल त्यांना पारितोषकही योग्य असे मिळत असे. पुण्याप्रमाणे मुंबई, नागपूर इत्यादि मोठमोठ्या शहरांतूनमुद्धां बालगंधर्वांचीं खाजगी गाणीं होत असत, व त्यांना मोठा मानही मिळत असे. परंतु किलोस्कर मंडळीच्या चालकांना असे आढकून आले कीं, बालगंधर्वांच्या वेळोवेळीं होणाऱ्या खाजगी गाण्यांमुळे नाटकाचे उत्पन्न मर्यादित होऊं लागलें आहे. कारण ज्या ज्या संस्थेत त्यांचें गाणें होत असे, तेथें तेथें फुकट ऐकायला कोणालाही मज्जाव नव्हता. बक्षिसाचा खर्च प्रमुख मंडळी करीत असतील; परंतु त्यांचें इष्टमित्र व इतर बाजारखुणगे शेंकडोंच काय, पण हजारों जमत होते. याविषयीं किलोस्कर मंडळीच्या चालकांची खात्री होतांच चालकांनीं बालगंधर्वांना हुकूम फर्मावला कीं, 'यापुढें आमच्या परवानगीशिवाय तूं कोठेंही खाजगी गाण्यास जाऊं नको.' मालकांची अशी आज्ञा होतांच बालगंधर्वांनीं ताबडतोब तों हुकूम पाळला. "समाजांतून मिळणाऱ्या खाजगी मानाला व बक्षिसाला आपण आजपासून मुकलों" असे उद्गार त्यांनीं मालकांच्या समोर अगर त्यांच्या मार्गे कोणाजवळही काढल्याचें ऐकिवांत नाहीं. किंवा या नुकसानीबद्दल त्यांना यत्किंचित् दुःख झाल्याचेंही कोणाला दिसून आलें नाहीं.

बरील हुकूमानंतर कधीं काळीं कोणत्या संस्थेकडून खाजगी गाण्याचें बोलावणें आलेंच तर बालगंधर्व स्पष्ट सांगत कीं, "नानासाहेब जोगळेकरांचा हुकूम तुम्ही काढा व त्यांनीं मला आज्ञा दिली तरच मी गाण्यास येईन."

याबाबतचें एकच उदाहरण येथें नमूद केले तरी पुरें आहे. पुणे येथील डेक्कन कॉलेजांतिल विद्यार्थ्यांकडून बालगंधर्वांना गाण्याचें निमंत्रण प्रसिद्ध अनुकरणपट्ट श्री० भोंडे यांच्यातर्फे ज्या वेळीं आलें, त्या वेळीं बालगंधर्वांनीं "नानासाहेबांची परवानगी काढा म्हणजे मी येतो" असेच उत्तर दिलें. त्या वेळीं कै० नानासाहेब जोगळेकर सुद्धां स्वतः अशी शिस्त पाळिते असत कीं, रा० शंकरराव मुजुमदारांच्या संमतीशिवाय आपल्या मालकीच्या जोरावर नवीन काढलेला हुकूम स्वतःही कधींच मोडीत नसत.

त्या प्रसंगाची श्रीयुत नारायणराव, कै० जोगळेकर व श्री० मुजुमदार या त्रिवर्गाची एक श्री० भोंडे यांची नक्कल प्रसिद्धच आहे.

सदर गोष्टीत मानाचें व द्रव्याचें नुकसान सोसून किलोस्कर मंडळीच्या मालकांच्या आज्ञेत बालगंधर्व कसें वागत होते हें विशेषतः दिसून येईल.

बक्षिसें परत ! कां ?

किलोस्कर मंडळीचा मुकाम पुणें येथें असतांना कॉलेजमधील एका श्रीमंत विद्यार्थ्यानें बालगंधर्वाच्या गुणावर खुष होऊन दोन टून्का भरून अपटुडेट व भारीभारी कपडे-कोट, जांकीट, पाटलोन, शर्ट इत्यादि कपडे बालगंधर्वांच्याकडे 'मी हें तुम्हांला बक्षीस दिलें आहेत' म्हणून पाठविले. (बालगंधर्व डेक्कन कॉलेजमध्ये ज्या वेळीं गाण्याकारितां गेले होते, त्या वेळीं त्यांच्या अंगचें माप उत्तम शिष्याकडून सहज रीतीनें घेतलें होतें, असें ऐकिवांत आहे.) त्या टून्का ज्यांनीं आणल्या होत्या, त्यांनींच उघडून सर्व कपडे त्यांना दाखविले. परंतु बालगंधर्वांच्या मनांत त्या वेळीं यत्किंचितही मोह उत्पन्न झाला नाहीं. उलट त्यांनीं असा निरोप पाठविला कीं, "सदर बक्षीस शिष्टसंप्रदायाला सोडून असल्यामुळें मला तें नको." असें म्हणून त्यांनीं सर्व कपडे टून्कांसहित परत केले.

एक आख्यायिका.

कोणा एका श्रीमंत गृहस्थांच्या घरी ओळख झाली होती म्हणून बालगंधर्व सहज त्यांचेकडे गेले असतां, ते श्रीमंत गृहस्थ बालगंधर्वांना बोलतां बोलतां म्हणाले, 'हा भरजरी शालू तुम्ही नेसा. एरव्हीं तुम्ही-म्हणजे रंगल्याशिवाय-किती उत्तम दिसतां हें मला पहावयाचें आहे.'

सदर श्रीमंत गृहस्थ कोणत्याही सद्हेतूनें म्हणोत; परंतु त्या भोळ्या अल्पवयी नारायणाला ही कल्पना कशीशीच वाटली. व ताबडतोब त्या

घरांतून उठून जाऊन आपला नाराजीचा मनोदय त्या गृहस्थांच्या नजरेस त्यांनी सुक्रियेपणे आणला.

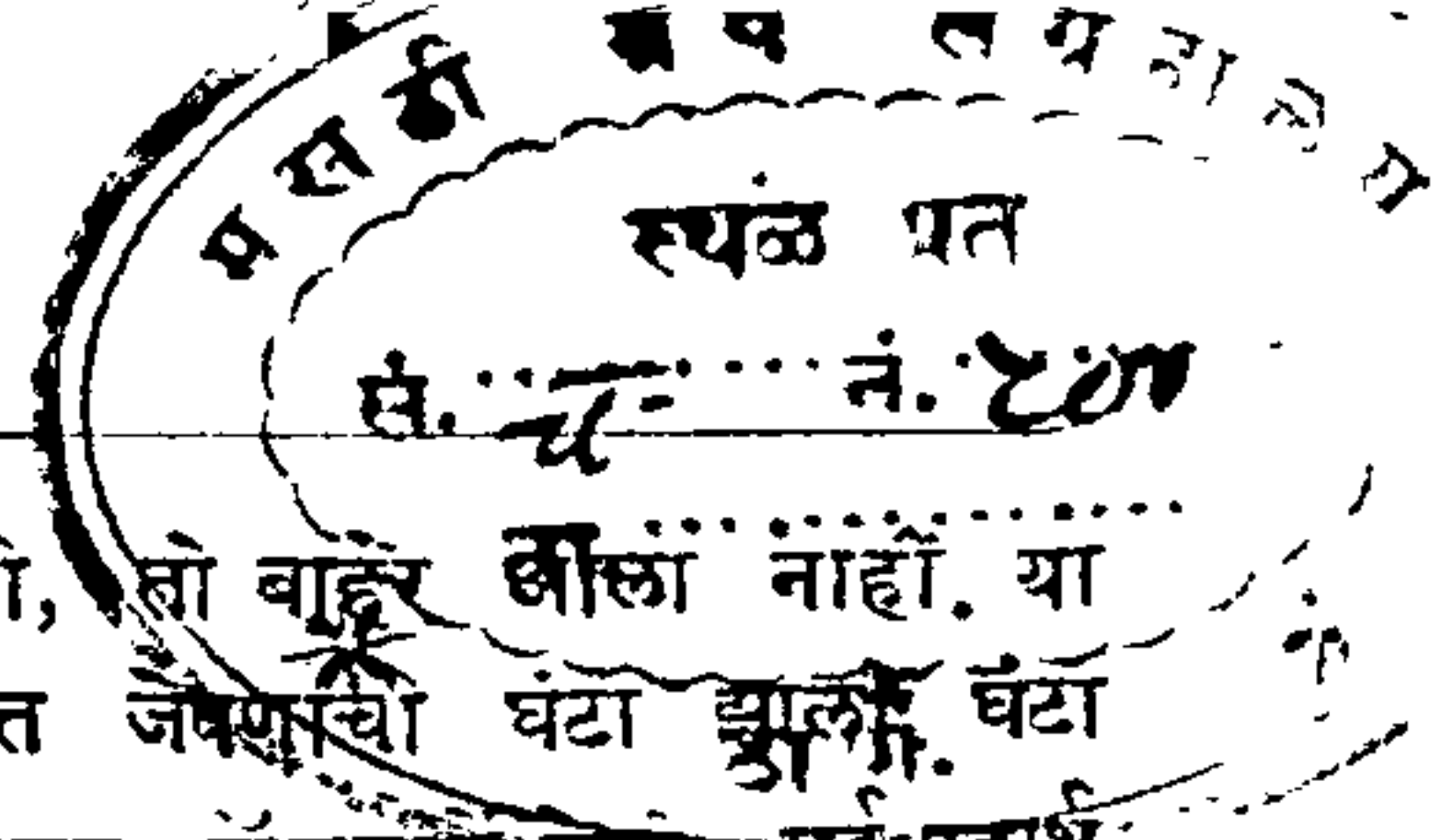
सदर एक दोन गोष्टींच्या उदाहरणांवरून अल्पवयांत व नोकरांत असतांना सुद्धा, बालगंधर्व किती उच्च मनाचे होते हे चांगल्या प्रकारे दिसून येईल.

बालगंधर्व दोन तास गडप !

बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीत आल्यापासून आतांपर्यंत त्यांना नाटक-धंद्यांत एकंदर तीस वर्षे झालीं. एवढ्या अवधीत त्यांच्या निकटच्या सहवासांतल्या माणसांना सुद्धा त्यांच्या नेहमींच्या खाजगी वागणुकींत ते एखाद्या अवलिधाप्रमाणे आहेत, असेच (बहुतेकांना) वाटते. ते पूर्वजन्मींचे कोणीतरी शापित योगी असावेत असेही वाटल्यावांचून राहात नाही. दररोजच्या नित्यक्रमाची त्यांची डायरी रा० दादा लाडू यांनी विनोदी शब्दांत लिहिली आहे; त्यावरून व एरव्हींच्या एकंदर वागणुकीवरून या विधानाला पुष्टीच मिळते.

किलोस्कर मंडळीचा मुंबईस मुक्काम होता त्या वेळीं बालगंधर्वांचे वडील थोडे दिवस मंडळीत येऊन राहिले होते. बालगंधर्वांचे वडील अगदीं भोळे होते, - किंवा वयोमानामुळे त्यांचा भोळेपणा अधिक दिसत होता असे म्हटले तरी चालेल. एके दिवशीं सकाळीं नऊ-दहा वाजण्याच्या सुमारास बालगंधर्वांचे वडील किलोस्कर मंडळीच्या मॅनेजरच्या ऑफिसांत आलेलीं वर्तमानपत्रे वाचत बसले होते. त्यांच्या समोरून बालगंधर्व बहिर्दिशेस जातांना त्यांनी पाहिले.

बालगंधर्वांच्या वडिलांना! एक वर्तमानपत्र संपूर्ण वाचले. त्याचप्रमाणे आणखी एकदोन वर्तमानपत्रेही त्यांनी संपूर्ण वाचलीं. नंतर मासिक पुस्तकांतील गोष्टी वाचायला आरंभ केला. हे सर्व वाचत असतांना त्यांना जाणीवं होती कीं, आपला मुलगा संडासांत गेला तो अद्याप परत आला नाही. म्हणून त्यांनी सहज घड्याळ्याकडे पाहिले तों त्यांच्या ध्यानांत आले कीं, दहा वाजतां नारायण संडासांत गेलेला



आपण पाहिला; परंतु आतां वारा वाजले तरी, तो बाहेर आला नाहीं. या विचारानें वडील अगदीं गोंधळून गेले. इतक्यांत जेवणाची घंटा झाली. घंटा ऐकतांच, सर्व मंडळी खालच्या मजल्यावरील भोजन हॉलमध्ये आल्या. सर्व पदार्थ वाहून झाल्यावर 'पार्वतीपते हरहर महादेव' अशी गर्जनाही झाली. ती गर्जना ऐकतांच पुत्रवात्सल्यामुळे बालगंधर्वांच्या वडिलांच्या मनांत एकदम गोंधळ उडाला. त्या मनःस्थितींत ते एकदम जिना उतरून भोजन हॉलमध्ये आल्या गेले, व घाबऱ्या आवाजानें ओरडून म्हणाले, "अरे, तुम्ही सर्वजण जेवायला बसतां खरे; पण नारायण सुमारे दोन तास झाले संडासांत गेला आहे ही बातमी कोणाला कळली आहे का ?"

हे भाऊंचे (नारायणरावांच्या वडिलांना 'भाऊ' म्हणत असत.) शब्द ऐकतांच सर्व मंडळी घाबरून पानांवरून उठली व एकदम तिसऱ्या मजल्यावरील संडासाकडे धांवून गेली. भाऊही मंडळीच्या मागोमाग गेले व घाबऱ्या आवाजानें ओरडून म्हणाले, 'नारायण, नारायण, अरे आहेस का ? दोन तास झाले, तूं संडासांत गेलास, हें मी पाहिलें; पण अजून बाहेर आला नाहींस म्हणून आम्ही सर्वजण घाबरून येथें आलों आहोंत. तर आमच्या हाकेला नुस्ती ओ तरी दे रे', इतर मंडळींनीही घाबरून 'नारायणराव, नारायणराव' अशा हांका मारल्या. तेव्हां एकदम दार उघडून नारायणराव हंसत हंसत बाहेर आले आणि भाऊंना व सर्व मंडळींना म्हणाले, "अहो, तुम्ही सर्वजण घाबरून येथें गर्दी कशाला केलीत ?" नारायणरावांना पाहतांच वडिलांच्या जिवांत जीव आला व मायेच्या पण थोड्या रागाच्या स्वरांत ते नारायणरावांना म्हणाले, 'अरे, आम्हांलाच उलट विचारतोस, कां घाबरलांत म्हणून ? दोन तासांपूर्वी तूं गडप झालास तरी आम्ही घाबरणें मूर्खपणाचें आहे काय ? मला असें वाटले कीं, सकाळपासून तुला सारखे जुलाब होत आहेत. तेव्हां मला नीमुळें तूं संडासांत वेशुद्ध झालास कीं काय ?' भाऊंचे हे शब्द ऐकतांच नारायणराव पुन्हा मोठ्याने हंसले. तेव्हां भाऊ फारच चिडले व म्हणाले, 'दोन तास तूं काय करीत होतास रे ?' तेव्हां बालगंधर्व हंसत हंसत म्हणाले, "अहो भाऊ, आज मीं प्रातःकाळींच फ्लूटसॉल्ट घेतलें होतें, म्हणून दोन, तीन वेळां जावें लागलें. दहा वाजतां हरि

नारायण आपट्यांची ही मनोरंजक कादंबरी घेऊन जांत गेलों व आतांपर्यंत दोन तास सारखें वाचीत होतों. पण तुमच्या व या सर्व मंडळांच्या गडबडीमुळे व घाबरण्यानें मला मधेंच बाहेर यावें लागलें.” हे बालगंधर्वांचे शब्द ऐकतांच सर्व मंडळांत हंसूच हंसू लोटलें.

ग्रामोफोनमध्ये पदें देण्याचा मान !

किलोस्कर मंडळांत येऊन बालगंधर्वांना सुमारे तीन वर्षे झालीं असतांल. एवढ्याच अवधींत त्यांच्या मधुर गाण्याची कीर्ति किती पसरली हें पुढील गोष्टी-वरून सहज कळून येईल. मुंबई येथील सुप्रसिद्ध वकील श्री० गंगारामपंत रेळे यांचे येथे बालगंधर्वांचें खाजगी गाणें होतें. त्या प्रसंगीं ग्रामोफोन कंपनीचा एजंट मुद्दाम तेथें आला होता. त्या दिवशीं गाण्याला उत्तमच रंग चढला. एजंटानें बालगंधर्वांची कीर्ति आधींच ऐकली होती. त्या वेळचीं पदें ऐकून त्या आनंदाच्या भरांत त्यानें श्री० रेळे वकील यांचेजवळ कांहीं निवडक पदांचीं रेकॉर्डस् बालगंधर्वांनां द्यावीत अशी इच्छा प्रगट केली व आपण यासंबंधीं शिफारस करावी असेंही सांगितलें. तेव्हां श्री० रेळे यांनीं लागलीच बालगंधर्वांच्या कानांवर ही गोष्ट घातली. बालगंधर्वांनींही “ उद्देक मालकांना विचारतां, त्यांची परवानगी मिळतांच मी रेकॉर्डमध्ये पदें देतां ” असें कबूल केलें. दुसरे दिवशीं मालकांनीं परवानगी दिली व सौदा ठरला तो असा—

मला (लेखकाला) साधारणपणें आठवतें कीं, उल्लेख पदांचीं रेकॉर्डस् द्यावयाचीं व त्याबद्दल अर्डाचशें रुपये मोबदला मिळावयाचा, असें ठरलें.

ठरलेल्या दिवशीं बालगंधर्व, हार्मोनियम मास्तर (स्वतः लेखक) व तबलजी आणि एजंट व एक बान बाजविणारे गृहस्थ असे पांचजण आम्ही कोटामध्ये एका गल्लींत अगदीं शेवटच्या मजल्यावर पदांचीं रेकॉर्डस घ्यावयाची जागा मुकर केली होती, तेथें गेलों. मशीनच्या पुढें मध्यभागीं एका भोंग्यापुढें बालगंधर्व गावयाला बसले. बाजूच्या दोन्ही भोंग्यापुढें हार्मोनियमची व तबल्याची योजना झाली. बरोबर आलेले एक ब्राह्मण बानकर एका बाजूस बसले, मशीन चालू होतांच बालगंधर्वांनीं गावयाला सुरवात केली. क्रमाक्रमानें ठरल्याप्रमाणें बारा निवडक पदें बालगंधर्वांनीं म्हटलीं. यानंतर व्यवहाराच्या दृष्टीनें बालगंधर्वांनीं पदें देणें बंद करावयास पाहिजे होतें. तें त्यांच्या

लक्षांत राहिलें नाहीं. जवळच वसलेले बानि वाजवणारे गृहस्थ म्हणाले, 'अहो नारायणराव, तेवढें विहारी नयना मारोरे म्हणा बुवा !' हें त्यांचें म्हणणें ऐकतांच नारायणरावांनीं तेंही पद रेकॉर्डमध्ये दिलें. एवढ्यावरच भागलें नाहीं तर 'नका टाकून जाउ डावा डोळा' ही लावणी व 'धन्य जाळला माझा राम पाहिला' हें पद अशीं त्या बानि वाजवणाऱ्याच्या शिफारशीवरून जवळ जवळ आठ दहा पदे ठरलेल्या पदां पेशां रेकॉर्डमध्ये जास्त दिलेलीं मला आठवतात. त्या (वेळीं हार्मोनियमची साथ करण्याकरितां प्रस्तुत लेखक पांडुरंग गणेश श्रीरसागर व तबल्याची साथ करण्याकरितां दादा लाडू वालावलकर हे होते. त्या वेळचे किलोस्कर मंडळीचे नाटकाचे वेळीं साथ करणारे आम्हीं दोघेजणच होतो. (तेव्हां दादा एकदम ओरडून म्हणाले, 'अहो, नारायणराव, हीं तुमची बैठक सुरू नाहीं ! अहां, वसिबावीस पदे झालीं ना ! तुम्हीं हें काय चालविले आहे ? ठरल्याप्रमाणें डझन पदे मद्यांच पुरीं झालीं !' दादांचे हे शब्द ऐकतांच बालगंधर्वांनीं गाणें बंद केलें.

वरील गोष्टीवरून बालगंधर्वांची दृष्टी पाहिल्यापासूनच व्यापारी नव्हती हें सिद्ध होत आहे. ते आपल्या गाण्यांत तल्लीण होऊन रंगून जातात हेंच खरें !

रेकॉर्ड घेणाऱ्या कंपनीनें बालगंधर्वांनीं जास्ती पदे म्हटल्याबद्दल बिल देतांना २५० रुपयांपेक्षां कांहीं जास्त रकम दिली. त्याचप्रमाणें पेट्यांतबला वाजवणाऱ्यांनाही कांहीं थोडे अधिक पैसे दिल्याचें मला आठवतें.

* * *

बालगंधर्वांच्या पदांना नो-मॉअर !

मानव जातीमध्ये विशेष चमत्काराची गोष्ट आढळून येते, ती ही कीं, प्रत्यक्ष डोळ्यापुढें दिसत असलेल्या ईश्वरनिर्मित वस्तुस्थितीचा चमत्कार वाटत नसून, चमत्कार जो वाटतो, तो त्याच्या उलट सामान्य अशाच कृतीचा. सूर्यापासून प्रत्येक दिवशीं अफाट अशा सर्व पृथ्वीवर प्रकाश पडतो व त्या प्रकाशानें अग्नीसारखी प्रखर उष्णता उत्पन्न होते. त्याचें

कुणी एकजणही कौतुक करतांना आढळून येत नाही. याचें उदाहरण, सूर्याचा प्रकाश पाहाण्याकरितां पृथ्वीवर जागजागी गर्दी झालेली, कोणचि कधीं पाहिलां नसेल. परंतु सूर्याला ज्या दिवशीं खग्रास ग्रहण लागते, त्या दिवशीं तें ग्रहण पाहाणाऱ्या हजारो किंवा लाखों माणसांना त्याचें आश्चर्य वाटल्याचें आढळून येतें. ग्रहणमुद्धां आकाशांत चमकणाऱ्या लक्षावधि ताऱ्यांना कधीं लागत नाही. तर तारापति अशा चंद्र-सूर्यांनाच लागते.

बालगंधर्व म्हणजे रंगभूमीवरच्या गगनांतील तारापतीच आहेत, असें म्हणल्यास वावगें होणार नाही. कारण पंचवीस वर्षांच्या त्यांच्या रंगभूमीच्या कर्तव्यगारीवरून व सेवेवरून महाराष्ट्रभाषा जाणणारे बहुसंख्याक किंवाहुना सर्वच रसिक त्यांना 'नटसम्राट' या बहुमानानें संबोधित असतात. बालगंधर्वाची सुभद्रेची भूमिका आज पंचवीस वर्षे प्रेक्षक पहात आहेत. पण नारायणराव रंगभूमीवर काम करूं लागल्यापासून सुमारे सात वर्षांनीं सुभद्रेच्या पदांना फजितीच्या टाळ्या व नो-मोअरची गर्दी झाली !

असें तें नवल केव्हां घडलें !

ज्या सालामध्ये मुंबईच्या मुक्कामांत श्री० खाडिलकरांचें मानपमान नाटक प्रथम रंगभूमीवर आलें, त्याच वेळची मुंबईच्या मुक्कामांतली गोष्ट. नाताळच्या सुद्धीत एके दिवशीं रविवारी दिवसां किलोस्कर मंडळीचें सौभद्र नाटक लागलें होतें. त्या दिवशीं बालगंधर्वाचा आवाज अजिवात बसला होता. तेव्हां बालगंधर्व सुभद्रेच्या वेषांत स्टेजवर येईतोपर्यंत व पहिलें पद सुरू करीपर्यंत सौभद्र नाटक नेहमीं प्रमाणें रंगलें होतें; पण बालगंधर्वाचें पहिलेंच पद बसक्या आवाजांत त्यांना नीट म्हणतां येईना—म्हणजे आवाज मुळींच चढेना. म्हणून त्यांनीं तें पद कसेबसें साधें म्हणून टाकलें. त्याचप्रमाणें पहिल्या अंकांतील सुभद्रेचें दुसरें व तिसरें पदही साधेंच म्हटलें. अर्थात् सुभद्रेचें, पहिल्या अंकांतलें गाण्याचें काम संपलें. परंतु प्रेक्षक मात्र अगदीं नाराज झाले व चिडले. सहासात वर्षे बालगंधर्वाकडून मनोरंजन झालें याचा मोबदला म्हणूनच तीन पदे होईपर्यंत प्रेक्षक स्वस्थ बसले. पण दुसरा अंक

सुरू होतांच बसक्या आवाजांत बालगंधर्वांनीं पद कसेबसें म्हटलेलें ऐकतांच प्रेक्षकांनीं, त्या दिवशीं एक विलक्षण उपक्रम सुरू केला तो असा—दुसऱ्या अंकापासून बालगंधर्वांचें बसक्या आवाजांतलें अगदीं साधें म्हटलेलें प्रत्येक पद मुकाट्यानें ऐकावयाचें व पद संपतांच बहुतेक सर्व प्रेक्षकांनीं वन्समोअर देऊन पुन्हा त्यांना तें पद म्हणावयाला लावावयाचें व बालगंधर्वांच्या पदांतील कांहीं शब्दांत त्यांचा आवाज बसकट व चिरकू लागलेला ऐकतांच एकदम सर्वांनीं फजितीच्या टाळ्या घायला सुरवात करावयाची व उगीचच कल्ला करावयाचा. ' नो-मोअर ' ' नो-मोअर ' म्हणून मध्येच पद बंद करण्याचा प्रयत्न करावयाचा !

हा प्रेक्षकांचा उपद्रवप दुसऱ्या अंकांतल्या सुभद्रेच्या पहिल्या पदापासून पांचव्या अंकांतल्या शेवटच्या पदापर्यंत चालू होता. या वेळीं बालगंधर्वांच्या कर्तव्यांत एकच गोष्ट दिसून येत होती ती ही कीं, प्रेक्षकांनीं वन्समोअर दिला म्हणजे आपलें पद प्रथमपासून अखेरपर्यंत सरळ संपूर्ण इमानानें म्हणावयाचें. आपलें पद चालू असतांना प्रेक्षकांकडून होणाऱ्या फजितीच्या टाळ्या किंवा आरडाओरड व ' नो-मोअर, ' ' नो-मोअर ' हें जसें कांहीं त्यांच्या ध्यानींमनींच नव्हतें.

चरील गोष्टीवरून त्या वेळचे प्रेक्षक किती कडक शिस्तीचे होते, हें दिसून येईल. याचप्रमाणें रंगभूमीच्या नभोमंडळांत आपल्या प्रखर तेजानें प्रेक्षकांना सदोदित दिपवून टाकणारा प्रखर सूर्य एक दिवस तरी ग्रासित रवीप्रमाणें निस्तेज झाला हें खरें.

' परमेश्वर जें कांहीं करतो तें बऱ्याकरतां ' ही म्हण अक्षरशः खरी आहे. त्या दिवशींच्या फजितीच्या टाळ्यांनीं बालगंधर्वांना एक चांगलाच इशारा मिळाला. तो हा कीं, रंगभूमीवर सतत सूर्याप्रमाणें आपलें तेज कायम ठेवावयाचें असेल तर प्रकृति निकोप ठेवा ! त्याच एका खडखडीत इशान्यायुळें रंगभूमीच्या या कष्ट्या भक्तानें आज सतत पंचवीस वर्षे आपलें शील उत्तम ठेवून शरीर निकोप ठेवलें; हेंच खरें !

प्रेक्षकांचा ' वॉक-औट.'

एकटे बालगंधर्व रंगभूमिवर काम करतांना दिसले म्हणजे कोणा प्रेक्षकाची कांहीं तक्रार नसते. अगदी शेवटच्या दर्जाचें तिकीट काढणारे प्रेक्षकही म्हणतात कीं, ' आज, आपले आठ आणे वसूल झाले ! ' पण सन १९०७ अगर १९०८ सालीं घडलेली गोष्ट अशी आहे कीं, मुंबई येथें किलोस्कर मंडळीचा मुकाम नेहमीप्रमाणें मोठ्या थाटानें सुरू होता. त्याच वेळेस स्वदेश हितचिंतक मंडळीही नटांचा उत्तम संच, द्रव्य व कीर्ति या बाबतींत किलोस्कर मंडळीशीं जणुं स्पर्धा करीत होती. त्या मंडळीचे मुख्य प्रमुख नट म्हणजे नटवर्य गोरे, केशवराव भोसले, दत्तोपंत भोसले, विष्णुपंत पागनीस, हे असून बाकीच्या नटांचा भरणाही चांगला होता. मुंबईस बॉम्बे थिएटरांत किलोस्कर मंडळीचे खेळ चालू होतें, व समोरच्या एल्फिन्स्टन थिएटरांत ' स्वदेश हितचिंतक मंडळी ' चे खेळ चालू होते. दोन्हीही कंपन्यांमदलची प्रेक्षकांची सहानुभूति चांगली होती. पण किलोस्कर मंडळीचे वैशिष्ट्य होतें तें हें कीं, त्यांच्या पीटच्या जागेचा दर आठ आणे होता. व बाकीच्या प्रमुख संगीत व प्रोज कंपन्यांचा पीटचा दर चार आणे होता. (त्या वेळीं नांवाजलेल्या इतर कंपन्या म्हणजे स्व. ना. मं. नाट्यकला प्रवर्तक संगीत मंडळी, गद्यश्रेष्ठ शाहूनगरवासी नाटक मंडळी व महाराष्ट्र नाटक मंडळी) अशा स्पर्धेमध्ये खेळ चालू असतां सौभद्र नाटकाचे दिवशीं सकाळपासून कै० जोगळेकर यांचा आवाज एकाएकीं बसला. वैयकीय वगैरे उपाय खेळ सुरू होईपर्यंत सर्व केले; पण त्यांच्या तोंडांतून एक ' व्र ' सुद्धां निघेना. म्हणून त्या वेळीं कांहीं कांहीं नाटकांत दुय्यम दर्जाचें काम करणारे नट कै० दडपे यांना अर्जुनाची भूमिका करण्यास सांगितली. दडपे हे अंगपिंडानें व दिसायला जवळ जवळ जोगळेकरांसारखेच होते. त्यांचा आवाज बाळकोवा नाटकेप्रमाणें अत्यंत गोड होता. त्यांची वाणी नटवर्य गोच्यांच्याप्रमाणें अस्खलित व स्वच्छ होती. परंतु पर्दे मात्र ते अगदीं सार्थी म्हणत असत. त्या दिवशींच्या सौभद्राला नेहमीप्रमाणें उच्च दर्जाच्या व साशिक्षित प्रेक्षकांनीं थिएटर चिकार भरून गेलें होतें. सौभद्र नाटकाची नांदी सुरू होऊन पहिला प्रवेश आटोपला व अर्जुन रंगभूमिवर आला. परंतु ते दडपेच आहेत, जोगळेकर नाहींत

अशी खात्री होताच, प्रेक्षक नाराज होऊन त्यांनी एकदम काळ्या आपटायला व टाळ्या वाजवायला सुरुवात केली. तरी पण धिटार्डनें दडपे यांनी आपलें काम सुरूच ठेवलें होतें. तेव्हां प्रेक्षक अतिशय चिडून गेले व मोठमोठ्यानें शिळ्या वाजवून, टाळ्या वाजवून व काळ्या आपटून असें दर्शवीत होते कीं, रा० दडप्यांनीं आंत जावें, व जोगळेकरांनींच अर्जुनाच्या भूमिकेंत वाहेर यावें. पण ही गोष्ट अशक्य असल्यामुळें तसेंच नाटक सुरू होतें. रा० मुजुमदारांचा असा अंदाज होता. कीं, कांहीं वेळ लोक गडबड करतील व आपोआप गप्प बसतील. नंतर बोडस नारदाची भूमिका घेऊन रंगभूमीवर आले. बोडसांच्या नारद व कृष्ण या भूमिका त्या वेळीं नुकत्याच लोकप्रिय झाल्या होत्या. तेव्हां बोडस स्टेजवर दिसले, म्हणजे गडबड बंद होईल असें मुजुमदारांना वाटलें, पण छे: ! बोडस स्टेजवर आले तेव्हां, प्रेक्षकांना असें वाटलें कीं, 'मॅनेजर आपल्याशीं दंडेलीं करताहेत. आमचें काय म्हणणें आहे, हा प्रश्न ते आम्हांस कां करीत नाहीत ?' असा विचार सर्व प्रेक्षकांच्या मनांत येऊन त्यांनीं दिढी-दुपटीनें कळा करावयास सुरुवात केली. प्रेक्षक ऐकत नाहीत असें पाहून मुजुमदार स्टेजवर एकदम येऊन उभे राहिले व जोगळेकरांच्या संबधानें त्यांनीं वस्तुस्थिति निवेदन केली. त्या वेळीं प्रेक्षकांपैकीं एक सभ्य गृहस्थ बोलावयास उठले व म्हणाले, 'आम्ही तुमच्या कंपनीचीं नाटकें दुप्पट दर देऊन कां पाहातो ? याचें कारण तुमचीं सर्व पात्रे जेथल्या तेथे असून प्रमुख पात्रे तर अद्वितीय आहेत. तर त्यांपैकीं जोगळेकर आज अर्जुन होणार नसतील तर, आम्ही आपली गडबड अशीच सुरू ठेवूं !' तेव्हां मुजुमदारांनीं प्रेक्षकांना प्रश्न केला कीं, कोणत्या अटीवर आजचें नाटक स्वस्थपणें पहाल ?' तेव्हां प्रेक्षकांतर्फे बोलणारे सद्गृहस्थ म्हणाले, 'आमची अट ही कीं, आजचीं आम्ही घेतलेलीं तिकिटें अशीच परत नेऊं आणि पुढील सौभद्र नाटकांत जोगळेकर यांनीं अर्जुनाची भूमिका घ्यावी व त्या खेळास हींच तिकिटें चालावत, हें जर कबूल करीत असाल तर, आम्ही आजचें नाटक स्वस्थपणें पाहतों.

तेव्हां रा० मुजुमदार म्हणाले, 'ही अट कबूल करणें म्हणजे आमच्या कंपनीचा उघड उघड निम्मा दर कबूल करणें आहे. किंवा आजचें सौभद्र

लोकांच्या कलकलाटाला मिऊन फुकट दाखवण्यासारखेंच आहे. तर रा० जोगळेकर आज अर्जुन होणें अशक्य आहे. तेव्हां ज्यांची तिकिटाचे पैसे परत घेऊन जाण्याची इच्छा असेल त्यांनीं तसें करावें. तेव्हां एकदम पांच सहाशे प्रेक्षक थिएटरमधून उठले, व आपापले पैसे घेऊन निघून गेले.

वास्तविक त्या वेळीं गंधर्वांची सुभद्रेची भूमिका सर्वोत्कृष्ट अशी होत होती. त्याचप्रमाणें नटवर्य बोडस आदिकरून इतर संचही उत्तम असून एकटें जोगळेकर अर्जुन नाहींत म्हणून, पांचसहाशें प्रेक्षक आपले पैसे परत घेऊन गेले ! तेव्हां असा अंदाज करावयास हरकत नाहीं कीं, त्या वेळचे प्रेक्षक सर्वोत्कृष्ट नट रंगभूमीवर असले तरच खूब असत. एकंदरीत त्या वेळेस बाल-गंधर्वांची रंगभूमीच्या सेवेची तपश्चर्या पूर्ण फळास आली नव्हती हेंच खरें !

मीसुद्धां थर्डक्लासमध्येच वसेन !

कै० अण्णासाहेब किलोस्करांचे वेळेपासून किलोस्कर मंडळींतील सर्वांना (लहानपणापासून थोरापर्यंत) संस्थानी थाटाचें जेवण बगैरे मिळत असे. त्याचप्रमाणें प्रवासाचे वेळीं, मालकापासून गड्यापर्यंत सर्वजणांनीं कंपनी परगांवीं चालली म्हणजे सेकंडक्लासमधून प्रवास करण्याचा पद्धत होती. किलोस्कर थिएटर उभारल्यानंतर स्वयंपाकखात्यांतील लोक व गडौ-खात्यांतील लोक रिझर्व केलेल्या थर्ड क्लासांत बसवावयाचे असे चालकांनीं ठरविले. कारण किलोस्कर थिएटर उभारण्याकरितां किलोस्कर मंडळीस बरेंच कर्ज झालें होतें. याच कर्जा सबवीखालीं एके दिवशीं हुबळोहून कंपनीचा मुक्काम मिरजेस जात असतांना, बालगंधर्व, बोडस, जोगळेकर इत्यादि प्रमुख नटांची सहासात सेकंडक्लासचीं तिकीट काढलीं. बाकी सर्व जणांचीं थर्डक्लासचीं तिकीट काढलीं. तेव्हां हुबळीच्या स्टेशनवर हा प्रश्न विचारण्यांत अर्थ नाहीं म्हणून, थर्डक्लासमध्ये बसवलेली मंडळी स्वस्थ राहिली. मिरजेस किलोस्कर मंडळी पोचल्याबरोबर सर्व मंडळींनीं संप केला व किलोस्कर मंडळीचे मॅनेजर व मालक यांच्यापुढें सादर करण्याकरतां एक अर्ज लिहून तयार केला. हीं गडवड बालगंधर्व यांच्या कानावर जातांच ते संपवाल्या मंडळीच्या बैठकींत येऊन दाखल झाले व म्हणाले

“तुमची ही तक्रार अगदी योग्य आहे. तुमचा हा अपमान जितका तुमच्या मनाला लागून राहिला आहे, तितकेंच दुःख मी जरी सेकंडक्लासमध्ये वसून आलों तरी, मला झाले आहे. आजपर्यंत तुम्ही सतत सेकंडक्लासमधून प्रवास करीत आलां आहांत, व एकाएकी हा अपमानकारक प्रकार पाहून तुमच्या मनाला कशा प्रकारची तळमळ लागली असेल, याची कल्पना माझ्या मनांत येऊन मला फार वाईट वाटले. तेव्हां या पुढील प्रवासांत मागिले परिपाठाप्रमाणे जर तुम्हां सर्वांना सेकंडक्लासमध्ये वसविले तरच मी सेकंडक्लासमध्ये वसेन; नाहीतर तुम्हां सर्वांबरोबर मीही थर्डक्लासमधूनच प्रवास करीन.”

बालगंधर्व मंडळींना अनुकूल होते म्हणून किंवा जोगळेकर (मालक) न्यायी व सहृदय होते म्हणून म्हणा, त्या तक्रारीचा निकाल मंडळींच्या मनासारखा म्हणजे पुढील प्रवास सर्वांनी सेकंडक्लासमधून करावयाचा अशा अर्थाचा झाला.

दुसरी गोष्ट रा० जोगळेकर व रा० मुजुमदार यांनी संपाचा सूड कोणत्याही प्रकारे उगवला नाही. अर्जाचा निकाल होताच पूर्वीप्रमाणे सर्व मंडळींशी ते प्रेमाने वागू लागले.

बालगंधर्वांचे मन त्या वेळीच इतके मोठे होते असे नाही. पुढे थिएटरचे कर्ज पुष्कळ झाले तरी किलोस्कर मंडळीने आपला संस्थानी थाट चालू ठेवावा असेच त्या वेळी त्यांचे मत होते. तसेच त्यांनी आपल्या स्वतःच्या मालकीच्या गंधर्व नाटक मंडळीला झालेल्या तीन लाखांचे वर रकमेचे कर्ज फेडीत असतांनासुद्धा कंपनीचा संस्थानी थाट अगर खर्च यत्किचित्ही कमी केला नाही.

वीस वर्षे लोकादरास पात्र झालेले

विश्रांतिगृह—

आमचेकडे सर्व प्रकारचे फराळाचे जिन्नस ताजे व रुचकर मिळतात.

जोगळेकर विश्रांतिगृह,

किलोस्कर थिएटर, पुणे नं. २.

पहिल्या अपत्याचा मृत्यु—समतोल मनःस्थिति.

सर्वसायान्य मनुष्यापेक्षां असामान्य असे गुण ज्या मनुष्याच्या अंगी दिसून येतात, अशा व्यक्तींना विभूति म्हणून बहुमानाने जम संबोधित जसते. असे अलौकिक गुण क्वचित प्रसंगी तशाच अकल्पित प्रसंगामुळे कांहीं विभूतींच्या चरित्रांत आढळून येतात. अलीकडील महासाधु गाडगे महाराज यांच्यासंबंधाने व लोकमान्य टिळकासंबंधाने अशा कांहीं आख्यायिका ऐकण्यांत आहेत.

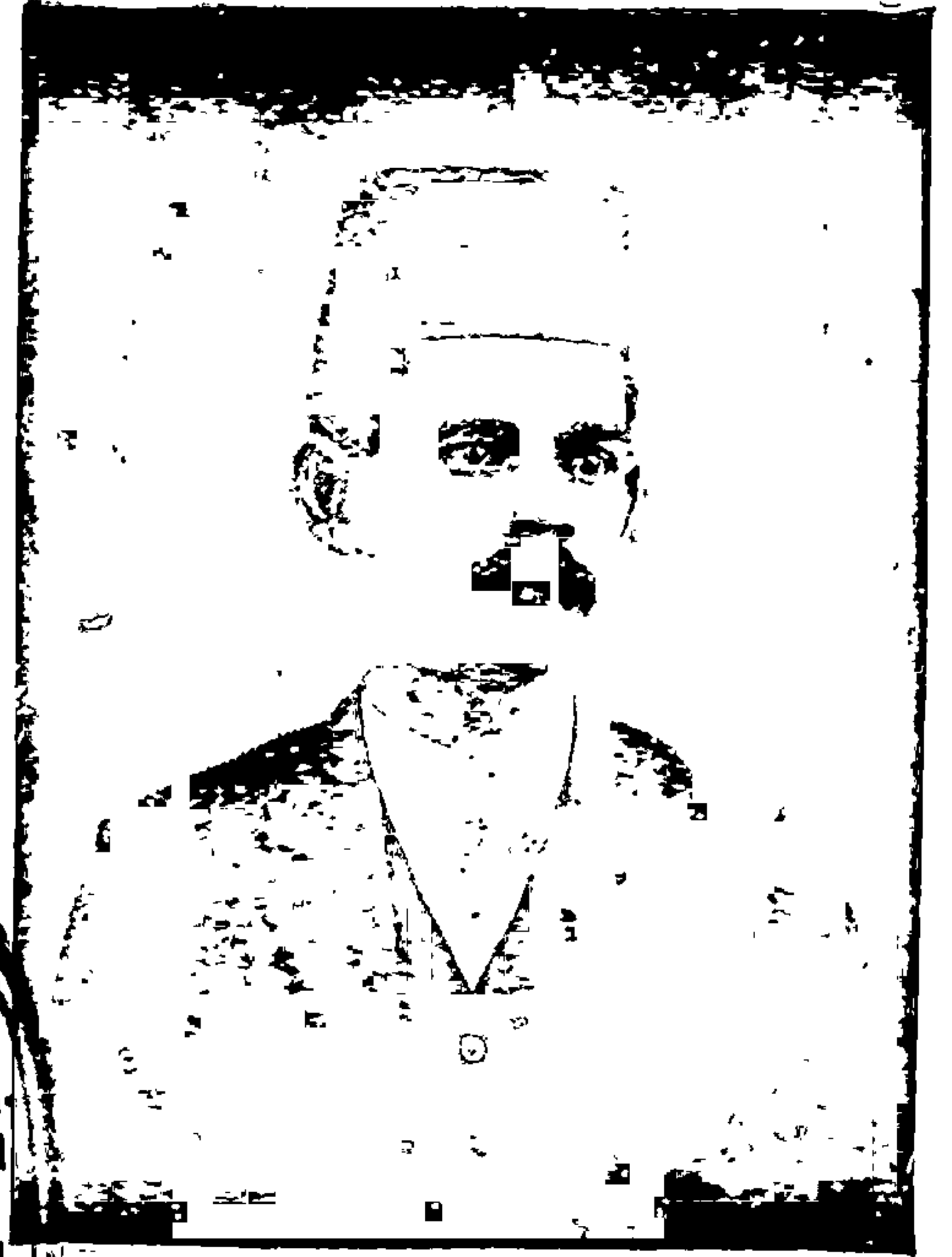
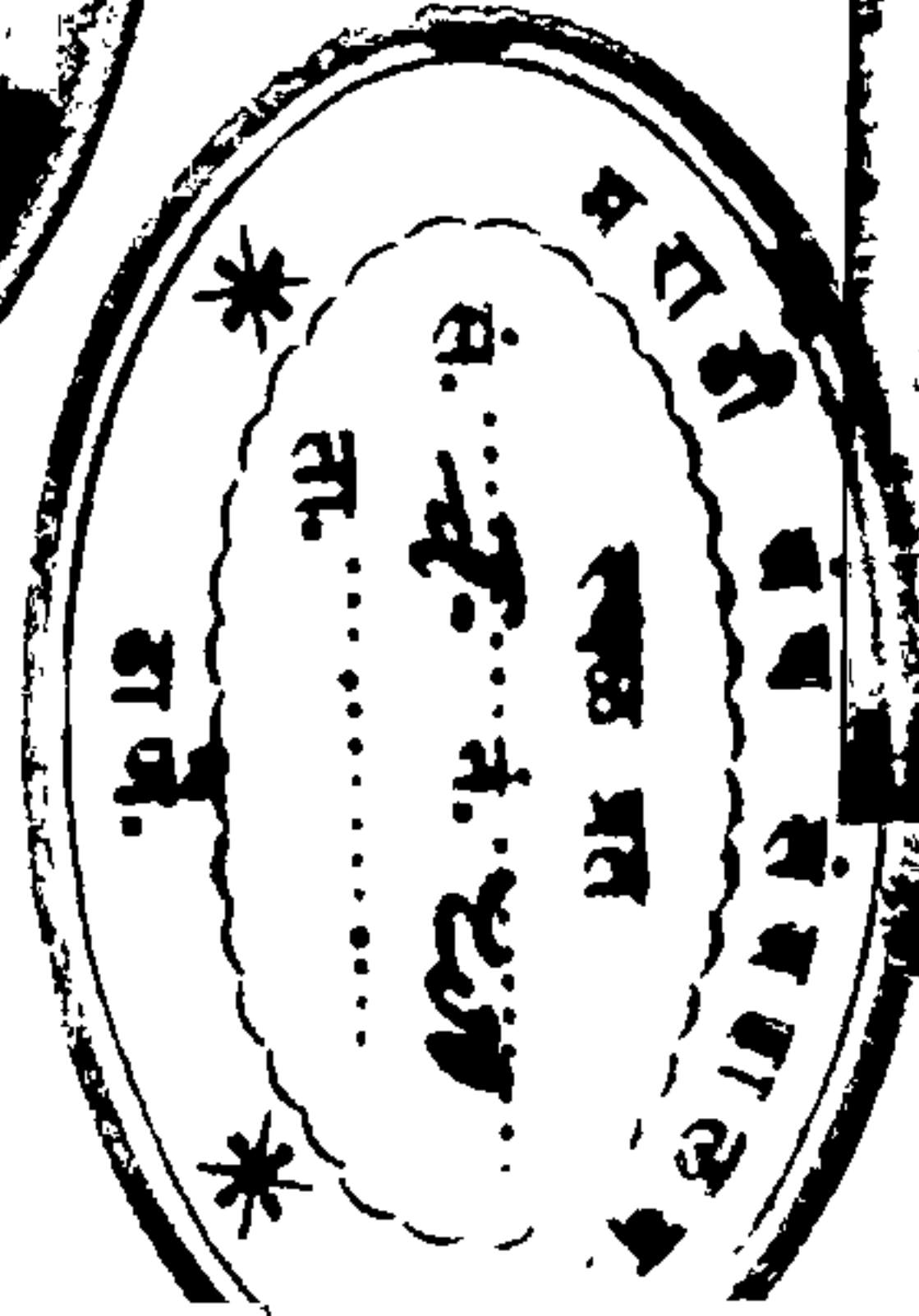
(१) एकदां महासाधु गाडगेमहाराज यांचे कीर्तन चालू असतांना त्यांचा मुलगा निवर्तल्याची बातमी त्यांना कोणी येऊन सांगितली; पण गाडगेमहाराजांनी आपले कीर्तन तसेच चालू ठेविले, व श्रोतुसमुदाय नेहमी प्रमाणे हंसतून व मक्तिभावांत तल्लीन करून सोडला. कीर्तन संपतांच ते परत गेले. तेव्हां कुठे सर्व श्रोतुसमुदायाला ती बातमी कळली. अर्थात् नेहमीप्रमाणे कीर्तन रंगल्यावद्दल आश्चर्यचकित होऊन लोक गाडगे महाराजांचे कौतुक करू लागले.

(२) त्याचप्रमाणे लोकमान्य टिळक यांचा थोरला मुलगा विश्वनाथ पुण्याच्या गेन गेगाच्या कहरामध्ये ऐन तारुण्यांत मृत्यूच्या जवळ्यांत सांपडला. त्याच दिवशी लोकमान्यांनी आपल्या केसरीचा अग्रलेख नेहमीप्रमाणे जोरदार लिहिला.

बरील दोन विभूतींच्या आख्यायिका जनसमूहाला कौतुकास्पद वाःणे योग्य आहे. त्याचप्रमाणे बालगंधर्व यांचे पहिलेच अपत्य-पहिला कन्या-सुमारें एक वर्षाची होऊन आजारी पडून ज्या दिवशी प्रातःकाळी क्रूर काळाने आपल्या घशांत टाकली, त्याच दिवशी दुपारी किलोस्कर मंडळीचा मुंबई मुक्कामी “मानापमान” नाटकाचा प्रथम प्रयोगे सुमुहूर्ताने रविवारी दिवसां व्हावयाचा होता. (सदर प्रसंगी मी स्वतः त्या वेळी किलोस्कर मंडळीचा नोकर होतो. म्हणूनच प्रत्यक्ष पाहिला.) तेव्हां आजचा प्रथमच होणारा “मानापमाना” चा प्रयोग बंद ठेवावा असे श्री० खाडिलकर, श्री० जोगळेकर, श्री० मुजुमदार वगैरे प्रमुख मंडळींनी ठरविले. कारण बालगंधर्व आज दुःखातिवेगाने विव्हळ झालेले आहेत. त्याप्रमाणे या प्रमुख मंडळींनी बालगंधर्वांना कळविले, परंतु बालगंधर्व यांनी ते कबूल केले नाही.



कै० बालकृष्ण नाईक.



कै० राम गणेश गडकरी, कविवर्य व नाटककार.



कै० काशीनाथपंत परचुरे.



श्रीयुत गणपतराव बोडस.

“ तुम्ही आजचा प्रयोग बेलाशक करावा माझे काम मी मनोभावाने उत्कृष्ट करीन याबद्दल विलकूल काळजी करू नये. ” असे त्यांनी सांगितले तेव्हा त्यांचे मनोधैर्य पाहून त्या दिवशीचा मानापमानाचा (१९११) आद्य प्रयोग नक्की करण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे प्रयोग झाला. त्या दिवशी मानापमान नाटक फारच उत्तम रंगले. त्यातले त्यांत बालगंधर्वाची भामिनीची भूमिका जितकी उत्तम व्हावयास हवी होती तितकी उत्कृष्ट झाली. बहुतेक सर्व पदांना तनितनि चारचार वेळां वन्स मोअर्स झाल्या. व विशेष दुसऱ्या अंकातील भामिनीचे शृंगारीक माषण “ते कां ? ते पाहताहेत म्हणून मी पहाते ! ” व त्याचप्रमाणे चौथ्या अंकातील भामिनीचे शृंगार रसाचा सर्व प्रवेश पाहून मूर्तिमंत शृंगार देवताच रंगभूमीवर जणू काय अवतीर्ण जाहली आहे की काय असे प्रेक्षकवृंदास क्षणमात्र वाटले. सारांश त्या दिवशी आपले मन दुःखामिनें होरपळत असतां आवरून धरून तितकीच उत्तम स्वतःची भूमिका रंगविल्याबद्दल त्याची कन्या वारली आहे हे ज्यांना ठाऊक होते, त्यांना व त्यानंतर प्रेक्षकांस ही बातमी समजताच सर्वांनाच सखेदाश्चर्य वाटले व त्याबद्दल बालगंधर्वाचे कौतुक करावे तितके थोडेच आहे असे उद्गार सर्वतोमुखी जाहले.

पण त्या दिवशी भामिनीचे काम बालगंधर्वांनी कां केले ? वरील प्रश्न विचार करण्यासारखाच आहे. वास्तविक त्यावेळी बालगंधर्व १५० रुपये पगार घेणारे किलोस्कर मंडळीचे नोकर होते. त्या दिवशी मानापमानाचा प्रथम प्रयोग बंद ठेवला असतां तर त्या दिवसाचे हजार पंधराशेचे उत्पन्न प्रेक्षकांस रिफंड करावे लागले असते. किलोस्कर मंडळीचे चालकाचे पेटित सदर रक्कम पडली नसती. व्यवहारदृष्ट्या बालगंधर्वाचे पैचेही नुकसान जाहले नसते. तर मग बालगंधर्वांनी भामिनीची भूमिका कां केली ? तर त्यांचे कारण हेंच असले पाहिजे की बालगंधर्वांच्या प्रेमळ व उदार अंतःकरणाला असे वाटले की, आजचा मानापमान जर बंद जाहला तर श्री. खाडीलकर यांचे मनाला एक प्रकारचा विलक्षण धक्का बसेल. कारण त्यांनी यापूर्वी गद्यनाटके लिहून अभिनयकुशल अशा प्रख्यांत महाराष्ट्र नाटकमंडळीकडून यशस्वीरीतीने रंगभूमीवर आणिले. परंतु संगीत मानापमान श्री. खाडीलकर यांची नाट्यकलेतील संगीत आद्य नाट्यकृति प्रथमच समूहूर्तावर रंगभूमीवर येणार.

खाडीलकरयांनी आपल्या नाट्यकृतीस नवीनच संगिताचे वळण लाविले आणि प्रथम कृतीस 'प्रथम प्रयोगास अशा सुमूहूर्तावर आणि नाट्यमन्वंतरांत क्रांती घडवून आणणाऱ्या पत्राच्या नवीन चाली प्रख्यात हर्मोनियम प्लेअर श्री. टेवें यांचेकडून मुद्दाम बहुश्रमानें निवडक, व अत्यंत मधुर अशा उपलब्ध केल्या. या सर्व गोष्टीमुळे पहिला मानापमान बंद पडल्याने श्री. खाडीलकरांचा विरस होईल. त्यांनी रंगभूमीची केलेली अमुल्य सेवा व्यर्थ जाईल. त्यांचा उत्साह भंग होऊन पुढील कृती कार्यक्षम होणार नाहीत. आपल्या मंडळींच्या चालकास प्रेक्षकांचा विरस करवून पेटांत साचलेली हजार दीडहजारांची गंगा-जळीं केवळ आपल्या एकट्याचकरितां परत करावी लागेल. किलोस्कर मंडळींच्या लौकिकांस जागरूक होऊन उत्साहानें नाट्यगृहांत प्रवेश केलेल्या व आपल्या जागीं उपस्थित होणाऱ्या हजारों प्रेक्षकांस मनोभंग पावून परत स्वगृहीं खिन्न रितीनें जाऊन निद्रादेवीची आराधना करावी लागेल ह्या विचारामध्ये बालगंधर्वांचे मन एकवटून गेले. आणि दुःखातिशयानें होरपळणारे अंतःकरणावर विचारांची गर्दी उडून त्या दुःखाचे तात्कालिक सांत्वन जाहले व त्या दिवसाचे नाट्यकृतींत नेहमीपेक्षां अलौकिक असें काम करून प्रेक्षक, लेखक व चालक ह्यांचे समाधान केले. त्याचदल त्यांना द्यावेत तेवढे धन्यवाद थोडेच आहेत. त्याविषयीं दुसरें एक उदाहरण ह्याचे उलट १९३० मध्ये बालगंधर्वांचे हातून घडले ते असे.

बालगंधर्वांनीं गंधर्व मंडळीचा आपला द्रौपदी खेळ बंद

ठेवला आणि प्रेक्षकांस तिकिटाचे पैसे परत केले

१९३० सालीं गंधर्व नाटक मंडळीचा मुक्काम पुणें येथें होता. एके शनिवारी त्यांनीं द्रौपदी नाटक लाविले होते. खेळ सुरू होण्याची वेळ आली होती. हजार पंधराशेची तिकिटे खपली होती; इतक्यांत बालगंधर्वांचे घरून बातमी आली कीं “ आपले कुटुंबाचे पोट फार दुखत आहे ” या वेळीं कुटुंब गरोदर असून दिवस भरत आले होते. घरी योग्य अशी व्यवस्था होती मातोश्री वगैरे आप्त स्वगृहीच होते. डॉक्टर, नर्स, सुईण वगैरे हजर होत्या, तरी कुटुंब घाबरले आहे हे कळतांच आपण स्वतः जाण्यास सिद्ध

होऊन खेळ बंद केला व तिकिट विक्रीचे पैसे परत करण्याबद्दल फर्मान दिले व सुमारे १५०० दीडहजार रुपये प्रेक्षकांस परत केले.

या दुसऱ्या गोष्टीवरून बालगंधर्वास पैशाची पर्वा नव्हती हे सिद्ध होते. पण किलोस्कर मंडळीचा सुमुहूर्ताने होणारा मानापमानाचा प्रथम प्रयोग बंद ठेविला असतां तर आपल्या कीर्तीस कलंक लागला असतां असे खास त्यांस १९११ सालीं वाटलें असावे हे उघड आहे.

हळदी कुंकू.

मनुष्यास थक करून सोडणाऱ्या गोष्टी पुराणांत किंवा इतिहासांपेशां गप्पीदासाचे गप्पाष्टकांत पुष्कळच ऐकू येतात. कल्पना चतुरांच्या सुपीक मेंदूतून निघालेल्या कल्पित गोष्टी जगांला अधिक थक करून सोडतात. श्रीकृष्णाने मातेला स्वमुखांत विश्वदर्शन दिले. अर्जुन कर्तव्यच्युत होत असतां विश्वरूप दाखवून कर्तव्य दक्ष केले ह्या गोष्टी पुराणांतील जाहल्या. परंतु राधेजवळ एकांतीं असतां राधेचा भ्रतार येतांच श्रीकृष्णाने तात्काळ बाळरूप धारण केलें. ही गोष्ट त्यावेळच्या कोणातरी गप्पीदासाच्या सुपीक मेंदूतील असावी असे वाटते. तो अवतार संपून ५००० हजार वर्षे लोटली. हल्लीं द्वापार युगांचा अंत होऊन कलि युगाचा प्रारंभ जाहला. घरोघर शहाणे, घरोघर सुपीक मेंदू, त्याचप्रमाणें दुसरे बाजूस घरोघरीं गप्पीदासाचे अड्डे, हवेंत उडणाऱ्या लाटांना कल्पना शक्तीचे स्वरूप देऊन नाहक खोऱ्या गोष्टीना थारा मिळतो तर आमच्या नटसम्राट बालगंधर्वांना त्यांना आपले आटोक्यांत कां आणतां येणार नाहीं ! व तेही त्यांचे तावडीतून कसे सुटणार?

बालगंधर्वासंबंधाने अशाच प्रकारच्या अजब गोष्टी कांहीं दिवसांपूर्वी लोकांत पसरल्या होत्या. त्या अशा “अहो, ते स्त्रीवेश घेऊन बायकांत बसावयास गेले तर ओळखूं सुद्धां येत नाहीत. तें खरोखर स्त्री आहेत असे वांटून बायका फसतात.

एकदां वसंत ऋतूंत हळदी कुंकूवाचे समारंभांत आपण स्त्रीवेश घेऊन जाणार असे आपल्या घरांतील कांकूना बालगंधर्वानी कळविलें व त्या समवेत अमक्या अमक्या राववहादूरांचें घरीं आले होतें, बायकांना हळदी कुंकू दिले. ओटी भरली. इकडील तिकडील गोष्टी सांगितल्या आणि निघून आले आणि मागावून कांकूनीं गुप्त गोष्टी फोडिल्या आणि मग बायकांचा दोन घटका एकच हंशा जाहला. कै. भाऊराव कोल्हटकर यांचें संबंधानें देखील अशाच कंड्या महाराष्ट्रांत पसरल्या होत्या. परंतु नटसम्राट म्हणून प्रसिद्ध पावणाऱ्या हिंद नाट्यकृतीमध्ये अग्रेसरत्व मिळविणाऱ्या गुणग्राहक अशा व्यक्तीकडून असल्या प्रकारचे साहस होणें शक्य नाहीं. या सर्व गोष्टी कल्पकांच्या कल्पना सृष्टीतल होत.

भयंकर आख्यायिका.

आधुनिक कालांत नाट्यसृष्टिचा रागरंग अशा अर्थाची स्फुटे लिहून नाटक मंडळ्या कोठे आहेत कोणते खेळ करितात त्याची नाट्यकला मीमांसा करून सांपत्तिक स्थिति जनतेला जशी वर्तविली जाते तशी कांहीं वर्षांपूर्वी स्थिति नव्हती, किंवा नाटक मंडळ्या दूर पल्ल्यावरच्या मुक्कामाव-असतांना आपले अस्तित्व दर्शविण्याकरितां हल्ली प्रमाणें दैनिकातून किंवा साप्ताहिकातून आपल्या नाट्यप्रयोगाच्या जाहिराती देत नसत. सन १९१०--११ सालीं किलोस्कर मंडळीचा मुक्काम असाच दूर पल्ल्यावर असतांना मुंबईत अशी वदंता उठली कीं “ बालगंधर्व एक सुंदर तरुणीला पळवून कोठे बेपत्ता झाले परंतु तिचे आत्तेष्टानें त्यांना पकडून नुकतेच मुंबईस आणले आहे.” पण वर्तमान निवेदकांस हकिगतबद्दल खुलासा विचारतांच ते म्हणतात कीं बालगंधर्व आमच्या परिचयाचे नाहींत किंवा आम्ही ह्या कृतींत त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलें नाहींत. यावरून राधे-जवळ कृष्ण असतांना राधापती देखतांच बालवेशी होतो आणि राधापती विन्मुख होताच तारुण्य धारण करतो अशा दंतकथे पैकींच ही एक होय नाट्यकला विशारद बालगंधर्व यांचे हातून अशा प्रकारची नीच कृती

होईल अशी कल्पना निदान सुशिक्षित, विचारी, सुहृदयी माणसाच्या अंतरंगास विलकूल शिवणार नाही. बालगंधर्वांचे घराणें कुलीन. त्यांची राहणी अत्यंत सभ्य, वागणूक अत्यंत साधी, त्यांचें अंतःकरण शुद्ध असा आतांपर्यंतचा अनुभव आला असून त्यांचा धर्माबद्दल किती आदर आहे हे जनतेला केलेल्या मदती वरून स्पष्ट दिसून येतें. तेव्हां असला निंत्र प्रकार त्यांचे हातून घडणें अगदीच दुरापास्त आहे. आधुनिक नाटककार कै. कोल्हटकर आपल्या गुप्तमंजूष नाटकांत विलासाच्या तोंडी एक वाक्य वदवितात ते असें.

विलासः— वंचका, तुझ्या पोटी तूं इतक्या खोट्या गोष्टी सांठविल्या आहेस कीं कालांतरानें त्या तुझ्या तुलाच खऱ्या वाटतील N. P. वरील काव्योक्ति प्रमाणें जनतेच्या पोटांत साठलेल्या खोट्या गोष्टी फार दिवस राहिल्यानें खऱ्या आहेतच असा भास होणार आणि निष्कारण नाट्यकला चतुर अशा थोर विभुतिला जनलीलेनें कलंक लागणार हे खरोखरच अप्रस्तुत होय.

मालकीचें जूं कां झुगारलें ?

किलोस्कर मंडळीनीं मानापमान नाटक रंगभूमीवर आणल्यानंतर मंडळीचे मालक. जोगळेकर हे एकाएकी १९११ ते १२ विषमज्वरानें मृत्युमुखी पडले. तेव्हां मंडळीचे जिवलग मित्र व हितचिंतक श्री. गोपाळराव सुळे वगैरे एकत्र जमून कंपनीच्या भावी घटनेबद्दल विचार विनिमय करूं लागले. कै. अण्णासाहेब किलोस्कर यांनीं घालून दिलेल्या परंपरेला अनुरूप मंडळीतील प्रमुख व तडफदार अशा माणसास मालक केले. (जोगळेकरांचे तोंडीचे किंजवडेकर यांना मालकी हक्काबद्दल कांहीं रक्कम देऊन ऋणमुक्त केले व जोगळेकरांचे कुटुंबांस वारस हक्काबद्दल मासिक वेतन ठरविले) त्यावेळीं शंकरराव मुजूमदार, बालगंधर्व व बोडस या त्रयींना सुळे वगैरे मंडळीनींच भागीदार केले असें एकिवात आहे. ही गोष्ट मिरज मुक्कामी घडली. या भागीदारीबद्दल कायदेशीर दस्त करण्याचे ठरले; परंतु संस्थानी राजवटींत भागीपत्र रजिस्टर्ड करण्यापेक्षां ब्रिटीश हद्दींत करणें बरे असें वाटल्यावरून

ठरावाचा कच्चा कागद होताच कंपनीचे खेळ सुरुं जाहले. पहिला खेळ सौभद्र तेथेच जाहला. अर्जुनाची भूमिका रा. व. ल. पेठे यांचेकडे होती. जोगळेकराचे बदली नानवा लेले हे जे गृहस्थ आले होते, त्यांना नायकाची भूमिका कोणतीच पाठ नव्हती. बालगंधर्व, बोडस व सुळे यांचे सूचनेवरून एक दोन महिन्यांत जोगळेकरांचे जागी श्री. टेंबे यांना दरमहा १५० रुपये पगारावर मंडळींनी ठेवले होते. मिरजेहून सांगली निपाणी, ब्रेळगांव व कोल्हापूर इत्यादि ठिकाणी मंडळी क्रमाक्रमाने मुक्काम घेत गेली. वरील तीन चार ठिकाणांत कंपनीचा कागद कोठेच रजिस्टर झाला नाही, कारण शंकरराव मुजूमदार व बालगंधर्व आणि बोडस या द्वयीमध्ये कांहीं विलक्षण व अपरिहार्य मतभेद जाहला. त्याची चर्चा करण्याचे हे स्थल नव्हे व त्याचे चर्चित चर्चण करण्याचे प्रयोजन दिसत नाही. पण बालगंधर्व नोकराचे मालक जाहले. मालकाचे पुनः नोकर जाहलें. या प्रकाराबद्दल पुष्कळांना एक प्रकारची मौजच वाटली.

श्रीयुत बालगंधर्व हे किलोस्कर मंडळीत मुजूमदारांना भीत असत व मानीत असत. हे त्यांना भूषणास्पद आहे. नोकरीवर असतांना विनयशील वर्तनांत राहून मुजूमदार अगर जोगळेकर यांचे डोळ्यास डोळा कधी त्यांनी लावला नाही. किंवा प्रत्युत्तर कधी दिले नाही. वडील माणसाबरोबर भागीदारी पतकरून समभागी होणे श्रेयस्कर नाही असे बालगंधर्वांचे मत होतें. भागीदारी पतकरल्यावर मंडळीची व्यवस्था ठेवतांना हे असे कां ! ते तसे कां ! हे वेळोवेळी विचारावे लागेल ! नावडती गोष्ट करूं नका असे अधिकारवाणीने बजावयास लागेल ! ही गोष्ट करतांना आपला पूर्वनैतिक संबन्ध भ्रष्ट होईल ह्यामुळेच त्यांनी टाळले अशी दंतकथा आहे.

अंगरखा व पगडीचे पोपाखांत

किलोस्कर मंडळीचे मालक एकटेच मुजूमदार झाले.

कोल्हापूरचा मुक्काम सोडून मंडळी सातारा मुक्कामी आली. मुजूमदाराच्या स्वतःचे मालकीची मंडळी असतांना हा पहिलाच मुक्काम होय. पैशाच्या व कीर्तीच्या दृष्टीने तो यशस्वी रीतीने पार पडला.

किलोस्कर मंडळी संस्था या दृष्टीने वळकट व्हावी म्हणून नवीन योजना आखून संस्थेच्या नोटीसबोर्डावर तालीम हॉलमध्ये नोटीस लावून जाहीर केले त्यांतील आशय.

“ बालगंधर्व आणि बोडस यांस सर्वच नाटकांच्या भूमिका कराव्या. लागतात ह्यामुळे फार श्रम होतात. तरी त्यांनी विनायकराव बेहेरे (सदर नांवाचा एक १५-१६ वर्षांचा मुलगा कंपनीत आला होता व तो गंधर्वांच्या पदाची योग्य नक्कल करीत असे) व बाबुराव गाडे यांना एकदोन नाटकांत आपआपले कांहीं चान्स देऊन आपले श्रम कमी करावेत. ”

वरील नोटीस जरी सद्धेतूमूलक होती; असें कांहीं मंडळीस वाटले तरीपण ती कांहीं मंडळीस पटली नाही असे ऐकिवांत आहे.

साताऱ्याचा मुक्काम आटोपून फलटणास छोटासा मुक्काम करून मंडळी पुण्यास आली. भाऊराव वारल्यानंतर जोगळेकरांना स्टेजवर पाहण्यास किंवा गोरे गेल्यानंतर गंधर्वास पाहण्यास पुणेकर जसे उत्कंठित होते, तसेच जोगळेकरानंतर टेंबे यांना पाहण्यास लोक उत्कंठित झाले होते. पुणे येथील पहिले दोन खेळ म्हणजे शनिवारी रविवारी अनुक्रमे मूकनायक व मानापमान असे जाहिर झाले होते. सदर नाटकांत विक्रांत व धैर्यधर याची भूमिका फलटण मुक्कामापर्यंत टेंबेच करीत होते. परंतु टेंबे यांना असे कळलें की, पुणे येथे पहिल्या खेळांत गोरे विक्रांताची भूमिका करणार आहेत. त्यांना मुजुमदारांनी नोकरीवर रुजू करून घेतले आहे. लेले व टेंबे कांहीं नाटकांत एकत्र होते. लेल्यांचा आवाज ऐनवेळी बरोबर काम देत नाही म्हणून टेंबे त्याची फिकीर करीत नव्हते. आपण जोगळेकराचे जागी प्रमुख नायकाचे काम करून पुण्याचे प्रेक्षकांस मोहून टाकून पुणे मुक्कामी पहिला नंबर मिळवूं ही आशा टेंबे यांना लागून राहिली होती. ती ऐनवेळी गोरे यांना विक्रांताची भूमिका दिल्यामुळे दुभंग झाली. मुजुमदारांचे राजवटीत पहिल्या तीन मुक्कामांत द्रव्य व यश चांगलें संपादन झालें. परंतु या तिन्ही मुक्कामांत तीन नट नाराज जाहले म्हणजे किलोस्कर मंडळीचे कीर्तीमंदिराचे तीन आधारस्तंभ नाट्यकलाकुशल, रंगभूमीविभूषक

भूषणत्रय लौकरच मंडळीस अंतरणार अशी अफवा मंडळीस उठली. वरील अफवेत पंढरपूर व बार्शी या मुक्कामांत भर पडली. बालगंधर्वांचे पहिल्या-पासून प्रत्येक नाटकांत नायिकेचें काम होतें. असें एकही नाटक नाहीं कीं, त्यांत बालगंधर्वांचें काम नाहीं. परंतु पंढरपूर व बार्शी मुक्कामां शारदा नाटकांत बालगंधर्वाची मुळीच भूमिका नाहीं असें जाहलें.

आंगरखा व पगडीचे पोपाखांत !

पण मौजेची गोष्ट ही कीं, शारदा नाटकांत नांदीचे वेळीं सूत्रधारा-बरोबर पांढरा आंगरखा घालून रेशमी धोतर परिधान करून शिरोभूषण पगडी घालून तबकांत फुले असलेले चांदीचे तबक हस्तीं घेऊन एका बाजूस पारिपार्श्वक म्हणून नटसम्राट बालगंधर्व उभे होते.

मात्र पारिपार्श्वकाची भूमिका त्यांना कोणी करावयास सांगितली किंवा त्यांनीं आपल्या मनानें घेतली होती, हें कांहीं कोणास सांगतां येत नाहीं. तरी पण बालगंधर्वांनीं तें काम हीसेनें व मौजेनें केलें असें ऐकिवांत आहे. याच पंढरपूरच्या मुक्कामांत बाबुराव गाडे यांनीं शेवटच्या मानापमान नाटकांत लक्ष्मीधराची भूमिका केली होती. (१९१२ ते १३)

पंढरपूर मुक्कामांत शेवटचे मानापमान नाटक ब्रॉडसाच्या लक्ष्मीधराच्या कामाच्या विरहित प्रथमच जाहलेले पाहून ब्रॉडस नाराज झाले. नंतर बार्शी मुक्कामां कांहीं नाटके श्री. टेंबे यांची चारुदत्ताची भूमिका श्री. गोरे यांना दिल्यामुळे ते नाराज झाले असे ऐकिवांत आहे. नंतर लातूरचा छोटा मुक्काम संपवून किलोस्कर कंपनी पुण्यास आली. एक महिन्यांनीं श्री. खाडीलकरांचे विद्याहरण नाटक प्रथमच रंगभूमीवर आलें व त्याच सुमारास एके दिवशीं सकाळीं पुणें किलोस्कर थिएटरमध्ये मॅनेजर ऑफिसांत श्री. शंकरराव मुजुमदार बसले असतांना आम्ही एक महिन्यांनीं किलोस्कर मंडळीची नोकरी सोडणार अशी लेखी नोटीस श्री. बालगंधर्व, श्री. टेंबे व श्री. ब्रॉडस या त्रिवर्गींनीं दिली. ता. १९ जून १९१३) १९ जुलै १९१३ पासून १९३४ सालअखेर बालगंधर्व गं. मं. चे मालकीचे गादीवर आहेत.

सं. च. सं. ५००

मुदत ठरल्याप्रमाणें एक महिन्यांनंतर किल्लोस्कर मंडळीचे प्रसिद्ध नट श्री. वालगंधर्व, श्री. टेंवे, श्री. बोडस यांनी आपले नोकरीची इतिश्री येथें करून पुणें ढमढेरे यांचे बोळांतील एका मन्त्रवाल्यांत गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना केली. किल्लोस्कर मंडळीची फूट पडूं नये. आहे या स्थितींत उत्कृष्ट राहावी या प्रीत्यर्थ श्रीमन महाराज शाहु छत्रपती कोल्हापूरकर, यांनी मुद्दाम वालगंधर्व यांना कोल्हापुरास बोलावून घेऊन पुष्कळ समजाविले त्याचप्रमाणें श्रीयुत नरसोपंत केळकर, आणि कै. रा. ग. गडकरी वगैरे मोठमोठ्यांनीं मनस्वी प्रयत्न केले परंतु त्यांचे प्रयत्नास यश आलें नाहीं. उभयपक्षांत समेट न होण्यास जीं किरकोळ कारणें त्यावेळीं ऐकावयास मिळालीं तीं वर निवेदन केलीं. यापेशां महत्त्वाचीं कारणें कोणतीं तीं उभयपक्षासच माहिती असणार.

वालगंधर्व आणि गॅरिक.

बालपण.

इंग्लंडमधील प्रसिद्ध नट गॅरिक बाल्यावस्थेंत असतां एके दिवशीं माडीवरील दिवाणखान्याच्या खिडकींत उभा राहून रस्त्याची मौज पाहात उभा होता. इतक्यांत त्या रस्त्यानें एक सोल्जर आपल्या मिशा रुवावांत ताठ करून पिळीत छाती पुढें करून ऐटीनें बुटाची पावलें टाकीत छान-छोकपणानें रस्त्यानें चालला होता. ते वैशिष्ट पाहून गॅरिकनें आपल्या दिवाणखान्यांतील आरशाकडे अनुकरणप्रियतेनें पाहून त्याची नकूल करण्याचा प्रयत्न आरंभिला. हा प्रसंग त्याचे वडिलानें दुरून पाहून लक्षांत घेतलें कीं, आपल्या मुलास इतर धंद्यांत घालण्यापेक्षां नटवर्गीत याला गोविल्यास हा अनुकरणप्रियतेमुळें जास्त प्राविण्य संपादन करील. या पितृसंकल्पाप्रमाणें पुढें तो उत्तम नट बनला आणि इंग्लंड व युरोपखंडांमध्ये यांचें नांव या गुणांत प्रसिद्ध आहे. अशी एक सुप्रसिद्ध नट गॅरिक याची बालपणची आख्यायिका आहे.

त्याचप्रमाणें आमचे वालगंधर्वाची बालपणची एक मनोरंजक गोष्ट आहे. बडोदे येथें श्रीमंत युवराज फत्तेसिंग महाराज यांचे

विवाहप्रसंगी पाहुण्यांचे करमणुकीकरितां मुद्दाम किल्लोस्कर मंडळीस (१९०३ ते ४) आमंत्रण दिलें होते. तेथील प्रोग्राम आटोपून मंडळीं जळगांव येथें गेली. त्यावेळीं जळगांव येथें थिएटर नसल्यामुळें हंगामी तट्याचें थिएटर उमे केले होतें. त्यावेळीं किल्लोस्कर मंडळी अत्यंत भरभराटीत होती. पुरुष पात्रांत नटवर्य जोगळेकर यांच्या संगीताबरोबर अभिनयांत व विनोदी कामांत बोडस, चितोपंत दिवेकर व कै. परचुरे चमकत होते. सर्व नट एकजात हुशार असल्यामुळें त्यावेळीं तालमी घेण्याची आवश्यकता भासत नव्हती. यामुळे सर्वच नट फावल्यावेळीं पत्त, बुद्धीबळ, क्रिकेट वगैरे खेळांत निमग्न असत; किंबहुना दररोज दुपारीं ४ वाजतां हंगामी थिएटर जवळील मोकळ्या पटांगणांत क्रिकेटचे खेळ चालत असत त्यावेळीं ही मौज पाहण्या करितां शाळेतील विद्यार्थी तेथें जमत त्या विद्यार्थ्यांमध्ये राजहंस हा विद्यार्थी होता. हा तेथें येऊन मंडळीना मोठ्या कौतुकानें पाही व कंपनीतील गुंडू वालावलकर या मुलाबरोबर मैत्री 'संपादन करून राजहंस नित्य नियमानें मंडळींत येई. [गुंडू वालावलकर हा मुलगा चंद्रहास, बकुल, शारदा इत्यादि पात्रांच्या भूमिका घेई. हेच पुढें रा. गुंडोपंत वालावलकर म्हणून श्री. टेंबे यांचे पट्टशिष्य झालें. श्रीमंत महाराज फलटणकर यांचे पदरीं हार्मोनियम मास्तर होते व हल्लीं कोल्हापूर सिनेटोनमध्ये 'मुझिक डायरेक्टरचे हुद्यावर आहेत.] ते पाहून नटवर्य बोडस विनोदानें म्हणाले " बाळ, तूं नेहमीं आमचेकडे येऊन बसतोस खरा पण नाटक मंडळीचे संसर्गानें तुझे मन विद्याध्ययनाकडून निघून नाट्यकलेचाच अभ्यास करावा असें तुला वांटेल " पण अखेरीस हेच विनोदाचे बोल खरे ठरले. एके दिवशीं पडदे सोडतांना बाल राजहंस तट्यांतील विवरांतून नाट्यकलेतील निरनिराळे सीन कसे मांडतात व पडदे कसे सोडतात वगैरे अवलोकन करीत होता. पण तेवढ्यानें त्याचे समाधान न होऊन सर्वांची मर्जी संपादन करून रंगभूमीच्या आंत प्रवेश करून सिनसिनरी सर्व गोष्टी बारकाईनें व कौतुकानें पाहात असे. अशी त्याच्या भावी चरित्राची चिन्हें बाल्यावस्थेंत दिसूं लागली.

मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात बाल्यावस्थेवरून मुलाचे भावी आयुयातील धंद्याची कल्पना आंखता येते. बालवयांत मोरोपंतांनीं जात्यावरील ओव्या

करून भावी कवित्वाची जाणीव करून दिली. लोकमान्यांचा बालपणातील हट्टी व करारीपणा पुढील आयुष्यातील ओजस्वीपणाची साक्ष देत होता. स्वामी विवेकानंद रामरूपी समाधीमग्न बालपर्णी असत त्याचप्रमाणे नटगॅरिक आपल्या पित्यास बालपर्णी आपल्या भावी कार्यक्रमाचे ओजस्वीकरण दाखवीत होता; तद्वतच आमचे नटसम्राट बालगंधर्व अर्थात् बाळ राजहंस आपल्या उत्तर चरित्रांतील झुळूक बाळपर्णी दाखवित होते. कित्येक प्रसंगी मातृपितृ दैवतांचे किंवाहुना तृषा व आहाराचे भान विसरून गायन ऐकत असत. गॅरिकचे वडिलांप्रमाणे बालगंधर्वाचे पितृदैवत जर विचारी असते तर आमचे राजहंस बाळ तात्काळ किल्लोस्कर मंडळीत दाखल जाहले असते.

हनुमान उड्डाण

बालगंधर्व वगैरे मंडळीची महिन्याची नोटीस पुरी होताच किल्लोस्कर मंडळीतील बरीच मंडळी आणि आणखी दुसरीकडील मंडळी गंधर्वास मिळाली व सर्व मंडळीचा स्टाफ गंधर्वाजवळ झाला व गंधर्वमंडळीचा जन्म झाला. राजेरजवाडे जहागीरदार वगैरे मंडळीकडून भरजरी कपडे, पटके, शालू, वगैरे गंधर्व मंडळीचा प्रथम प्रयोग होण्यापूर्वीच त्यांना मिळाले. श्री. त्रिंबकराव साठे मॅनेजर प्रारंभी लाभल्यामुळे प्रथमपासूनच पोक्तपणाचा सल्ला मिळाला. गंधर्व नाटक मंडळीचा पहिला खेळ नामदार सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांचे हस्ते उद्घाटन झाला. ह्या खेळास प्रारंभ होताच रसिक प्रेक्षकांत आनंदी आनंद, उत्साह आणि प्रेम चमकत होते. त्याचे पयर्वसान गंधर्व नाटकमंडळीस अनकूल असेच जाहले. अवघ्या तीन महिन्यांत सुमारे २३००० तेवीस हजार रुपये मिळून श्रीमान् महाराज सयाजीराव महाराज आपल्या लवाजम्यासह प्रयोग पाहण्याकरितां मुंबापुरीस आले आणि संतोष व्यक्त करून वार्षिक ५००० रुपये वेतन देण्याचे कबूल केले व गंधर्व मंडळीस पेट्रोनार्ज केले. मात्र दरसाल बडोदे मुक्कामी ५ खेळ करून हे ५००० रुपये दरबारकडून घ्यावेत, असे ठरले. प्रास्ताविक भांडवलाकरितां जाहलेले कर्ज अवघ्या तीन महिन्यांत फिटून राजाश्रय मिळाला खरा पण तत्पूर्वी दोन संकटे गंधर्व मंडळीवर डोकावत होती. सौभद्र, शाकुंतल, रामराज्य-

वियोग हे प्रयोग करण्यास परवानगी मिळणार नव्हती पण ती ही प्रयासाने मिळाली. नवीन नाटक “ मानापमान ” गंधर्वास मिळणार कसे हा प्रश्नही हायकोर्टापर्यंत जाऊन सुटला. “ सौभद्र ” व “ मानापमान ” ही नाटके गंधर्वास सुरवातीस जर मिळाली नसती तर कंपनीचा जन्म होऊनही त्या काळी फुकट ठरला असता. कारण याच नाटकाचे जोरावर सुरवातीस कीर्ति व संपत्ति प्राप्त जाहली आणि गंधर्व मंडळीचा जन्म बसला.

कोणतीही नाटक कंपनी स्थापन करणे हे कार्य बाह्यतः जितके सौंपे दिसते तितके वस्तुतः कठीण आहे. प्राथमिक व्यवस्थेकरिता उभारलेले कर्जावर कंपनी जन्म घेते आणि बाल्यावस्थेत कंपनी लोळू लागते. कंपनीवरील कर्जबोजा जसजसा कमी होत जातो तसतशी कंपनी रांगू लागते आणि काळांतराने. कंपनी स्वतःचे पायावर उभी राहते नंतर आनंदाने नाचू वागडू लागते आणि आपल्या गुणवैशिष्ट्यावर मोठमोठ्या शहरांना प्रयाण करू लागते. आणि मोठ्या भिन्नतवारीवर व वशिल्यावर आणि मगदुरावर राजाश्रय मिळवते.

श्री हनुमानाने जन्मतांच सर्व विश्व ओलांडून क्षणार्धात एकदम सूर्यमंडळ गांठले. त्याप्रमाणेच आमच्या गंधर्व नाटक मंडळीने जन्मतांच व्यवहारातील खडतर अडचणी ओलांडून राजाश्रय संपादला आणि यशस्वीरीतीने बडोदे गांठले. ही गोष्ट खरोखरच प्रशंसनीय होय आणि पौरात्य नाट्यकलेच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षराने लिहिण्यासारखी आहे.

बालगंधर्वाची गंधर्व मंडळीस नोटीस

गंधर्व नाटक मंडळी बडोद्याचा मुक्काम संपवून इंदूर, औरंगाबाद चंगरे गांवे घेत सुप्रसन्न संपादित वर्षअखेरीस पुणे मुक्कामी आली. अगोदरच गंधर्वाची कीर्ती पुणेकरांना पूर्ण अवगत होती. त्यांत त्यांची स्वतंत्र उत्कृष्ट नटांची कंपनी म्हणोन तिने आपल्या मुक्कामांत पुणेकरांना थक करून सोडले. कंपनीचा प्रथम वाढदिवस पुणे येथेच मोठ्या थाटाने साजरा

झाला. त्यानिमित्त श्रीसत्यनारायणाची पूजा करण्यांत आली. प्रसाद, पानसुपारी व भोजन समारंभ फार अपूर्व जाहला. प्रथम वर्षीत मिळविलेल्या सुयशाबद्दल गंधर्व मंडळीने आपल्या सर्व नोकरांना एक महिन्याचें पगार राचे पारितोषक दिलें.

वाचकवर्गास माहित आहे की, गंधर्व मंडळीचे मुख्य तीन भागीदार होते. श्री. बालगंधर्व, श्री. टेंबे आणि श्री. बोडस. या तिघांत कंपनी स्थापन करतांना करार झाला तो असा:—

“कंपनी स्थापन होऊन जर एकादे भागीदारास पांच वर्षांचे आंत कंपनी सोडून जाणें भाग पडले तर त्यानें नुकसानीदाखल २००० रुपये कंपनी चालू ठेवणाऱ्या भागीदारांस द्यावे व जाण्यापूर्वी सहा महिने अगोदर कंपनीस नोटीस दिली पाहिजे. अशा रीतीनें कंपनी सोडून गेल्यास त्याचा कंपनीच्या मालमत्तेवर कोणत्याही प्रकारे संबंध राहणार नाही.”

बालगंधर्वाचे परममित्र धोरणी, व्यवहारपटु व नाट्यकलाहितचिंतक मॅनेजर श्री. पंडित स्वर्गी असतांना आपल्या मंडळींत ते असावे असे बालगंधर्वास वाटणें स्वाभाविक आहे. आणि त्याप्रमाणें गंधर्वांनीं त्यांना पाचारण केले. परंतु ही गोष्ट दुसऱ्या भागीदाराना आवडली नाही. नावडती गोष्ट आपले हातून होते आणि एका चांगल्या माणसाला आपण अंतरतो या सबबीवर गंधर्वांनीं आपण भागिदारी सोडून जाणार अशा ६ महिन्याची तोंडी नोटीस दिली. कराराप्रमाणें नुकसानीदाखल रुपये २००० देतो असे आपल्या भागिदारांना कळविले.

बालगंधर्व नाहीतर ती गंधर्व मंडळी कसली? ही गोष्ट सर्वांचे मनास कळून मग सर्वांची दिलसफाई होऊन श्री. के. पी. ऊर्फ बाळासाहेब पंडित मॅनेजरच्या जागेवर रुजू झाले. व त्यावेळीं सर्वत्र पुन्हां शांतता जिकडे तिकडे गंधर्व मंडळींत झाली.

देवादिकांचे वेळीं “कृष्णार्जुन युद्ध” हे जसे नवल, त्याचप्रमाणें बालगंधर्वांचिच गंधर्व मंडळीस मी कंपनी सोडून जातो ही खडखडीत स्पष्ट नोटीस हे तरी नवलच नव्हे काय?

एक अपूर्व गुह्य.

अडीच तीन लाख रुपये गंधर्व मंडळीस कर्ज होतें हें जगजाहीर आहे. त्याकाळीं मे. लाडसाहेब यांनीं नेमलेले मॅनेजर कै. दादासाहेब काटदरे हे कंपनीचा खर्च वजा जातां प्रत्येक आठवड्यास भराभर हजारो रुपये कर्ज-फेडीकरितां सहज पाठवीत होते. एके काळीं तर हैद्राबादहून हुबळीस मुक्काम जातेवेळीं पहिल्या खेळाची तिकिटविक्री आगाऊ तिकडे सुरू केली व त्यांतूनच हजारों रुपये आणून हुबळीस मुक्काम बादशाही थाटानें सहज नेला. पण त्याच गंधर्व मंडळीची सुरवातीच्या प्रथम वर्षीत जळगांवांत मेघराजाचे अवकृपेंत सांपडलेली असतांना तिची स्थिती अनुकंपनीय होती.

तेथून नागपुरास जातांना कंपनीजवळ भाडेखर्च वजा जातां हाताचे बोटार मोजण्याइतकी रक्कम शिल्लक होती कीं नव्हती ही अंतःसृष्टीतील गोष्ट घट्कर्णी होऊन बाह्यसृष्टीत उतरली असती तर कंपनीचे तारु वादळांत सांपडून त्याला खास जलसमाधी मिळाली असती. पण कंपनीचे संचालक फारच धिम्मे कर्तव्यदक्ष व्यवहार चतुर आणि प्रसंगास तोंड देणारे. त्यांनीं सर्व कामे रुबावांत करून वेळ शांतपणानें सांभाळली. म्हणूनच नाग र मुक्कामांत कंपनीस हजारो रुपये मिळाले.

ज्या कंपनीचा मुक्काम हलण्यापूर्वीं दुसरे ठिकाणीं हजारो रुपये तिकीटविक्री येते त्याच कंपनीस जळगांवाहून नागपुरास जातांना हलाखीची स्थिती यावी हें खरोखरच आश्चर्य होय. गुप्तपणाचे गुह्यामुळें कंपनी सावरली. हे तत्कालीं दाखविलेल्या गंधर्वाच्या प्रसंगावधानाचे व धिम्मेपणाचे कौतुक करावे तितके थोडेच.

प्रेक्षकाचे अभावी खेळ बंद

गंधर्व नाटक मंडळी येणार येणार अशा जाहिराती प्रत्येक मुक्कामी कित्येक दिवस आगाऊ लागत असतात. प्रेक्षक तारखेकडे लक्ष देतात.

आनंदाचे भरते येते. मुक्कामाचे आसपास शंभर मैलापर्यंतचे लोक अगोदरच तारेनें पैसे पाठवून जागा रिझर्व करितात. कोण बोलबाला. पण दुसऱ्याच वर्षाचे आरंभी अहमदनगरचा मुक्काम 'फेः') झाला नंतर जळगांवचे मुक्कामांत भेघराजानें अवकृषा कंपनीवर केली. मुसळधार पाऊस. दाराबाहेर पडण्याची सोय नाही. अशावेळीं थिएटरमध्ये फक्त दोनच प्रेक्षक आणि उत्पन्नही दोन रुपयेच फक्त. बालगंधर्वांच्या सर्व आयुष्यक्रमांत असा प्रसंगच आलेला नाही. जेथें मुसळधार पाऊस असूनही दीड दोन हजार रुपये खेळाचें उत्पन्न बालगंधर्वांनीं गंधर्व मंडळीच्या वीसबावीस वर्षांच्या सर्व हयातींत हमखास घेतले तेथें दोन रुपये उत्पन्न आणि तेही प्रेक्षकास खेळाभावी परत द्यावें लागलें. ही एक सुस्मरणीय अशी गंधर्वांची नवलकथा आहे.

गंधर्व नांवावर लोक गंधर्व कॅम्प, गंधर्व फ्ल्यूट, गंधर्व मंडळीचे नट इत्यादि नांवे संबोधून थोडें तरी सुयश मिळवतात. पण एक वेळ गंधर्वांना फक्त दोनच रुपये उत्पन्न येतें हा अपूर्व व विचित्र योगायोग होय.

डेक्कन हॉटेल

सोडा, लेमन, खारी, नानकटाई, मस्कास्लाइज, केक

ताजा व स्वच्छ माल मिळण्याची उत्कृष्ट व्यवस्था

लक्ष्मीरोड, गणपती चौक, पुणे.

गंधर्व मंडळीचे अपत्य

किलोस्कर मंडळीत श्री. टेंबे यांच्या तोडीस दोन हीरो श्री. गोरे व श्री. लेले असल्यामुळे मधून मधून श्री. टेंबे यांना विश्रांति मिळत असे. पण गंधर्व मंडळी स्थापन होताच

टेंबे हेच काय ते एकटे हिरो असल्यामुळे प्रत्येक खेळांतील हीरोची भूमिका टेंबेवर पडत असे. अगोदर कामातिरेकामुळे एखादे प्रसंगी त्याचा आवाज बसत असे. म्हणून दत्तोबा पेठकर यांना आपल्या पैकीं बरीच कामे टेंबे यांनी शिकविली. नाशिक येथे गंधर्व कंपनीचा मुक्काम असतांना श्री. टेंबे मुंबईस औषध घेण्याकरितां गेले असे मंडळीस कळले. पण लौकरच ते कायमचेच गेले असे कळले. गंधर्वमंडळीत असतांना त्यांना ५००० पांच हजार रुपये मिळाले आणि कंपनी सोडतांना ७००० सात हजार रुपये मिळाले. अर्थात् एकंदर १२००० बाराहजार रुपये टेंबे यांना गंधर्वमंडळीतून मिळाले.

गंधर्व नाटकमंडळी नाशिकमुक्काम आटोपून मुक्काम घेत घेत हैद्राबाद येथे गेली. तेथे टेंबे नवीन कंपनी काढणार अशी वंदता पसरली होती. कंपनीतील कांहीं मंडळी या नूतन कंपनीत सामील होणार असल्याचे ऐकिवात आले. म्हणून श्री. बोडस यांनी सर्वास कळविले की ज्यांना जावयाचे असेल त्यांचा पगार आम्ही चुकतां करितो. त्याप्रमाणे २२-२३ मंडळी हिरो, सब-हिरोखेरीज डॉक्टर व इतर कामे करणारे कामगार निघून गेले. दुसरे दिवसाच्या मृच्छकटिक नाटकास किरकोळ पात्राच्या कामाचा इतका तुटवडा भासला की गंधर्व मंडळीच्या वस्त्रागारावरील हल्ली असलेला मुख्याधिकारी श्री. जामदार (बाल्यावस्थेत १८ वर्षांचा असतांना) यांनी नटाचे कधीही काम केलेले नसतांना त्याला धुतेचे काम घावे लागले. याच वेळीं सुरवातीपासून असलेले गंधर्वमंडळीचे साथीदार श्री. राजाराम बापू पुरोहित व श्री. दादा लाडू (हार्मोनियम मास्तर व तबला मास्तर) ही जोडी निघून गेली. व त्यांचे जागी साथ करित तेथे असलेले हंगामी हार्मोनियम मास्तर आणि सदर पुस्तकाचे लेखक हेहीपण निघून गेले (लेखकास आपल्या हातून मोठे पाप जाहले ह्याची जाणीव आहे.)

श्री. टेंबे वगैरे गंधर्व नाटक मंडळींतून निघून गेल्यानंतर गंधर्व नाटक मंडळीस शिवराज नाटक मंडळी हें प्रथमापत्य जाहलें आणि त्याला राजाश्रय मिळाला. श्रीमन् महाराज शाहू छत्रपती यांचे आश्रयाखालील शिवराज संगीत नाटक मंडळी या नांवाची श्री. टेंबे यांनीं नवीन कंपनी स्थापन केली.

किलोस्कर संगीत मंडळी

गंधर्व नाटक मंडळी—मालक श्री. बालगंधर्व,
श्री. टेंबे, श्री. बोडस
शिवराम संगीत मंडळी
मालक श्री. टेंबे

बलवंत संगीत मंडळी
मालक श्री. दिनानाथ, श्री.
कोल्हटकर, श्री. कोल्हापुरे.

श्रीमन्महाराज सवाई तुकोजीराव होळकर यांचे आश्रयाखालीं
यशवंत संगीत मंडळी

प्रथम चालक श्री. सरनाईक, श्री. भडकमकर, श्री. भाऊराव जाधव
डायरेक्टर नटवर्य बोडस

श्री रमाकांत संगीत मंडळी

मालक श्री. पांडोबा क्षीरसागर, श्री. पांडोबा भोसले.

टीप: श्री. नटवर्य गणपतराव बोडस यशवंत संगीत मंडळीचे डायरेक्टर एक वर्षपर्यंत होते. बोर्डानें दिलेल्या पूर्ण अधिकारानें एकटेच ते व्यवस्था पहात होते. एक वर्षानंतर सुमारे ९ प्रमुख नटांच्या ताब्यांत चालविण्यास ते कंपनी देणार होते. तसा ड्राफ्टही लिहून तयार केला होता. परंतु बोर्डाने सेक्रेटरी श्री. हुदलीकर यांचा सल्ला घेऊन आपला डायरेक्टरचा अधिकार श्री. शंकरराव सरनाईक यांना नटवर्य बोडसांनीं दिला, अशी खात्रीलायक हकीगत त्या वेळीं मंडळींत पसरली होती.

डायरेक्टर नटवर्य बोडस यांना मानापमान नाटकाचे वेळीं नागपूर मुक्कामीं १९२१ मध्ये यशवंत मंडळीतील सर्व मंडळीकडून कै० अच्युतराव कोल्हटकर यांच्या हस्ते मानपत्र मिळालें.

श्री. सरनाईक, श्री. भडकमकर, कै. भाऊराव जाधव इ० प्रमुख नटांच्या त्या मानपत्रावर सहा आहेंत.

नटवर्य बोडसांच्या फाल्गुनराव, लक्ष्मीधर, शंकार इ० हास्यरसाच्या भूमिका यशवंत मंडळीचे सुरवातीस व बोडस निघाल्यानंतर पां. ग. क्षीरसागर (लेखक)च करीत होते. अर्थात् वरील इतिहास स्वानुभवाचा आहे.

मौजेच्या आठवणी

(१) एकदां बालगंधर्व कांहीं कामाकरितां व्हिक्टोरियांत बसून बाहेर पडले. काम आटोपून मंडळीचे विन्हाडीं परत आले. त्या वेळीं मुक्काम मुंबईत होता. व्हिक्टोरियावाल्यास विचारलें, “ तुला किती पैसे द्यावयाचे ? ” त्यानें सांगितले “ साहेब ? मी आपलेकरितां दोन तास खर्च केले. नियमाप्रमाणें दोन तासाचे अमुक पैसे होतात ते द्यावेत म्हणजे झाले. ”

व्हिक्टोरियावाल्याचे हे शब्द ऐकतांच बालगंधर्व म्हणाले “ अरे, माझी भीड धरून इतके थोडे पैसे सांगतोस. तुला आमचें नाटक पहावयाचें असल्यास त्याबद्दल कांहीं काळजी करूं नकोस. तूं आपले भरपूर पैसे घेतलेस तरी मी रागावणार नाहीं. उद्यां नाटकाला सोडण्याबद्दल मी वाळासाहेब पांडित यांना सांगतो. ”

(२) एकदां मुंबईस मुक्काम असतांना गंधर्व मंडळीस २ बाज्याच्या पेठ्या घ्यावयाच्या होत्या. तेव्हां बालगंधर्व एका स्नेह्यासह पेठ्या खरेदी करण्यास गेले. कोटांतील सर्व दुकानें पाहिलीं. अखेरीस काळवादेवीरोडवरील टी. एस. रामचंद्र यांच्या दुकानांतील दोन हार्मोनियम पेठ्या त्यांना पसंत पडल्या. त्यांनीं मालकास किंमत विचारली. मालकांनीं किंमत सांगितली.

बालगंधर्व म्हणाले “ अहो, अगोदर लढाईचे दिवस. सर्व माल महाग. किंमती दुपटीतिपटीनें वाढल्या आहेत. असें असतांना तुम्ही आम्हांला इतकी थोडी किंमत सांगतां—काय हें आश्चर्य ? आम्ही तुमचे जुने गिन्हाईक आहोंत म्हणून आपणांकडेच माल घेत जाऊं. मात्र आपण आपले नुकसान करून घेऊं नका. भरपूर किंमत सांगा. आम्हांला त्याबद्दल कांहीं वाटणार नाहीं. ” हें बोलणें चालूं असतांना मालक व स्नेही यांना आश्चर्यभरांत अत्यंत हसूं आलें व त्यांच्या उदारपणाबद्दल आदर वाटला.

बालगंधर्वास निस्तेज करीन

केशवराव भोसले यांनीं किलोस्कर मंडळींतील बालगंधर्वाशीं जितकी स्पर्धा केली तितकी दुसऱ्या कोणत्याही नटानें केली नसेल. नटसम्राट् बालगंधर्व व केशवराव यांचे भेटीचा योग १९०५ मध्ये प्रथम दर्शनीं आल्यापासून अखेरसंयुक्त मानापमान होईपर्यंत मधूनमधून भेटीचा योग सारखा येत होताच. श्रीमन्महाराज छत्रपती शाहू महाराजांपुढें नटवर्य बालगंधर्व व केशवराव भोसले यांचें गायन प्रथम १९०५ सालीं कोल्हापूर मुक्कामीं झालें. नंतर लागलीच बालगंधर्वाचा

किलोस्कर मंडळीत प्रवेश झाला. प्रथमारंभो किलोस्कर मंडळी वॉब्ले थिएटरमध्ये मुंबई येथे असतांना केशवराव स्वदेशी हितचिंतक मंडळीमध्ये प्रवेश घेऊन त्या मध्ये होते. (त्यावेळी केशवराव भोसले स्व. हि. ना. मंडळीत नोकर म्हणून होते) इकडे किलोस्कर मंडळीचे सौभद्र तर तिकडे स्वदेशहितचिंतकेचे सौभद्र. इकडे बालगंधर्व सरोजनी (मूकनायक नाटकांत तर तिकडे केशवराव सरोजनी, ह्यांची शारदा तर त्यांची शारदा. मात्र त्या वेळी किलोस्करांचा पीटचा दर ८८ होता. स्वदेश हितचिंतकाचा पीटचा दर ८४ च आणे असे. तरी बालगंधर्वांचे गायन ऐकण्याकरितां मुंबापुरी संपूर्ण वॉब्ले थिएटरांतच लोटे. नैसर्गिक सौंदर्य, गोड गायन, मधुर आलाप, शृंगारकलानैपुण्य हे पाहून गंधर्वांनी लोकांची मने त्या वेळी आकर्षून घेतली होती. दोघेही बालनट उत्तम खरे ! तथापि नैसर्गिक सौंदर्यविहीन आणि आवाज फुटण्यास नुकतांच प्रारंभ होत असल्यामुळे, केशवराव भोसले यांचेपेक्षा बालगंधर्वांकडेच जनतेचे लक्ष लागे.

त्यानंतर श्रीमंत अक्कासाहेब महाराज कोल्हापुर यांचे लग्नाच्या वेळी किलोस्कर मंडळीस मुद्दाम करवीर येथे श्रीमन्महाराज यांनी बोलाविले होते. त्या वेळी केशवराव भोसले यांनी स्वतः स्थापन केलेली नवीन कंपनी ललितकलादर्श मंडळी सांगली येथे होती. केशवरावांची नवी कंपनी त्या वेळी बाल्यावस्थेत होती. एकदोन वर्षांचे अनुभवाने केशवराव त्रासून गेले होते, असे त्यावेळी ऐकिवात होते, म्हणून नानासाहेब जोगळेकर यांनी लग्नसमारंभाकरितां आलेल्या केशवरावांना श्रीमत् छत्रपतीचे सल्ल्याने बालगंधर्वांबरोबर केशवराव यांचे आवडीतील सर्व मंडळी किलोस्कर मंडळीमध्ये सामील करण्याचे ठरले. त्या वेळी देवल क्लवांत श्री. केशवराव भोसले व श्री. बालगंधर्व यांचे गायन झाले. केशवराव किलोस्कर मंडळीत राहणार हे जवळजवळ ठरले पण केशवरावांचे स्वदेश हि. मं. चे पूर्वीचे मालक जनुभाऊ निमकर यांनी भेटून केशवरावास समक्ष सांगितले की, जर दोघांचे एके ठिकाणी काम करण्याचे या वेळी योग आले तर त्यांत सरसनिरसपणा ठरून गंधर्वांचा पहिला नंबर लागेल व तुझा नंबर २ रा लागेल. जोपर्यंत बालगंधर्व व केशवराव वेगळ्या स्टेजवर आहेत तोपर्यंतच दोघांनाही प्रेक्षक समान दर्जाने पाहतील. म्हणून तुं किलोस्कर मंडळीत जाऊ नकोस. जनुभाऊचा उपदेश केशवराव यांना रुचला व त्यानंतर त्यांनी स्वतःच्या मंडळीत कायम राहण्याचे मान्य ठरविले. तेव्हापासून केशवराव यांचे मनांत विलक्षण इर्षा उत्पन्न होऊन 'मी बालगंधर्वांचे तोडीचा

तंतोतंत नट होईन इतकेंच नव्हे तर रंगभूमीवर मी त्यांना निस्तेज करीन,' अशी त्यांनी घोर प्रतिज्ञा केली, असे म्हणतात.

जमिनीवर सरपटणारी आरंभाची लुली पांगळी ललितकला संगतिमंडळी लौकरच उंच अशा आकाशांत भरान्या माहं लागली.

नटसम्राटांचे नाट्ययुद्ध

नटसम्राट केशवराव हे उच्च हेतूने प्रेरित होऊन किलोस्कर मंडळीच्या उच्चउच्च नाटककारांचा नाटकें बसवूं लागले. त्याचप्रमाणे आपल्या ललितकला मंडळीचा पीटचा दर ४८ केला. परंतु आपले मनाने ठरविलेले प्रतिस्पर्धी बालगंधर्व यांनी स्वतंत्र नाटक मंडळी स्थापन केली आहे तेव्हां तिच्यावरोवर स्पर्धा करण्यास प्रारंभ केला (वास्तविक बालगंधर्व व केशवराव भोसले या उभयतांमध्ये पांडवाप्रमाणे बंधूप्रेम होते परंतु केवळ कलेंत बालगंधर्वास जिंकावे अशी प्रबल इच्छा आमरण केशवरावांच्या हृदयांत होती) ललितकला व गंधर्वमंडळी एकच सरळ रेषेत आहेत. असे प्रेक्षकांस दिसावे म्हणून केशवरावांनी नाट्यरणाची तयारी चालविली आहे असे प्रेक्षकांस दिसून येत होते. रूपसौंदर्यांत जरी उणेपणा आहे, तरी रूपसौंदर्य-भामिनीची भूमिका चाफेकर यांना दिली व तत्कालीं रंगभूमिविभूषक नाटक मानापमान या नाटकाच्या प्रमुख पात्रांची रचना खालीलप्रमाणे केली:

१ केशवराव भोसले:- धैर्यधर. २ चाफेकर:- भामिनी. ३ दत्तोपंत भोसले:- लक्ष्मीधर. ४ बालावलकर:- विलासधर. किरकोळ पात्रे केशवराव यांनी योग्य अशीच ठेवली व इतर सजावटी उत्तमोत्तम केल्या. ह्यामुळे केशवरावांची नाट्यकला उच्च दर्जास पोहोचली. अंतराळीं भरान्या मारणाऱ्या गरुडाप्रमाणे गरुडाचे दर्जास सुरवंट अवस्थेतून सदर कंपनी वर आली आणि आपल्या अंगच्या अलौकिक गुणामुळे महाराष्ट्रावर कीर्तिध्वजा फडकवूं लागली. पण इतके यश मिळवून केशवरावांना स्वस्थ वसून समाधान होईना आणि म्हणूनच गंधर्व-ललितकलेचे प्रमुख नट एकवटून एकत्र नाट्यप्रयोग करण्याचा योग नाट्यकलाभिज्ञ केशवराव भोसले यांनी जुळवून आणला, असे समजते. वास्तविक, त्या वेळीं संयुक्त दिवाहरण खेळ होणार होता. मानापमान व सौभद्र हे दोन खेळ त्या वेळीं संयुक्त झाले. मानापमानमध्ये केशवरावाची भूमिका धैर्यधर ही सरस ठरली आणि सौभद्रमध्ये बालगंधर्वाची भूमिका सुभद्रेची श्रेष्ठ ठरली, असे ऐकण्यांत आहे. अशा रीतीने दोघेही नाट्यरणांत विजयी झाले. ह्या वेळीं मानापमान खेळाचे उत्पन्न १५०००-

वर आले व सौमद्र खेळाचे सुमारे ९००० वर आले त्या वेळीं पहिल्या खुर्चाचा दर २५ रुपये होता व शेवटचा ५ रुपये होता. हे नाट्यरण पाहण्यास संबंध महाराष्ट्रांतून नाट्यकलाचतुर मुंबापुरीस जमले होते. ह्या दोन्हीही नटसम्राटांचा एकवटलेला प्रयोग पाहण्याचा योग खरोखरच अपूर्व होय, हे महत् भाग्य समजावे. प्रत्यक्ष गानदेवतेचा वास असणाऱ्या पात्रांचें एकीकरण जाहल्यावर रंगदेवता कोणत्या वैभवशिखरांवर असेल, त्याची येथे काय कल्पना लेखणीने लिहून दाखवावी !

केशवराव भोसले यांना कचाच्या भूमिकेपेक्षां धैर्यधराची भूमिका आपली हात-खंडा होते असा आत्मविश्वास होता, असें ऐकण्यांत आहे व नाट्यप्रेमी रसिकांस गंधर्व आणि ललितकला या दोन नाटकमंडळ्या लौकरच बहुत्करून कदाचित् सारख्या रेषेत खास चमकतील असे वाटूं लागलें.

स्वर्गातील संवाद !

आपली दुर्बल ललितकला वज्रदेही झाल्याबरोबर व मनांत घोळत असलेली प्रतिज्ञा नाट्यरणांत पुरी केल्याबरोबर आपलें इहलोकचें कर्तव्य पुरें झालें, असें समजून व गांठावयाचें ध्येय तेंही गांठलें ह्या आनंदातिरेकानेंच जणू काय केशवराव इहलोक सोडून गेलें ! आपला जड देह पृथ्वीवर ठेऊन विजयी मुद्रेनें उल्हसित होऊन अदृश्य लिंगदेहानें आण्णासाहेब किलोस्कर यांना स्वर्गांत भेटले व म्हणाले अण्णासाहेब, तुम्ही केलेल्या किलोस्कर मंडळीच्या उच्चपदाला सुरवातीची माझी लुली पांगळी ललितकला नाटक मंडळी अखेर वज्रदेही करून मी पोहोचविली. तुमच्या बालगंधर्वाबरोबर रंगभूमिरूपी रणांगणावर संगीतकलेचे मी तुंबळ युद्ध केलें. तुमची किलोस्कर मंडळी त्याचप्रमाणें तुमच्या बालगंधर्वाची गंधर्वमंडळी जन्मतः मोठ्या थाटामाटानें सुरू झाली होती व पुढें ती नाट्यसृष्टीतील बहारीचें स्थळ होऊन बसली. पण माझी कंपनी प्रथम गरीबीमुळें जुन्यापुराण्या पडद्यावर व साध्यासुध्या पोषाखावर सुरू करून तुमच्या किलोस्कराच्या व तुमच्या गंधर्वाच्या तोडीस नेऊन पोहोचविली आणि नाट्यसृष्टीतील माझी इहलोकची कामगिरी संपवून आज अंड स्वर्गसुख घेण्याकरितां मी त्वरेनें आलों, याबद्दल माहिती देतांना आनंद होत आहे. तेव्हां अण्णासाहेब म्हणाले “ बा केशवा, आपण सर्व एकच आहोंत. माझ्या किलोस्कर मंडळींतून निघून माझ्या नारायण राजहंसानें गंधर्व मंडळीस जन्म दिला. —तें मूल माझे, किलोस्कर मंडळीचे व जनुभाऊ निमकर यांनींही माझ्या किलोस्कर मंडळींतून निघून स्व. हि. मंडळीस जन्म दिला.

तेही मूल माझ्याच किलोस्कर मंडळीचें. व तूं स्वदेश हितचिंतक मंडळीतून निघून ललितकला मंडळीस जन्म दिलास तेही मूल अर्थात् माझेच! ॥ पुत्रापोटी पुत्र होय तरी स्वर्गाधिक सुख ल्याला ॥ असें जें मी काव्यरूपानें लिहिलें तें अगदीं सत्य आहे. खरोखर या वेळीं मला स्वर्गानंद झाला आहे. तर केशवा, तुझे मृत्यु-लोकांचें महत्कार्य संपलें, आतां तूं स्वर्गांत राहूनच स्वर्गानंद चिरकाल घे ! ”

टीपः—लॅचेटवर त्या वेळीं जर कोणी परलोकीं गेलेल्या केशवरावांचे बोल लिहून मागविले असते तर खास वरील संवादच वाचावयास मिळाला असता, असें लेखकाच्या भाविक बुद्धीला वाटतें.

गुप्त दिव्य संदेश

अपूर्व लाभ अथवा विलक्षण संकट यावयाचें असल्यास त्याची सूचना ईश्वराकडून आगाऊ मिळत असते असें म्हणतात. मात्र त्या सूचनेचें प्रकार निरनिराळे असतात.

ईश्वराकडून येणाऱ्या सांकेतिक संदेशांचें भावी फल फक्त ईश्वराप्रत पोचलेल्या महात्म्यांच्याच ताबडतोब लक्ष्यांत येतें.

बालगंधर्वांना अज्ञातवास कांहीं काळ सोसावा लागणार तेव्हां सर्व वैभव परार्थीन होणार, त्या प्रसंगांत त्यांनीं काय करावें वगैरे सर्व गोष्टींचा ईश्वरी सांकेतिक गुप्त दिव्य संदेश त्यांना आगाऊ येऊन पोहोचला होता.

बालगंधर्वांनीं ज्या वेळीं द्रौपदी नाटक रंगभूभविर आणलें त्या वेळीं त्या नाटकांत मौल्यवान् वध्वालंकाराचा व मोठमोठ्या सनिसीनरीचा गंधर्व मंडळीच्या रंगभूभविर कळसच झाला होता. पण त्या द्रौपदीचें सर्व वैभव परार्थीन झालेलें द्रौपदी नाटकांत द्रौपदीला-नव्हे, त्याबरोबर द्रौपदीची भूमिका घेणाऱ्या बालगंधर्वांनाही-स्पष्ट दिसून आलें. हा पहिला संदेश ‘बालगंधर्वा, हें तुझे सर्व वैभव यापुढें असेंच परार्थीन होणार असें सुचवितों.

‘द्रौपदीला वैभव गेल्यावर जसा अज्ञातवास सोसावा लागला तसा तुलाही कांहीं काळ अज्ञातवास सोसावा लागेल’ असें दृश्य ईश्वरी संदेशानें उभें केलें. धृतराष्ट्रानें ‘मुली, वर माग,’ असें म्हणताच द्रौपदीनें कोणता वर मागितला तर, पांडवाला दास्यांतून मुक्त करावें ! या संदेशानें काय सुचविलें ? हेंच कीं, जरी तुझे वैभव परार्थीन झालें, तरी तूं कोणाचा दास होणार नाहींस. फक्त अज्ञातवासाचेच तुला कष्ट सोसावे लागतलें. धृतराष्ट्रानें द्रौपदीला ‘तूं आपलें वैभव परत

मागून घे. मी वर देतो' असे सांगितल्यावर द्रौपदी काय म्हणते ? " महाराज, क्षत्रियांनी वैभव मागायचें नसतें, तें पराक्रमानें मिळवायचें असतें. "

या संदेशानें बालगंधर्वांना काय सुचविलें ? कीं, तुजें गेलेलें वैभव दया दाखवून कोणी परत दिलें तर तसें परत घेऊं नकोस. तूं आपल्या पराक्रमानेंच तें परत मिळव. त्याच नाटकांत शेवटच्या प्रवेशांत भीम जेव्हां संतापतो त्या वेळीं द्रौपदी काय म्हणते ? महाराज, दैवबलानं आलेलीं संकटां शांतपणें सोसणं हेंच शौर्य आहे. या संदेशानें काय सुचविलें ? कीं पुढें येणाऱ्या संकटांत कोणावर संतापूं नकोस. आलेलें संकट शांतपणें सोसणें हेंच शौर्य आहे.

द्रौपदी नाटक रंगभूमीवर येईपर्यंत बालगंधर्व पूण स्वतंत्र होते. नंतर त्यांचे स्वातंत्र्य, वैभव व गंधर्वमंडळी सुमारे सहा (६) वर्षे पराधीन होती.

पहिल्या संदेशाप्रमाणें बालगंधर्वांचे वैभव पराधीन झालें. दुसऱ्या संदेशाप्रमाणें, ते कोणाचेही दास न होतां वराच कालपर्यंत फक्त अज्ञातवासांतच राहिले. तिसऱ्या संदेशाप्रमाणें, लोकांकडून मिळणारी द्रव्याची मदत घेऊन त्यांनीं आपलें वैभव परत मिळविलें नाहीं तर, स्वपराक्रमानेंच सर्व कर्ज फेडून त्यांनीं आपलें वैभव परत मिळविलें. चौथ्या संदेशाप्रमाणें आलेल्या संकटांत ते ६ वर्षे कोणावरही संतापले नाहींत, तर ते संकट शांतपणें त्यांनीं सोसून आपले सात्विक शौर्य दाखवले. सांकातिक संदेश ज्यानें पाठविला त्यानें सुबुद्धि देऊन प्रवळ संकटांतून बालगंधर्वांना नभावून नेले व मुक्त केले आणि पुन्हा गंधर्व मंडळीच्या मालकाचें पूर्ण स्वातंत्र्य बालगंधर्वांना लाभलें व गंधर्वमंडळीचें वार्षिक उत्पन्न पूर्वापेक्षां दिडी-दुपटीनें वाढलें ! प्रतिवर्षीं दीड लाखाहून अधिक रुपये गंधर्वमंडळीस मिळूं लागले !

तें नाटक कीं हें नाटक

गंधर्व नाटक मंडळी सुरू झाल्यापासून सुमारे नटवर्य बोडस ६ वर्षे गंधर्व कंपनीचे भागीदार होते. परंतु सहा वर्षांनंतर त्यांनीं कंपनी सोडली. बोडसांनीं कंपनी सोडण्यास काय कारणें घडलीं असतील ती त्यांनाच माहित ! त्यांचा उहापोह करण्यांत कांहींच मौज नाहीं. परंतु गंधर्व मंडळी सोडतांना त्यांना २७००० रुपये रोख व गंधर्व मंडळीचे भागीदारीबद्दल वेळोवेळीं उचललेले २५००० रुपये मिळून ५२००० बावन हजार रुपये मिळाले. हा आंकडा संदेश वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेला वाचकांस स्मरत असेलच.

बालगंधर्वांचे व बोडसांचे प्रत्यक्ष भांडण असें झालें नाहीं. कांहीं बाबतींत एकमेकांचीं मतें जुळणें अशक्य झालें, हें मात्र खास.

गंधर्व मंडळी सोडल्यावर नटवर्य बोडस इंदुरमध्ये नवीन स्थापन झालेल्या यशवंत संगीत मंडळीमध्ये डायरेक्टरचे हुद्यावर गेले. नंतर एक वर्षाने ते यशवंत कंपनी सोडून गेले. यशवंत मंडळी सोडल्यानंतर गंधर्व मंडळीचे हितचिंतक अशा कांहीं थोर गृहस्थांनी त्यांना गंधर्व मंडळीत सामील होण्यावद्दल आग्रह केला. त्यांचे आग्रहास मान देऊन गंधर्व मंडळीत एक वर्ष काम करून प्रकृतीचे अस्वस्थतेमुळे सांगली येथे स्वगृही बोडस गेले. पुन्हा प्रकृती सुधारल्यावर ललित-कलादर्शमंडळीत मानापमान नाटकांतील लक्ष्मीधराची व संशयकळोळ नाटकांतील फाल्गुनरावाची भूमिका त्यांनी ५०० रुपये घेऊन फक्त एकदाच करण्याचे पत्करले ! फाल्गुनराव व लक्ष्मीधर भूमिकेवर प्रत्येक वेळी २५० रुपये घेण्याचा क्रम सुरू करून सुमारे १०००० रुपये बोडसांनी मिळविले. यशवंतमध्ये बोडस असतांना त्यांना दरमहा ३०० रुपये मिळत असत व कंपनीस फायदा उरल्यास त्याचा भाग मिळणार होता, असे ऐकण्यांत आहे. एका नाइटचे २५० रुपये घेण्याची बोडसांची स्कीम यशस्वी झाली. गंधर्व कंपनी त्यांना ३०० रुपये दरमहा पगार देऊ लागली. त्याप्रमाणे एक वर्षाचा पगार त्यांना मिळाला. परंतु त्यापेक्षा जास्त पगार मिळण्याचा त्यांचेजवळ कांहीं आधार होता. त्या आधारें त्यांनी २१०० रुपयांचा दावा गंधर्व मंडळीवर आणला. हा दावा चालू असतांना ललितकला मंडळीत २५० रुपये नाइटचे घेऊन एके दिवशी मानापमान नाटकांत काम करण्यास बोडस मुंबईस आले होते. त्या खेळास आमचे बालगंधर्वही सहज आले होते. लक्ष्मीधराची भूमिका श्रीनटवर्य बोडस करित असल्याचा तिसऱ्या अंकांतील एक प्रवेश चालू होता. तो प्रवेश संपल्यावर बालगंधर्व कपडेपटांत गेले व गणपतराव बोडस कोठे आहेत असे त्यांनी विचारले. ललितकला ना. मंडळीचे चालकांनी बोडसाना हाक मारली. गणपतराव बोडस आले. बालगंधर्व व बोडस यांची नजरानजर होताच बालगंधर्व एकदम कडकडून सप्रेम भेटले. बोडसांना जवळच उभे असलेले श्री. गणपतरावही आनंदाने भेटले. नाटककर्ते श्री. कमतनूरकर यांनी हा प्रकार पाहिला आणि अश्चर्यातिरेकाने हंसून त्यांनी खालील उद्गार काढले, “अहो, तुम्ही हे काय करतां ! हायकोर्टांत दावे लावून तिकडे भांडतां आणि येथे थिएटरांत एकमेकांना सप्रेम कडकडून मिठी मारून भेटतां, त्याचा अर्थ काय ? आपले हायकोर्टांत चाललेले भांडणाचे ते नाटक ! कां आतां प्रेमाने एकमेकांना कडकडून भेटतां हे नाटक ! मौजच मौज आहे बुवा उभय नटवर्यांची ! ”

देवघरांत बाण कसा आला ?

फाटाफुटीच्या वेळची गुप्त गोष्ट !

बालगंधर्व, टॅबे, बोडस, वगैरे मंडळींनी गंधर्व मंडळी स्थापन करण्याचे वेळी किलोस्कर मंडळीतील जुन्या सर्व मंडळीस गंधर्व मंडळीत येण्याविषयी सप्रेम आमंत्रण दिले, त्याप्रमाणे कांहीं मंडळी एकएक महिन्याच्या योग्य नोटीसा देऊन गंधर्व मंडळीस जाऊन मिळाली व कांहीं मंडळी जुन्या किलोस्कर मंडळीचा अभिमान धरून तेथेच राहिली. बालगंधर्वांनी प्रत्यक्ष कोणासच आमंत्रण दिले नव्हते, असे ऐकण्यांत आहे. लेखकाला नटवर्य बोडस यांनी गंधर्व मंडळीत येण्याविषयी सप्रेम आमंत्रण दिले होते.

किलोस्कर मंडळीतील जुन्या सर्व मंडळीस आमंत्रण देण्याचे मुख्य कारण— असे कोणा असे म्हणू नये की आम्हांला सोडून गेले. दुसरे, किलोस्कर मंडळी सुरू असावी असाही मुख्य हेतु बालगंधर्व वगैरे मंडळीचा होता. म्हणून किलोस्कर मंडळीत त्या वेळी बहुतेक सर्व मंडळीचा डबल संच होता. डबल संचापैकी कांहीं जुन्या मंडळींना गंधर्व मंडळीत बोलावणे होते. त्या वेळी एक मौज झाली. गंधर्व मंडळीत कै० अण्णासाहेब यांची तसवीर हॉलमध्ये प्रतिदिवशी पूजा करण्याकरितां एका गादीवर लोडाला टेकून मोठ्या समारंभाने सुमुहूर्ताने ठेवण्यांत आली. किलोस्कर मंडळीच्या परंपरेस अनसरून झाले ते ठिक झाले. परंतु किलोस्कर मंडळीप्रमाणे गंधर्व मंडळीच्या देवघरांत एखादा प्रासादिक बाण प्रतिदिनी पूजनाकरितां कसा मिळेल ? हा प्रश्न बालगंधर्व वगैरे मंडळीच्या डोळ्यासमोर उभा राहिला. तेव्हां कोणीशी एक युक्ती काढली ती अशी:—किलोस्कर मंडळीच्या देवघरांत ज्या प्रासादिक बाणाची पूजा नित्य सतत २५ वर्षे होत आहे त्याच बाणाचे शेजारी कृष्णाप्पाचा कुणी एका साधुने दिलेला एक छोटा 'बाण' आहे. परिसाच्या संघाने लोहा कांचनता येते ॥ या कव्युक्तिप्रमाणे कृष्णाप्पाच्या मालकीच्या त्या बाणांत पूर्ण प्रासादिकपणा उतरला आहे. तेव्हां तो 'बाण' गंधर्व-मंडळीच्या देवघरांत पाहिजेच ! म्हणजे सर्व कांहीं किलोस्कर मंडळीचे पुण्य आपण संपादन केल्याचे श्रेय लाभणार आहे. या भाविकपणाच्या समजुतीने त्या वेळी गंधर्वमंडळीच्या चालकांस पूर्ण पछाडले पण तो बाण उघडउघड मागून मिळणार नाही अशी सर्वांची खात्री होतीच. एके दिवशी नटवर्य गणपतराव बोडसांचे मातोश्रीस रात्री सुमारे दहा वाजतां सुमुहूर्त साधून कृष्णाप्पा पुजारी यांचेकडून 'बाण' मागून घेऊन येण्यास सांगितले. कृष्णाप्पा पुजारी यांनीही स्वसंतोषाने तो 'बाण' दिला. परंतु त्या बाणाच्या रूपाने किलोस्कर मंडळीच्या पुण्याईचा ओघच एक प्रकारे गंधर्वमंडळीत जातो आहे, असे किलोस्कराभिमानांनी पठडीस वाटले, तर तो 'बाण' किलोस्कर मंडळीच्या देवघराबाहेर जाणे अशक्य होईल असे वाटल्यावरून तो 'बाण' त्यावेळी फारच संभाळून, सावधपणे व अगदीच गुप्तपणे किलोस्कर

मंडळीच्या देवघरांतून गंधर्व मंडळीच्या देवघरांत आणला व देवघरांत अत्यंत भक्तिभावाने ठेवला.

हे कृष्णाप्पा कोण ?

अण्णासाहेब किलोस्कर वेळगांव येथे कमिशनर ऑफिसमध्ये नोकरीस होते. त्या वेळी त्यांचे पदरी खाजगी नोकरीस राहिलेला एक बार्शी एथील ब्राम्हणाचा १८।२० वर्षांचा मुलगा. १८८० साली किलोस्कर मंडळीची स्थापना झाली त्या वेळेपासून कृष्णाप्पा किलोस्कर मंडळीत कपडेपटांत कांहीं कामावर जे कामास राहिले ते राहिले. १९०१ साली भाऊराव परलोकवासी झाल्यानंतर किलोस्कर मंडळीचे जुने नोकर म्हणून त्यांना बहुमानाची फक्त पूजा करण्याचे काम असे. नोकरी जोगळेकराचे आमदानांत मिळाली. सुमारे १९१४ पर्यंत कृष्णाप्पा किलोस्कर मंडळीत पुजारी होते, म्हणूनच नंतर खुद्द बालगंधर्व वगैरे चालकांच्या निमंत्रणावरून गंधर्व मंडळीत राहिले. गंधर्व मंडळीचे देवघर म्हणजे एखाद्या पवित्र क्षेत्रांतील देउळच आहे असे कृष्णाप्पाच्या पूजेच्या थाटावरूनच व नित्य धार्मिक विधीवरून वाटते. आतांपर्यंतच्या सुमारे चौतीस वर्षांच्या पुजेमुळे व नामस्मरणामुळे कृष्णाप्पा आतां प्रत्यक्ष देवाप्पाच आहेत, असे बालगंधर्वांना भाविकपणामुळे वाटते म्हणूनच कां, काय कृष्णाप्पास “ देवाप्पा ” या नांवाने बालगंधर्व नेहमी संबोधतात व नाटकाचे दिवशी थिएटरमध्ये रंगण्यास जातेवेळी देवघरांतिल देवास नमस्कार केल्याशिवाय तसेच देवाप्पाचे हातून तीर्थ व अंगारा घेतल्याशिवाय त्याचप्रमाणे देवाप्पास नमस्कार करून त्यांचा शुभ आशीर्वाद घेतल्याशिवाय बालगंधर्व कधीही चुकूनसुद्धां घराबाहेर पाऊल टाकीत नाहीत.

या दिव्याला-उपमा कोणती शोभेल ?

१९२१-२२ सालच्या सुमारास बालगंधर्वांना सुमारे १॥-२ लाख रुपये कर्ज झाले होते, ही गोष्ट जगजाहीर आहे. पुढेपुढे तर अडीचतनि लाखांवर ते कर्ज गेले. पण बालगंधर्वांनी गंधर्व मंडळीचे एकटे मालक असतांना सुमारे ६ वर्षांत ध्याजासहित ते सर्व कर्ज फेडून टाकले. कर्जफेडीचे वेळी गंधर्व कंपनीचा दरवारी थाट जशाचा तसाच होता. देवलकृत्रातफे सांगली येथे बालगंधर्वांचा सन्मान सुमारे ५।६ वर्षांपूर्वी ज्या वेळी झाला, त्या वेळी सांगलीचे अधिपती यांनी आपल्या भाषणांत बालगंधर्वांनी सुमारे २॥-३ लाख रुपये कर्ज फेडून समाजांत आपली पत घाढविली, अशा अर्थाचे प्रशंसोद्गार काढले. १९२१-२२ साली सावकार लोकांनी बालगंधर्वांना कर्जफेडीविषयी निकड लाविली होती. त्या भयंकर प्रसंगामुळे

गंधर्व कंपनी बुडने की काय असे कांहीं लोकांस वाटू लागले होते. त्या वेळीं मुंबई येथील बालगंधर्वांच्या कांहीं उदार चहात्यांनीं दोन प्रकारे बालगंधर्वांना मदत करण्याची इच्छा दर्शविली. ही गोष्ट प्रत्यक्ष कै० दादासाहेब काटदरे यांच्या मुखाने ऐकली, ती अशी. मुंबईच्या रहिवाशांनीं बालगंधर्वांना मुद्दाम भेटून सांगितले कीं, “ आम्हीं २० मंडळींनीं प्रत्येकीं ५००० रुपये म्हणजे एकंदर एक लाख रुपये तुम्हांला देण्याकरतां तयार केले आहेत. तरी या देणगीचा तुम्हीं स्वीकार करावा ” शिवाय दुसरी एक योजना त्या मंडळींनीं बालगंधर्वांना कळविली कीं, “ आम्हीं मुंबई येथे तुमचे पांच खेळ करवतो व त्या खेळाचे दर २५ रुपायांपासून ५ रुपये पर्यंत आम्हीं ठेवतो; आणि आमच्या मित्र मंडळींकडून सर्व तिकिटें खपवितो. म्हणजे तुम्हांला एक लाख रुपये सहज मिळतील. ” बालगंधर्वांना ह्या दोन्ही योजना एका उच्च तत्त्वामुळे आवडल्या नाहीं. दुसऱ्या योजनेबद्दल ते म्हणाले “ जबर दर वाढवून लोकांवर बोजा टाकणे अत्यंत पाप आहे. मी स्वकष्टानेच सर्व कर्ज फेडीन. माझ्या चुकीचे प्रायश्चित्त मीच भोगीन ! ” यावरून चारुदत्तापेक्षाही बालगंधर्वांच्या मनाचा मोठेपणा अधिक सिद्ध होतो. कारण, चारुदत्ताने स्वतःच्या गृहिणीचे व्रीधन म्हणजे रत्नमाला संकटपुक्त होण्याकरतां स्वीकारली होती. पण बालगंधर्वांनीं देणगी स्वीकारली नाहीं. सत्ययुगातील विश्वामित्राला हरिश्चंद्राने स्वप्नांत राज्यदान दिले; पण त्यांनीं तें सत्यसृष्टींत खरे करून दाखविले. कलियुगातील बालगंधर्वांच्या मनांत आले असतें आणि त्यांनीं एक नादारीचा अर्ज कोर्टीत हजर केला असतां, तर सत्यसृष्टींतले सावकारांचे लाखो रुपयांचे कर्ज त्यांनीं अल्पावधीत स्वप्नवत् करून सोडले असतें.

बालगंधर्वांच्या या दिव्याला राजा श्रीयाळाची उपमा शोभेल असे वाटते. राजा श्रीयाळाने दुःख गिकून आनंदी वृत्तीनेच स्वपुत्र अतिथीला अर्पण केला, त्याप्रमाणेच बालगंधर्वांनीं शांत आणि आनंदी वृत्तीनेच सावकारांचे स्वाधीन. (स्वतः जन्म दिलेली) गंधर्व मंडळी केली.

राजा श्रीयाळाने स्वपुत्र अतिथीपार्यांचे गमावला, पण गमावण्याच्या पुण्याईनेच स्वपुत्र पुन्हां मिळविला. त्याप्रमाणे बालगंधर्वांनीं आपल्या सावकारांपार्यां स्वतः जन्म दिलेल्या गंधर्व मंडळीच्या मालकीचे स्वातंत्र्य गमावले—पण गमावण्याच्या पुण्याईनेच पुन्हां आपले स्वातंत्र्य मिळविले.

टीप—गंधर्व मंडळीचे ल्या वेळीं, एकंदर ७१ सावकार होते म्हणतात. परंतु मे. लाड सॉलिसिटर यांच्या तसंध्यांत गंधर्व मंडळी गहाण ठेवून सर्व सावकारांचे कर्ज बालगंधर्वांनी मे. लाड सॉलिसिटर यांच्या तर्फे नेमलेल्या कै. दादासाहेब काटदरे यांच्या हस्ते व्याजासहित पै न पै फेडून टाकले.

लाडसाहेबांनी बालगंधर्वांना ६ वर्षे इतके उत्तम वागवले कीं, आपण ऋणको आहोत याची कल्पना क्षणभरही बालगंधर्वांच्या मनाला शिवू दिली नाही. इतकेच नव्हे तर, गंधर्व मंडळीच्या रंगभूमीवर ऑर्गन व सारंग्या वगैरे मौल्यवान वाद्यांची साथ व त्याचप्रमाणे भारीभारी पगारांचे कलाकुशल साथिदार ठेवण्याची अनुपम सुधारणा प्रथम या कर्जफेडीच्या काळांतच मोठ्या थाटाने सुरू झाली. या कर्जफेडीच्या काळांत हजारों रुपये किंमतीचो भरजरी वस्त्रे गंधर्व-रंगभूमीवर बालगंधर्वांच्या हौशी व सुधारणाप्रिय अशा मनाने जशी पाहिजे तशी खरेदी करण्यांत आली. या कर्जफेडीच्या दीर्घ काळांत बालगंधर्वांनी खाजगी खर्चाकरतां दरमहा १०००-१५०० रुपये पर्यंत उचल करावी, असे खुद्द कै. दादासाहेब काटदरे यांच्या मुखानेच मला कळले.

सुवर्णदिन ।

१९२८ साल बालगंधर्वांच्या आयुष्यातील अत्यंत अवर्णनीय असे महत्त्वाचे होय ! सुमारे तीन लाख रुपये कर्ज व्याजासहित असलेल्या रकमेचा शेवटला हप्ता वऱ्हाड प्रांतातील उमरावती मुक्कामाहून लाड सॉलिसिटर यांना पाठविला आणि एकाएकी नटवर्य गणपतराव बोडस यांना सांगलीहून व तारेने बोलावणे केले. बोडस उमरावतीस आले. लागलीच बालगंधर्वांनी त्यांना सांगितले कीं, 'गणपतराव, तुम्ही आतां गंधर्वमंडळींत असावे असे मला वाटते.' नटवर्य बोडसही सप्रेम अंतःकरणाने "होय" असे म्हणाले. तावडतोब एक वर्षाचा करार खालील अटीवर झाला. नटवर्य बोडस यांना बालगंधर्व यांच्या खास फायद्यांतून एका वर्षाचे पांच हजार (५०००) रुपये द्यावे याचे ! त्या वेळीं कोणी एका मित्राने बालगंधर्वास प्रश्न केला कीं, 'नटवर्य बोडस गंधर्व मंडळींत नसतांना तुम्ही स्वतःच्या हिमतीवर सुमारे तीन लाख रुपये फेडलेत ! तर मग आतां त्यांना ठेवण्यांत तुमचा हेतु काय ?' त्या वेळीं बालगंधर्वांनी एकच बहुमोल उत्तर दिले म्हणतात कीं 'नटवर्य बोडस आपले वर्षाचे पांच हजार रुपये ते आपल्या नशीवाने व कर्तबगारीने मिळवतील. ते गंधर्व मंडळींत आल्याने निदान वर्षाची पांच हजारांची तरी वाढ होणारच !'

तीन लाख रुपये बालगंधर्वानीं सावकाशचे फेडणे ही गोष्ट बालगंधर्वान्याच नव्हे—पण महाराष्ट्रनाट्यकलेच्या इतिहासांत देखील अपूर्वच आहे. जंशिवाय नोकर नाही, मालक नाही, परंतु मालकीच्या दज्यांत श्री. बोडसांना नव्वे मंडळीत ठेऊन घेण्यांत व त्याबद्दल परस्पर श्री. बोडसांनाच पूर्ण मोठेपणा देण्यांत, मनाचा खुलेपणा प्रगट करण्यांत, बालगंधर्वाने पूर्ण निगर्वा मन कसे आहे, हे सहजच कळून आले.

नारायण—आश्रम !

बालगंधर्व म्हणजे एक दिलदार बादशाहा असे कोणीकोणी त्यांना म्हणतात. स्वतःला कपडे करावयाचे ठरले की, कुटुंबातील सर्वांना सारखे करावयाचे हा विचार त्यांच्या डोळ्यासमोर तात्काळ दत्त म्हणून उभा असावयाचाच! स्वतःला व त्याबरोबर निकटच्या सर्वांना कपडे करा, असे त्यांनी म्हणावयाचे व लागलीच हजार, दोन हजार, रुपये किंमतीची ऑर्डर ई महमदला अगर तशाच कोणातरी व्यापाऱ्याला मिळावयाचीच ! एकाएका बैठकीला सातशेसाडेसातशे रुपये किंमतीचे अत्तर सहज विकत घेणारे बालगंधर्व कोणतीही ऑर्डर किरकोळ देतांना कोणास स्वप्नांत देखील दिसले नसल्यास नवल नाही ! बालगंधर्व प्रथम किलोस्कर संगीत मंडळीतच रंगभूमीवर मोठ्या थाटाने आले ! त्यामुळे किलोस्कर मंडळीतील जुन्या माणसाबद्दल त्यांना एक प्रकारचा विलक्षण आपलेपणा वाटतो. ही गोष्ट पुष्कळ माणसांना ठाऊक आहे. मिरज संस्थानातील डॉईंग मास्तर गोविंद लक्ष्मण सोरटी हे एक बालगंधर्वाने अत्यंत आवडते असे सद्गृहस्थ आहेत ! श्रीयुत गोविंदराव सोरटी १८८५ ते १८९० पर्यंत किलोस्कर मंडळीत सौभद्र नाटकांत रुक्मिणीची भूमिका करित होते. नंतर ते अभ्यासाने उत्तम पॅटर झाले ! श्री. सोरटी किलोस्कर मंडळीतले आहेत व उत्तम कलावंत आहेत, एवढ्याच एका गोष्टीवर त्यांचेवर बालगंधर्वाने आपलेपणाचे उत्तम प्रकारचे प्रेम बसले. त्यांतून ते उत्तम आर्टिस्ट ! मग काय ? एके दिवशी असा योग आलाच ! की, श्रीयुत गोविंदराव यांनी कै. अण्णासाहेब, भाऊराव, नाटेकर, भास्करबुवा बखले वगैरे सर्व पूज्य विभूतींची तैलचित्रे तयार करून बालगंधर्वाने प्रेमभरित ऑर्डर पुरी केली. श्रीयुत गोविंदराव सोरटींनी बालगंधर्वाने मनाप्रमाणे एक तैलचित्र तयार करून आणून घ्यावे की, बालगंधर्वानीं ताबडतोब दुसऱ्या तैलचित्राची ऑर्डर घ्यावयाचीच ! गोविंदराव सोरटींनी, भाऊराव, मोरोबा, इ. नटांना प्रत्यक्ष पाहिले होते ! म्हणून इतर

पेंटरपेक्षा गोविंदराव सोरटीच प्रत्येक तैलचित्र अगदी हुबेहूब तयार करूं लागले. या सोरटीच्या गुणाचा व मेहनतीचा फायदा सुमारे ५००० रुपये बालगंधर्वांच्याकडून त्यांना मिळाला. तेव्हां गोविंदराव सोरटींनी पुणे येथे “ नारायण आश्रम ” या नावाचे छोटेसे विल्डिंग बांधून त्या पांच हजार रुपयांचे एक कायमचेच स्मारक करून ठेवले आहे असे म्हणावयास हरकत नाही ! (बालगंधर्वांचे संपूर्ण नांव नारायण श्रीपाद राजहंस आहे म्हणूनच “ नारायण आश्रम ” हे नांव सोरटींनी पुणे येथील नवीन बांधलेल्या स्वतःच्या इमारतीस दिले.)

प्रेमळ अंतःकरणाच्या दोनतीन मौजा !

१९२९ साली गणपतराव बोडस, दादासाहेब परचुरे वगैरे मंडळी पुणे मुक्कामी गंधर्व मंडळीतील बालगंधर्वांच्या बैठकीच्या रूममध्ये बसली होती. इतक्यांत एक अत्तरवाला अत्तरे घेऊन आला. अत्तरवाला अत्तराचे नमुने दाखवून म्हणाला ‘ महाराज ! ये अत्तर तीस रुपये तोला ! ये दस रुपये तोला ! कोनसा वी ल्यो ! ’ इतक्यांत जवळच असलेले बोडस म्हणाले. “ देखो, किमत माफक बोलो. तो तुम्हारी बीकी इधर आच्छी होगी. ” तेव्हां मध्येच बालगंधर्व मोठ्याने बोलले ‘ गणपतराव, ही किमत अगदी थोडी आहे. माझ्याजवळ अशीच अत्तरे आहेत. पण ऐशी ऐशी रुपये तोळा पूर्वाच्या अत्तरवाल्यांनी माझ्याकडून घेतले. विचारा किमत फारच थोडी सांगतो आहे ’ असे म्हणून त्याच बैठकीला सुमारे साडेसातशे रुपयांची अत्तरे त्याच अत्तरवाल्याकडून बालगंधर्वांनी विकत घेतली !

त्याच अत्तरवाल्याकडून एका वर्षांत सुमारे चार हजारांची अत्तरे बालगंधर्वांनी विकत घेतली, इतकेच नव्हे तर सुमारे २-३ वर्षांत एकंदर दहा हजार रुपयांची अत्तरे बालगंधर्वांनी खरेदी केली, असे ऐकण्यांत आहे !

विचारें कुत्रें मरेल बरें मरेल !

१९२९ सालांत देवीची साथ पुण्यांत वरीच होती. गंधर्व मंडळीच्या शेजारच्याच बाज्यांत मुख्य नट बालावलकर यांचे कुटुंबास देवी आल्या होत्या. त्याच वेळी गंधर्व मंडळीतील चारपांच कुत्र्यांपैकी मोत्या नावाच्या कुत्र्यास देवी उद्धवल्या होत्या, असे देवीडॉक्टरचे मत होते. अर्थात् डॉक्टरच्या सूचनेवरून मोत्या कुत्र्यास दूरच्या दवाखान्यांत ठेवण्याचे ठरले, असे बालगंधर्वास कळले. तेव्हां एकदम कळवळून बालगंधर्व म्हणाले ‘ अरे नका रे ! त्या विचाऱ्या मोत्या

कुठ्याला दवाखान्यांत दूर नेऊं नका ! विचारे कुत्रें मरेल बरें मरेल ! तेथें कोण बरें त्याला घरासारखें जपेल ? तर मोत्याला घरीच ठेवा आणि डॉक्टरची ट्रांटमेंट अगदीं आपल्या जिव्हाळ्याच्या माणसासारखी ठेवा म्हणजे झाले !' बालगंधर्वाची आज्ञा होतांच, तशीच व्यवस्था मोत्याची ठेवण्यांत आली व विचारा मोत्या कुत्रा पूर्ण बरा झाला !

माकडाच्या पायगुणानें सरोजिनीच्या लग्नाचें जमलें

१९२९ साल—मुक्काम मिरज ! दरमहा सुमारे १५ ते २० हजार रुपये गंधर्व मंडळीस प्राप्ति होत होती ! ह्या वेळीं नुकतेंच थिएटरमधली एका नोकरानें एक माकड वाळगलें होतें, त्या माकडाबरोबर बालगंधर्व नेहमीं एक प्रकारें मौजेनें खेळत असत ! मिरजेचा मुक्काम संपून गंधर्व मंडळी मुद्दाम पुण्यास, गंधर्व-कन्या सरोजिनी इचा विवाह डॉ० वावळे यांच्याशीं ठरला म्हणून, मोठ्या आनंदानें जाण्यास निघाली ! मिरज स्टेशनवर गाडी आली. मंडळीच्या रिझर्व केलेल्या डब्याजवळ बालगंधर्व सहज हिंडत होतें ! फर्स्ट-क्लास, सेकंड-क्लास व थर्ड-क्लासमध्ये जी जी मंडळी बसावयाची ती ती मंडळी होती, त्याच डब्यांत मंडळीतील चार, पांच कुत्रीही एका नोकराजवळ होती. परंतु तें माकड कुठें बालगंधर्वांना दिसलें नाहीं. तेव्हां मोठी एखादी गोष्ट चुकल्यासारखे वाटून बालगंधर्व एकदम मोठ्यानें ओरडून व घाबरून एका नोकरास म्हणाले ' अरे ते माकड कुठें आहे ? ' तें माकड मिरजेसच एका मनुष्यास दिलें, असें नोकर म्हणाला. तेव्हां बालगंधर्व म्हणाले; " अरे, हे काय बरें तुम्ही केलें ? अरे, त्याच माकडाच्या पायगुणामुळें आमच्या मुलीचें (सरोजिनीचे) लग्न ठरलें ना ? ते कांहीं नाहीं. आतांच्या आतां टांगा करून गांवांत जा आणि त्या माकडाला घेऊन या ! " बालगंधर्वाची आज्ञा होतांच नोकर गांवांतून त्या माकडास घेऊन आला व त्यासहित गंधर्व मंडळी पुण्यास आली !

अज्ञातवास—दारुण प्रसंग !

सुमारे तीन लाख रुपये कर्ज फेडण्यास सहा वर्षे लागलीं. कारण मंडळीच्या सुखसाई व गंधर्व मंडळीचा बादशाही थाट किंचितही कमी करावयाचा नाहीं ही बालगंधर्वाची सदिच्छा ! व ती पूर्ण करणारे लाड साहेब यांचेसारखे उदार मनाचे गृहस्थ सावकार. मग परमेश्वर तरी कां बरें तेथें उणें पडूं देईल ? तरी पण सत्व-परीक्षेचें अशा समयीं दारुण प्रसंग नायकांस यावयाचेच ! असा जगाचा पूर्व इति-

हास पुढे चालू रहाणारच, हा जगुं ईश्वरी संकेतच ! कर्जफेडीच्या सहा वर्षांत गंधर्व मंडळीच्या सर्व वस्तूवर देखरेख व मुखत्यारी तावा कै० दादा काटदरे यांचे स्वाधीन होता. या अवधीत एके दिवशी बालगंधर्व यांच्या परवानगीने स्ट्रेजअधिकार्यांनी कोण्या एका समारंभाकरितां भरजरी गालिच्या, लोड, बाज्याची पेटी, तबला वगैरे वस्तु चार घटका समारंभ साजरा करण्याकरितां दिल्या होत्या, त्या सर्व वस्तु समारंभ संपल्यावर परत आल्या; तसेच एके दिवशी दिवसाचे नाटक चालू असतां कांहीं जरूरीच्या कामाकरितां बालगंधर्व यांच्या परवानगीने एका मनुष्याने तिकीटमास्तरकडून दहा रुपये घेतले—वरील दोन्ही गोष्टी साध्या होत्या. परंतु कडक शिस्त चालविणाऱ्या कै० दादा काटदरे यांना आवडल्या नाहींत. दादांनीं सक्त ताकीद त्या त्या नोकरांना दिली कीं, याउपर माझ्या आज्ञेवांचून असे कारभार करूं नका ! ही गोष्ट बालगंधर्व यांना समजली, परंतु ते त्याबद्दल चकार शब्द बोलले नाहींत. पूर्ण कर्ज फिटतांच मे० लाड यांनी बालगंधर्वांचे ताब्यांत परत सर्व कारभार केला. त्या वेळीं दादांना वाटले कीं, आपल्या त्या वेळच्या कडक शिस्तीबद्दल गंधर्व नोकरांवरून आपल्याला काढून टाकतील. पण तसे झाले नाहीं. उलट बालगंधर्व एकाजवळ म्हणाले : दादांनीं त्या वेळीं तशी कडक शिस्त ठेविली, म्हणूनच सर्व कर्ज फिटले. बालगंधर्वांनीं दादांना मरेपर्यंत गंधर्व मंडळींतच पेंशन देऊन सुव्यवस्थित ठेवले.

वरील गोष्ट खुद्द दादा काटदरे यांच्या मुखानेच मला ऐकावयास मिळाली.

खाऊंघ्या गरिवांना पैसे

एके दिवशीं दादा काटदरे सांगू लागले. आमच्या नारायणरावाना मी एकदां विचारले. तुम्ही आपल्या अमक्या अमक्या कॅशिअरकडून इतके इतके वेळां इतके रुपये घेतलेत कां ? तसेच, तुम्ही इतके वेळां काल गाडांतून वाहेरून आलात कां ? तेव्हां नारायणराव एकदम फारच रागावले व म्हणाले, या प्रश्नाचा अर्थ मला समजला. त्या कॅशिअरनें कदाचित थोडे अधिक पैसे खर्चा घातले असतील—असाच ना तुमचा संशय ? आणि थोडे पैसे खाल्ले असतील—असेच ना ? या बाबतींत मला पुन्हा प्रश्न विचारूं नका. खाल्ले असतील तरी खाऊंघ्या गरीबांना पैसे ! मोठमोठ्यांच्या पदरचे नोकर विचारे पैसे खात असतात असे आपण ऐकतो ! आणि त्या विचारांना त्यामुळे समाधान होत असते, तर कदाचित तसेच असेल तर मला त्यांत आनंदच आहे.



श्रीयुत चिंतामण रामचंद्र दिवेकर,
किलोस्कर मंडळी-तालीम मास्तर व नट.



कै. त्रिबकराव साठे.



श्रीयुत शंकर बापुजी मुजुमदार.

विचारा उपाशी उठला वाटते !

संवत्सरांतील एकूणएक एक ' सण ' संस्थानी थाटाने झाले पाहिजेत ! श्रीगणपती उत्सव, दिवाळी, दसरा, शिमगा, श्रावणी सोमवार इत्यादि शुभ प्रसंगी देवाची पूजा, त्याचप्रमाणे पक्वान्ने, सर्व कांहीं पूर्ण थाटाचे गंधर्वमंडळीत व्हावयाचे. त्यावेळीं नोकरमंडळीखेरीज बाहेरील माणसे जेवणास पुष्कळ असावयाची ! केळीच्या पानावर दोन्ही वाजूस भरगच्च भाज्या, चटण्याकोशीविन्या असावयाच्या, त्याचप्रमाणे भारी भारी किंमतीचे सर्व पदार्थ व्हावयाचे ! अशावेळीं कधीं कधीं पंगत उठल्यावर बालगंधर्व सर्व पंगतीतून पाने पहात पहात हिंडावयाचे व सर्व पात्रांवर खुपच टाकलेले पाहिले म्हणजे त्यांच्या मनांस आनंद व्हावयाचा ! आणि जर एखाद्या पानावर कांहीं टाकलेले दिसले नसले कीं, ते वाढणारावर रागवावयाचे. 'अरे ! या ठिकाणीं जेवलेल्या माणसांना तुम्ही आग्रह केला नाही वाटते ! अरेरे ! विचारा लाजालु माणूस अधिक कांहीं मागून न घेतां उपाशी उठला वाटते ? '

गड्यापासून थेट मालकांपर्यंत एकच थाट जेवणाचा कै० अण्णासाहेब किलोस्कर यांचा असे. त्यांच्या मार्गे किलोस्कर मंडळीत तेंच वळण होते. तोच किंबहुना सर्वांथाट बालगंधर्व यांनीं आपल्या गंधर्व मंडळीत ठेवला आहे.

बोलक्या सिनेमामुळे नाट्यसृष्टी जर कांहीं काल थांबली तर पुढील पिढीला चरील इतिहास नुसता मनोरंजक न वाटता खरोखरीच कौतुकास्पद वाटल्याचाचून राहणार नाही !

खरे समाधान यांतच मला वाटते.

१९२८ डिसेंबरमध्ये नटवर्य बोडस गंधर्वमंडळीत बालगंधर्वांच्या खास बोलावण्यावरून आले पण तेव्हांपासून गंधर्व मंडळीच्या ' हॉल ' मधील मालकीच्या गादीवर तालीम चालू असतांना नेहमीं गणपतराव बोडस बसलेले दिसावयाचे व बालगंधर्व हॉलमधील बैठकीकरता अंथरलेल्या मोठ्या सतरंजीवर इतर नटाप्रमाणे नेहमीं बसलेले दिसत असत. ते पाहून कोणी एकानें प्रश्न केला कीं, हे काय ? तुम्ही मालक ना ? मग असे का ? गणपतराव ' गादीवर ' आणि तुम्ही इतरांप्रमाणे नुसत्या बैठकीवर कां बसतां ?

“ते मोठे आहेत. तेव्हां खरे समाधान यांतच मला वाटते !” असे उत्तर शांत मनानें व आनंदानें बालगंधर्वांनीं दिलें !

एक भयंकर संकट !

नाटक संपलें, प्रेक्षक घरोघर गेले, सुमारे एक तासानें म्हणजे रात्रौ ३ वाजतां काळोख्या रात्रौ रंग पुसून पुणें येथील किल्लोस्कर थिएटरचे बाहेर वाल गंधर्व बाहेर एकटेच आले. रस्त्यावर एकच टांगा उभा होता, त्यांत बालगंधर्व बसले, टांग्या-वाल्यान टांगा भलत्याच रस्त्याला भरधांव फेकला. “अरे, आमचें घर या बाजूला नाहीं” असें बालगंधर्व मोठमोठ्यानें ओरडून सांगत होते तरी तांगेवाला आपल्या घोड्याला सारखे जोरजोराने चाबुक मारून घोडा भरधाव पळवीत होता. तेव्हां अर्थातच बालगंधर्व फारच घाबरले आणि त्यांनीं धावत्या टांग्यांतून एकदम रस्त्यावर उडी टाकली व तीव्र वेगानें पळत पळत गंधर्वमंडळीचें घर गाठलें व घरीं जागें असलेल्या मंडळीस घडलेली भयंकर संकटाची हकीगत सांगितली. त्यावेळीं त्यांच्या हातांत एक सुंदर मौल्यवान सोन्याचें रिस्टवॉच होते, व बोटांत एक हिऱ्याची मौल्यवान आंगठी होती. नटसम्राट बालगंधर्वांचे वरील आयुष्यांतिल एक भयंकर संकट परमेश्वरकृपेनें टळलें, असें मंडळींना वाटलें. तेव्हां पासून बालगंधर्वांच्या बरोबर बहुधा तळेगांवकर नांवाचे गृहस्थ असतात, असें एके दिवशीं बोलतां बोलतां वरील हकीगत सांगत असतां दादा काटदरे म्हणाले.

बालगंधर्वांची रंगभूमि

महाष्ट्रांतिल सव नाटकमंडळ्यांपेक्षां आपल्या रंगभूमीवर प्रत्येक गोष्ट श्रेष्ठ दिसावी, ही महत्त्वाकांक्षा बालगंधर्वांची जबर ! गंधर्व मंडळीचें नवें नाटक रंगभूमीवर यावयाचें म्हणजे त्यांतील प्रत्येक गोष्ट नवी पाहिजेच ! भरजरी अंगरखे, भरजरी शालू, भरजरी गालीचे, भरजरी लोड, वगैरे सर्व कांहीं खऱ्या जरीचे व मौल्यवान पाहिजेत, या दृष्टीनें खरेदी करावयाची, द्रौपदी नाटकांतिल भरजरी गालिचा १५००० रुपये किंमतीचा आहे असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें पडदे, सनि, सर्व कांहीं नव्या नाटकांत नवीनच पाहिजेत ! गडकरीस्मृतिदिनप्रसंगीं बालगंधर्व अध्यक्ष होते. त्या वेळीं बोलतांना बालगंधर्व म्हणाले “आम्हांला प्रत्येक नवीन नाटक रंगभूमीवर आणावयाचें म्हणजे बारा तेरा हजार रुपये खर्च येतो. “द्रौपदी, स्वयंवर, नंदकुमार, इ० पौराणिक नाटकांना तर दीडीदुपटीनें खर्च केला आहे, असें खुद्द दादा काटदरेच म्हणाले. प्रेक्षकही दिपून जातात, व सर्वतो-मुखी धन्य धन्य बालगंधर्व, धन्य त्यांची अवाढव्य खर्च करण्याची छाती, असेंच जिकडे तिकडे ऐकावयास मिळतें. ऑर्गन व सारंग्याची साथ मराठी रंगभूमीवर

प्रथम बालगंधर्वांनीच सुरुं केली. साथीची मुख्य ऑर्गन २५०० रुपये किंमतीची पाहिजे. साथीदारही दरमहा १००—१०० रुपयांचे डबल ट्रिबल व गुणांत सर्वश्रेष्ठ असे बालगंधर्वांनीच ठेवावेत. साथीदारांची मिजास बालगंधर्वांनीच अत्यंत खर्च सोसून परंतु कौतुकाने ठेवावी. १००—१००—१५०—१५० दरमहाच्या नटांना भर पगाराची सहासहा महिने, वर्ष वर्ष रजा बालगंधर्वांनीच, आजारीपणामुळे का होईना पण द्यावी. नटवर्य बोडसारखे नट दरमहा ५००—५०० रुपये देऊन बालगंधर्वांनीच आपली रंगभूमि शोभविण्याकरतां ठेवावेत. संत कान्हुपात्रा नाटकांतील श्रीविठ्ठलाच्या देवळाचा श्रीक्षेत्र पंढरपुरासारखा हुबेहुब सौन करण्याकरतां सातसाडेसात हजार रुपये बालगंधर्वांनीच खर्च करावेत. केवढी त्यांची छाती; प्रो. विनायकराव पटवर्धन, मास्तर कृष्णराव, रानडे, वालवलकर, भांडारकर, इ० गुणसंपन्न नटांना आपल्या रंगभूमीवरून वर्षानवर्षे हलू न देण्याचे चातुर्य, गुणग्राहकता, प्रेमळपणा इ० गुण बालगंधर्वांच्या ठिकाणीच प्रामुख्याने वास करीत आहेत, असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही. विधिलिखित नाटकांतील पुरुषपार्टाचे खास रेशमी शर्ट प्रत्येकी २५—२५ रुपयांचा पाहून एकाने बालगंधर्वांना प्रश्न केला, की, बंद कॅलरच्या शेखानीच्या आतले शर्ट इतके भारी कशाला हवेत ! त्यावर बालगंधर्वांनी उत्तर दिले, “अहो खऱ्या भरजरीच्या हजारो रुपये किंमतीच्या शेखानी-आत—मांजरपाटाचा का शर्ट आमच्या नटांना घालावयास द्यावयाचा !”

बालगंधर्वांच्या गंधर्व मंडळीची रंगभूमी ज्यांनी ज्यांनी पाहिली, त्यांना वरील सर्व गोष्टी तंतोतंत पटणारच !

टिकाकारांच्या टीकेचे सार !

बालगंधर्वांच्या निरनिराळ्या भूमिका संगीतांत व अभिनयांत किती उत्कृष्ट वठतात, अथवा दोन्हीही कलेंत सर्व भूमिका किती उच्च स्थानास जाऊन पोचल्या आहेत, याचे वर्णन करावे तितके थोडेच आहे व या गोष्टीचे वर्णन करावयाची जरूरही नाही. कारण धनिक व रसिक प्रेक्षकांच्या दरखेळास होणाऱ्या चिकार गर्दीवरूनच सहज लक्षांत येण्यासारखे आहे.

कोणी लेखक म्हणतो, बालगंधर्वांची शोकरसाची सिंधूची भूमिका कलेच्या दृष्टीने अत्युच्च शिखरावर जाऊन पोचली आहे. कोणी लेखक म्हणतो: शृंगार-रसाचे काम बालगंधर्वांचे फारच उत्कृष्ट होते. सारांश, सर्व लेखकांच बालगंधर्वांच्या सर्व भूमिकेसंबंधाने सर्व लेख वाचले व त्यांतला एक एक चांगुलपणा एके

ठिकाणीं जमवला कों, सर्वच भूमिका गायनांत, अभिनयांत व नैसर्गिक रूपसुंद-
रतेमुळें व मधुर आवाजामुळें उत्तम होतात असें ठरते.

शेवटीं श्रेष्ठ कोण ?

१९२१ ते १९३० पर्यंत गंधर्व मंडळीस वार्षिक उत्पन्न दांड पावणेदोन लाख
रुपये होतात, असें एका मासिकांत प्रसिद्ध झालें होतें. त्यावरून कित्येक प्रेक्षक
म्हणतात, भपकेदार व उच्च सीनसीनरीमुळें इतकें उत्पन्न होतें ! कोणी म्हणतात,
भरजरी व खऱ्या अशा मौल्यवान वस्त्रांना लोक भुलतात. कोणी म्हणतात बाल-
गंधर्वांचे नाटककारच श्रेष्ठ व कसलेले आहेत. कोणी म्हणतात महाष्टांतील सुप्रसिद्ध
गायक व सुप्रसिद्ध अभिनयकुशल असे नट, डबल, ट्रिबल गंधर्व रंगभूमीवर
आहेत ! कोणी म्हणतात इतर रंगभूमीपेक्षां लाईटच अधिक पावरचा असतो !
कोणी म्हणतात, भारी भारी किंमतीच्या ऑर्गन, सारंग्या, तबले इ. वाद्ये असून
साथ करणारेच नामांकित विद्वान आहेत !

वरील सर्व गोष्टी अक्षरशः खऱ्या आहेत. परंतु १९२९ सालीं उमरावतीहून
बालगंधर्व मुंबईस गेले होते, त्यांची ज्येष्ठ कन्या त्या वेळीं दोषी तापानें अत्यवस्थ
होती. (नंतर ती त्याच तापांत स्वर्गवासी झाली.) त्यांच्या पश्चात् सुमारे आठ
नाटके झाली, त्या सर्व नाटकांस सुमारे २४०० रुपये झाले. म्हणजे प्रत्येक
खेळास ३०० रुपये अंवरजेज पडला. परंतु बालगंधर्व ज्या दिवशीं उमरावतीस
आले त्या नवव्या नाटकांस सुमारे २३०० रुपये झाले म्हणतात ! यावरून बाल-
गंधर्वांचे गाणे, अभिनय व रूपसौंदर्य लोकांना अधिक प्रिय होत असावें असें
अनुमान कोणी काढतात, तर कोणी म्हणतात बालगंधर्वांची पूर्वपुण्याई व परमे-
श्वराची कृपाच सर्वांत श्रेष्ठ आहे हेंच खरें !

सवाई-थाट !

बालगंधर्वांनीं गंधर्व मंडळीचा थाट कांहींकांहीं वावर्तीत किलोस्कर मंडळीच्या
सवाईनें ठेवला असें दिसून येतें. नाटकाच्या दिवशीं नटांना दुध, चहा, कॉफी,
सोडा, लेमन, कंपनीच्या खर्चानें मिळतें, दररोजचे जेवण सरदारी थाटाचें असून
जेवणानंतर सर्व मंडळीस, पान, सुपारी, तंबाखु इ. वस्तु कंपनीच्या खर्चानेंच
मिळतात प्रवासाचा थाट औरच ! बालगंधर्व फॅमिली फर्स्ट क्लासमध्ये तर
पन्नास रुपये पगारावरील सर्व नोकर सेंकड क्लासमध्ये. बाकी सर्व थर्डक्लासमध्ये.
प्रवासाचे वेळीं फराळ म्हणजे जणुं दिवाळीच ! सुमारे १०० छोटीं ताटे, वाढ्या

व फुलपात्रीं प्रवासाचे वेळीं स्पेशल, सर्व नोकरमंडळींचे सोयीसाठीं, मुंबई ते गोवा स्पेशल बोट गंधर्वमंडळीनें गंधवमंडळीकरितां केली होती. ही १९३२ सालची गोष्ट. अलीकडे कित्येक वर्षे दरमहा श्रीसत्यनारायणाच्या पुजेचा थाट व पक्वान्नाचें जेवण प्रत्येक गांवचे गंधर्वांचे इष्टमित्र सुद्धां सांगू शकतील ! यवतमाळहून भाज्या-खरेदीस उमरावतीस नेहमीं बाजार मास्तर जायचा. नाटकाचे दिवशीं शेकडोशे लोक चहा पिऊन तृप्त व्हावयाचे ! उन्हाळ्यांत हजारों प्रेक्षकांकरितां अनेक माठ ठेऊन थंड पाणी, गुजरार्थी पाणीवाले स्पेशल ठेवणे, वगैरे सर्वच थाट सवाई खरा ! किलोस्कर मंडळींत देखील दररोजचें जेवण गळ्यापासून मालकापर्यंत गंधर्व-मंडळींप्रमाणें होतेंच ! पुष्कळ वर्षे म्हणजे सुमारे १९१० पर्यंत प्रवासाचे वेळीं सेकंड क्लास होता.

चालताबोलता कॅटलाग !

सुमारे १९०७ सालीं जर्मनीच्या 'वेका' नांवाच्या ग्रामोफोन कंपनीनें प्रथम बालगंधर्वांची सौभद्र, मूकनायक, शांकुतल, इ. नाटकांतील पदे घेतलीं. त्यापूर्वीं एकाहो नटाचीं गाणीं ग्रामोफोनमध्ये नव्हतीं म्हणतात. त्या वेळीं ग्रामोफोन गान-प्रिय रसिकानें घेतला कीं, बालगंधर्वांचें गाणें असलेल्या प्लेटी पाहिजेतच-अशीं जबर आवड लोकांमध्ये पसरली होती. बालगंधर्वांचे गाणें कोठें विकत मिळतें ? तर म्हणे 'वेका' नांवाच्या ग्रामोफोन कंपनींत ! त्या वेळीं तरी वेका कंपनीचा चालताबोलता कॅटलाग म्हणजे 'बालगंधर्व' जणुं अशीं म्हण पडलीं होती म्हणतात. मुंबईच्या कापडवाजारांत फॅशनेवल भरजरी अगर रेशमी अन्य प्रकारचा नवा नवा माल आला कीं, कांहीं व्यापाऱ्यांची खात्री कीं, बालगंधर्व या उच्च व नव्या नव्या डिझाईनचें आपलें पहिलें गिन्हाईक वरें. तो मौल्यवान कपडा बालगंधर्वांच्या अंगावर उच्च उच्च भूमिकेच्या वेळीं गंधर्व रंगभूमीवर, बड्या, बड्या प्रेक्षकांनीं पाहिला कीं, बड्या बड्या स्त्रियांच्याकडून त्या मौल्यवान वस्त्रांना भागणी त्या व्यापाऱ्याचें तें दुकान हुडकीत यावयाचीच ! अशी बोलवा ऐकण्यांत येते कीं बालगंधर्वांचे फोटो नाहींत असें रसिकांचे महाराष्ट्रांत घर नाहीं, असें श्री कमतनुरकर २४ व्या नाट्यसमेलनप्रसंगीं आपल्या भाषणांत बोलले ! वगैरे सर्व गोष्टीवरून पहातां बालगंधर्व म्हणजे एक चालता बोलता 'कॅटलाग'च आहे असे पुष्कळ लोकांच्या तांडून ऐकावयास मिळतें तें खरें वाटतें !

मुलांच्या नाटकमंडळ्या असू नयेत पण असाव्या.

बालगंधर्व अभ्यक्षपदावरून पुणे मुक्कामी (१९२९ साली) बोलले, कीं मुलांच्या नाटकमंडळ्या असू नयेत ! किलोस्कर मंडळीत ज्या वेळीं मी मूल म्हणून होतो त्यावेळीं बहुतेक मुलें तरुण व प्रौढ वयात उत्तम स्थितीत मला दिसलीं, त्याचें कारण किलोस्कर मंडळीत त्यावेळीं मुलांनीं कांहींतरी विशेष करावें अशा तऱ्हेचें शिक्षण व व्यवस्था त्या वेळच्या चालकांनीं आपलेपणानें ठेवली होती. बालगंधर्वाचें बोलणें त्या वेळीं मुलांच्या नाटकमंडळ्यांना नावडतें झाल्यास नवल नाही. पण अरुणोदय सं. मंडळीची व्यवस्था प्रत्यक्ष पाहून बालगंधर्व हुबळी येथें भाषण करतांना जाहीरपणें बोलले कीं, तें माझे मत बदललें ! यावरून एकच ठरतें कीं, बालगंधर्वाच्या मनाला पटलें कीं ते आपलें मत परत घेतात ! तसें करण्यांत अपमान मानात नाहींत ! किलोस्कर मंडळीतील एके काळचीं मुले म्हणजेच अलिकडचे नटवर्य बोडस, नटवर्य गोरे, गुंडोपंत वालावलकर (म्युझिक डायरेक्टर कोल्हापूर सिनेटॉन) गणपतबुवा पुरोहित (मुंबई) राजारामबापू पुरोहित, यशवंत सं. मंडळीतील नट व हल्लीं प्र. फि. कंपनीतील अर्गन मास्टर कै० बाबुराव गाडे किलोस्कर व सिनेमांतील प्रसिद्ध नट, आठवले, मास्टर दिना-नाथ, व कोल्हापुरे, बलवंत कंपनीचे मालक (कोल्हापुरे हल्लीं किलोस्कर मं. चे मालक आहेत) कै० रघुनाथराव गोखले (सामाजिक मं. मालक) श्री. लॉडें ग. ना. मं. मुख्य नट प्रस्तुत लेखक, अन्तोबा करंदीकर य. सं. मं. अशीं किती तरी त्या वेळचीं मुलें हल्लीं नांवें सांगण्यासारखीं बालगंधर्वाच्या डोळ्या-समोर भाषण करतांना उभी राहिलीं असतील. सारांश, मुलांनीं मोठेपणीं शक्य तेवढें विशेष कांहींतरी नांव निघण्यासारखें करावें व लभें वगैरे करून उत्तम आयुष्य घालवावें, हीच बालगंधर्वाची नाटक मंडळीच्या मुलांच्या बद्दल सादिच्छा असणार !

एकावें तें औरच !

गंधर्व मंडळीतील नट मास्टर कृष्णराव एकदां आजारी होते. सुमारे ६ महिने ते माथेरान येथें हवा पालटण्यास गेले होते त्यावेळीं भरपगारी त्यांना रजा मिळाली होती. पंढरपूरकरबुवा असेच कित्येक महिने भरपगारी रजेवर हवा पालटण्यास गेले होते. पंढरपूरकरबुवांना तर शेवटच्या त्यांच्या वेडाच्या आजारांत १५० रुपये त्यांचा दरमहा कांहीं महिने म्हणजे त्यांच्या अंतकालपर्यंत चालूच होता म्हणे !

थिटे पेन्टरना तर वाईस दरमहा १०० रुपये ते खोकल्यांतून बरें होईपर्यंत कांहीं महिने मनिआर्डरीनें काम चालू नसतां मिळत होते. मे० महबुबखान गुरूंना तर कित्येक वर्षे बालगंधर्वांनीं ठेऊन घेतलेले आहे; पण त्यांना ते मागतील तितके रुपये त्यांना वाटेल तेव्हां देतात हेंही एक अपूर्वच ! एकदां एक नाचमास्तर दरमहा १०० रुपये ठरवून ठेवला त्याचेबरोबर दोन माणसें होती. त्याला कोठांतून वाटेल त्या वस्तू घेऊन इच्छेप्रमाणें करून खाण्यास परवानगी. मौज ही कां, बालगंधर्व स्वतः मेनकेच्या भूमीकेकरतां वयाच्या ४२ व्या वर्षी नाच शिकणार होते. परंतु ज्या दिवशीं शिकण्यास मुहूर्त १५ मिनिटें केला तेव्हांच वेळ सुमार ७-८ महिन्यांत बालगंधर्व स्वतः शिकले ! पण त्या नाचमास्तरला प्रवासाचे चेळीं सेकंडक्लास व त्याचीं दोन माणसें थर्ड क्लासमध्ये वसत असत. शिवाय दरमहा १०० रुपये त्यास सतत ७-८ महिने मिळत होतेच ! अशा किती तरी गोष्टी ! लिहाव्या तितक्या थोड्याच ! बालगंधर्व पूर्वजन्मीचे कोणी तैरी शापित योगी असावे, असें पूर्वी एका लेखकानें म्हटलें तेंच खरें असावें !

रत्नाची खाण !

निरानिराळ्या संस्थेला एक लाखाहून अधिक रक्कम गंधर्व मंडळीनें दिली ही गोष्ट जगजाहीर आहे. अलीकडे कित्येक वर्षे आठवड्यांतून तीन नाटके करावयाचीं असें त्यांनीं ठरविलें. कारण ज्यास्त मेहनतीमुळे, वयमानामुळे, आवाज नसतो. पण त्याच खेळापैकीं कै० गडकरी व कै० देवल यांच्या स्मारकांकरतां खर्चाकरतां पै देखील न घेतां त्यांनीं स्वयंवर व एकचप्याला असे दोन्हीही मुख्य खेळ १९२९ सालीं दिले !

यवतमाळ येथें एका आंधळ्या भिकाऱ्यास त्याच्या बरोबरच्या मुलांसह उत्तम जेवण घालून २५ रुपये सहज दिले ! दरमहा दहा रुपये पगारदार भुंगे ह्यांचे दुखरे दांत काढण्याकरतां व त्यास एकदां कॉलरा झाला होता, त्यांस बरें करण्याकरतां शेंदीडशें रुपये त्याची हकाकीची स्थिति जाणून द्याळूपणें सहज दिले ! किलो स्कर मंडळीतील पेंटर जुने नोकर गंधर्वमंडळींत होते. ते थकले आहेत, त्यांच्यामार्गे मुलाबाळांचा खर्च आहे, हें जाणून कित्येक वर्षे कांहीं काम नसतांना जेवण-घालून भर पगारी गंधर्व मंडळींत त्यांच्या अंतकालपर्यंत त्यांना ठेवून घेतले होते. कै० पंढरपूरकर बुवा (मुख्य नट) व कै० पेठकर (मुख्य नट) यांच्या कुटुंबासही पोटगी वरेच वर्षे चालूं होती; स्वतःच्या जांबयास बीस हजार रुप

विलायतेस शिक्षणास जाण्याकरतां दिलें व मुलीचें-सरोजनीचें लग्न तर १९३० चें सुमारास विलक्षण थाटानें केलें. त्या वेळीं संस्थानिक, सरदार व पुणे शहरांतील मोठमोठे लोक आले होते. त्यावेळच्या अहेराचें प्रदर्शन लग्नमंडपांत पहाण्यास लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येत होत्या ! मोठ्यांचें सर्वच मोठें !

खरा गुरु कोण ?

बालगंधर्व किलोस्कर मंडळींत १९०५-६ सालीं आले. त्यापूर्वी त्यांना लोकमान्य टिळक यांनी बालगंधर्व ही पदवी दिली; त्या वेळचें त्यांचें तें गाणें मे. महबुबखान यांचेपासून ते शिकलेलें होतें असें अनुमान निघते; कारण जळगांव येथें त्यांचेच जवळ ते प्रथम गाणें शिकत होते. किलोस्कर मंडळींत आल्यावर कै. देवल यांचेकडून फक्त शंकुतलेचेंच काम त्यांना शिकण्यास मिळालें. कारण बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीस लाभले. त्यानंतर सुमारे १-२ महिन्यांतच किलोस्कर मंडळीचा व कै. देवल यांचा संबंध कायमचाच तुटला. त्यानंतर कै. देवल यांनी आमरण किलोस्कर मंडळींत पाऊल ठेवलें नाहीं. त्या वेळीं गणपतराव बोडस नुकतेच किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवर शकारप्रतोद, श्रृंगी (गुप्तमंजूष) इ. कामामुळें चमकत होतें. तरी पण गणपतराव देवलांचे पट्टशिष्य होते. त्यांचे जवळ कांहीं कांहीं भूमिका बालगंधर्व शिकत होते असें लेखकांस आठवतें. मानापमान, विद्याहरण, इ. नाटके श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांनी शिकविलीं. अर्थात् तेही बालगंधर्वांचे गुरुच ! कै. भास्करखुवा व श्री. टेंबे हेही माझे गुरु आहेत असे बालगंधर्व स्वतःच म्हणतात ! बोडस गुरु आहेत असेही स्वतःच म्हणतात ! गंधर्व मंडळी सुरू झाल्यावरोवर बोडसच तालीममास्तर होते. नंतर कै. देवल हे मृच्छकटिक व संशयकळोळ शिकवण्यास आले.

अप्रत्यक्ष गुरु.

लेखकास किलोस्कर मंडळींत रहाण्याचा योग १८९६ ते १९१५ पर्यंत होता. १९११ सालीं एक वर्षभर जमखिंडी संस्थानांत स्टेट फोटोग्राफर म्हणून खास श्रीमंत परशरामभाऊ पटवर्धन (अधिपती) यांच्या कृपेनेच आला होता; परंतु आपलेपणाच्या बोलावण्यावरून लेखकास पुन्हा किलोस्कर मंडळींत जाण्याचा योग आला. तेव्हां लेखकास खास सर्व कांहीं गोष्टी सहज पहावयास मिळाल्या. त्यावरून असे वाटतें कीं, बालगंधर्व किलोस्कर मंडळींत आल्यापासून कित्येक वर्षे ग्रामोफोन फारच ऐकत होते व सिनेमाही फारच पहात होते. तेव्हां त्यांच्या अभिनयांत

व गाण्यांत नकळत सिनेमा व ग्रामोफोन वगैरेचा समावेश झाला असावा असे वाटते !

वरील सर्व गोष्टी खऱ्या जरी असल्या तरी बालगंधर्वांचे गाणे व अभिनय महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर सतत सुमारे ३० वर्षे अव्याहत जे लोकप्रिय झाले आहे, त्याचे मुख्य कारण हेच असावे की, बालगंधर्वांना प्रत्येक प्रवेशाला नवी नवी व प्रेक्षकांचे मन आकर्षण करणारी मारी मारी व छेने सण्याची जशी हौस आहे, त्याचप्रमाणे प्रत्येक नाटक पुन्हा रंगभूमीवर चालू झाले की त्यांचे गाणे व अभिनयही पुष्कळसा नवा नवा व उत्तम आहे असेच प्रेक्षकांना वाटावे. ही हौस व उत्साह बालगंधर्वांचे ठायी प्रबळ खरा ! म्हणूनच सतत ३० वर्षे महाराष्ट्र रंगभूमीवरचा त्यांचा पहिला नंबर कोणीही नट हरण करू शकला नाही ! नवा नवा अभिनय नवे नवे गाणे स्वतःच्या ठिकाणी नित्य साठवण्याकरिता त्यांनी खरोखरीच खडतर तपश्चर्या केली आहे. तेव्हा, कुठे नटसम्राट बालगंधर्व या पदांस महाराष्ट्रातील बहुजन रसिकांच्या दृष्टीने ते पोचले !

तेव्हा बालगंधर्वांचा खरा गुरु म्हणजे त्यांना नित्य जागे करणारी त्यांची मनोदेवता च असावी असे वाटते.

नटांची प्रभावळ कां विसकटली नाही !

१९२९ साली गंधर्व मंडळीत राहण्याचा योग लेखकांस आला होता. नटांचा संच डबल, ट्रिपल त्यामुळे भूमिका ज्याला जी पाहिजे ती मिळणे अशक्य, कारण मंडळीत, अमुक नटाचे काम योग्य होत आहे, हे पाखूनच स्वतःच्या भोवतालची प्रभावळ ' बालगंधर्वांनी मोठ्या चातुर्याने व स्थिर मनाने तयार केली होती. वडोदे मुक्कामी श्री. भांडारकर आजारी असल्यामुळे " विधिलिखित " नाटकांतील त्यांचे " सहदेवाचे " कॉमिक काम करण्याचा एकाएकी चॅन्स मला आला. त्यानंतर जळगांव येथेही तोच चॅन्स आला. नंतर पुणे मुक्कामी नटवर्य बोडस यांना एकाएकी मृच्छकटिक नाटकाचे वेळी ताप आला. त्यांनी घरूनच रात्री ८ वाजतां खेळाचे दिवशी चिठी पाठवून कळविले तेव्हा बालगंधर्व मला एकदम पाहून म्हणाले आज तुम्ही शकाराचे काम करा तुम्ही शिवराज व यशवंत मंडळीत शकाराचे काम केले आहे होय ना ? मी होय म्हणतांच रंगण्यास बसा म्हणून सांगितले ! लागलीच दादासाहेब राजहंस

अवळच होते, त्यांना म्हणाले 'आज आपले पांडोवा शकाराचें काम करणार आहेत. तर आईसाहेब यांनाही या म्हणावे.' ते काम मी सतत १४।१५ वर्षे रंगभूमीवर शिवराज व यशवंत वगैरे मंडळींत केलें असल्यामुळें जेथल्या तेथें साहजिकच झालें. दुसरें दिवशीं बालगंधर्व कांहीं मित्रांजवळ म्हणाले 'काल पांडोवांनीं शकाराचे काम आमच्या किलोस्कर मंडळीच्या धर्तीवर अगदीं बोट-साच्या धर्तीवर केले !' पण चमत्कार असा कीं, मी जरी गंधर्व मंडळींत, शकार, सहदेव, विकंठ इत्यादि हस्यरसाच्या भूमिका केल्या, त्या भूमिका माझे रंग-भूमीवर चालूं असतांना बालगंधर्वही सप्रेम आनंदीत मुद्रें वेळोवेळीं प्रेक्षकां-बरोबर हंसत होते. तरी त्या भूमिका अगर तशा कांहीं कायम मिळतील ही कल्पना व्यर्थ. बालगंधर्वांचें कायम वागणुकींत कौतुक करण्यासारखीं एक गोष्ट अपूर्व आहे. ती ही कीं, त्यांच्या भोंवतालची प्रभावळ काडीमात्रही त्यांनीं हलूं दिली नाही. 'बालगंधर्व' रंगभूमीवर असले कीं, प्रेक्षक खुष ! हजार दाडहजार उत्पन्न ज्या ज्या नाटकास व्हावयाचें तें होणारच ! इतर पात्राची बदलाबदल झालीं तरी उत्पन्नाचें लेव्हळ तेच ! बालगंधर्व जर रंगभूमीवर आजारीपणामुळें नसलें तर त्या दिवशींचें उत्पन्न कल्पनातीत पडावयाचें ! इतकेंच नाही तर बालगंधर्वांचा आवाज बसला तर तो दुरूस्त होण्याकरितां महिना महिना सुष्टी, दहा पंधरा हजार रुपये नुकसान सोसून त्यांनीं गंधर्व मंडळीचा २०-२१ वर्षांच्या अवधींत ३-४ वेळा दिली आहे. परंतु 'मी' आहे म्हणून गंधर्व मंडळी सर्वश्रेष्ठ आहे. आमकां नट नसतांना अमक्यांनीं काम बरे किवां चांगले केले व पहिल्या नटापेक्षां कमी पगारांत तों आपले कंपनींत राहिल ! असल्या भलत्या, क्षुळक मोहावर किंवा अहंपणाच्या जोरावर बालगंधर्वांनी आपली जुनी कसलेली नटांची प्रभावळ काडी-मात्र सहसा हलूं दिली नाही. ही एकच गोष्ट नाट्यकलेच्या इतिहासांत उदार-पणाची, चातुर्याची आणि पूर्ण निगर्वापणाची आहे.

महाराष्ट्र रंगभूमि आणि इंग्लंडची रंगभूमि

बालगंधर्व प्रथम १९०५ सालीं सर्वश्रेष्ठ किलोस्कर मंडळींत आले. त्या वेळीं त्यांच्या समागमानें किलोस्कर मंडळींत एकदम नवतेज चमकूं लागलें. त्यावेळे-पर्यंत कै. भाऊरावांच्या संगीताचा सांप्रदाय महाराष्ट्र रंगभूमीवर सर्वत्र पसरला होता. परंतु बालगंधर्वांचें पाऊल रंगभूमीवर प्रथम पडल्यापासून महाराष्ट्र रंग-भूमीवर जिकडे तिकडे बालगंधर्वयुग सुरू झालें, अशी बोलवा ऐकूं येऊं लागली.

बालगंधर्वांना ज्या वेळीं गंधर्व नाटक मंडळी सुरू करणें भाग पडलें त्या वेळेपासून आजतागायत महाराष्ट्र रंगभूमीचा त्यांतल्या त्यांत संगीत रंगभूमीचा सर्वश्रेष्ठपणा, बालगंधर्वांच्या गंधर्व मंडळीस लाभला. बालगंधर्व किलोस्कर मंडळीतून निघाले तरी कै० अण्णासाहेब किलोस्कर भाऊराव कोल्हटकर, मोराबा वाघुलीकर, बाळकोबा नाटेकर, नानासाहेब जोगळेकर इ० नटांना ते देवासमान लेखतात, त्यांच्या तसविराचें पूजन गंधर्वमंडळींत नित्य होत असतें. गंधर्व मंडळीचें मुख्य दैवत श्री-शंकर—आणि दुसरें दैवत म्हणजे कै. आण्णासाहेब किलोस्कर. गंधर्व मंडळीच्या रंगभूमीवर श्री. टेंबे, श्री. बोडस, श्री. पटवर्धननबुवा, श्री. वालावलकर, श्री. मास्तर कृष्णराव, श्री. रानडे, श्री. भांडारकर, श्री. अभ्यंकर, त्याचप्रमाणें कै० पेटकर, कै. पंढरपुरकरबुवा वगैरे नट अत्यंत तेजानें चमकले ही गोष्ट महाराष्ट्र, कर्नाटक, मध्यप्रांत, व्हाड, गोवाप्रांत इ० प्रांतांतील लाखों लोकांना माहित आहेत.

बालगंधर्वांनीं सुमारे तीस वर्षे महाराष्ट्र रंगभूमीची सेवा केली. आठवड्यांतून तीन नाटके असें जरी ढोबळ प्रमाण धरलें तरी एक वर्षांत सुमारे १५० नाटके होतात. तीस वर्षांत १८०० नाटके होतात. काँग्रेस, प्रदर्शन किंवा ज्या ज्या संस्थानांमध्ये गंधर्व मंडळी जाते, त्या त्या संस्थानांत सरकारी नाटके बहुधा अधिक करण्याची वहिवाट लक्षांत घेतली तर एकंदर सर्व भूमिका बालगंधर्वांच्या ३० वर्षांत सुमारे ५००० झाल्या असें अनुमान निघतें. इतक्या वेळां भूमिका पाहत असतां बालगंधर्व महाराष्ट्र रंगभूमीवर आज तागायत पहिलेच राहिले ही गोष्ट खरोखरीच अपूर्व खरी !

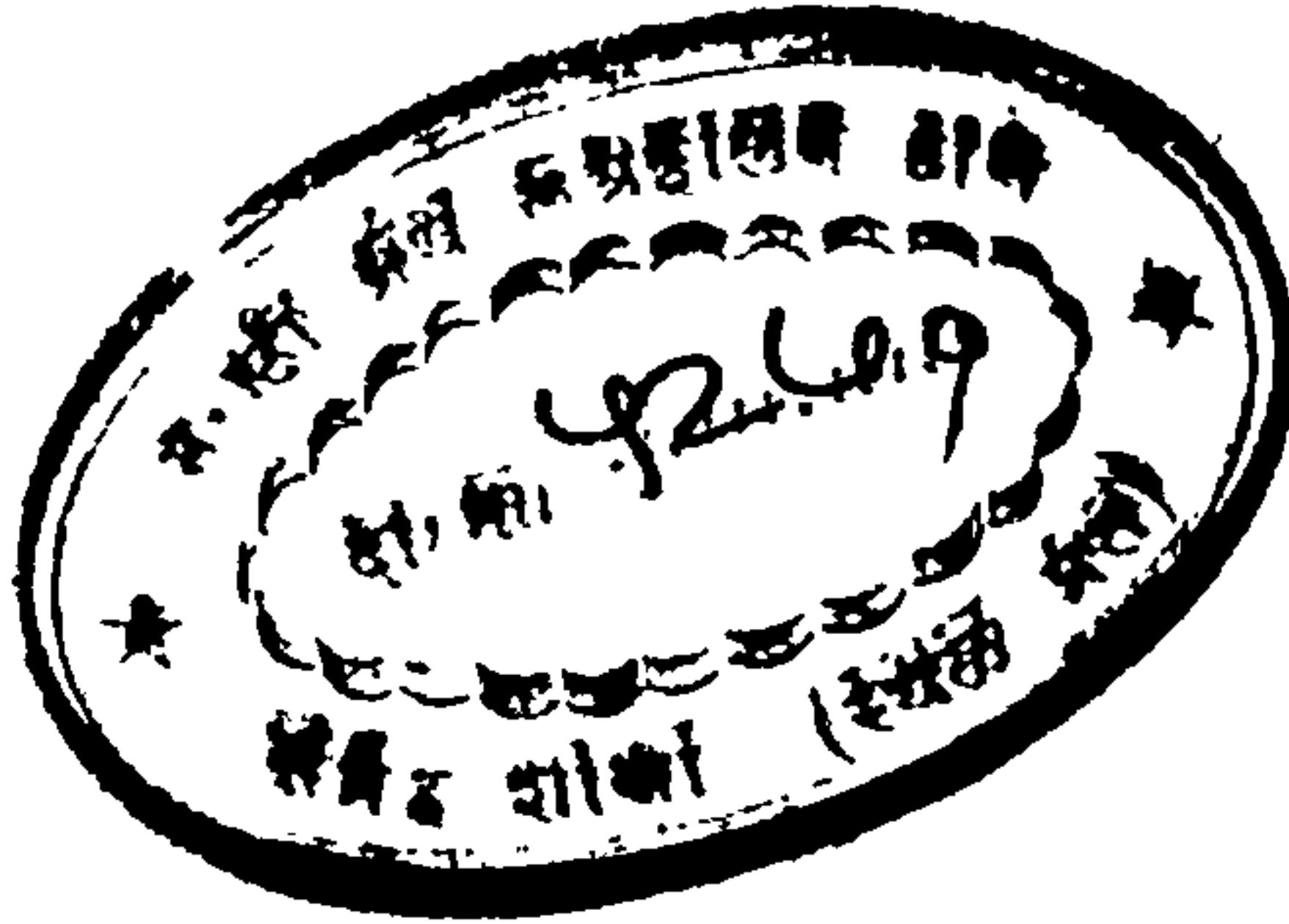
गंधर्व नाटक मंडळीचे नाटककार म्हणजे त्यांचे नाटक सक्सेस होवों अगर फेल्युअर होवों, प्रत्येकास प्रत्येका नाटकाबद्दल ३००० रुपये दिलेच पाहिजेत ! कारण ते गंधर्व मंडळीचे नाटककार आहेत व गंधर्व मंडळी त्यांस किंमत देत आहे असें बालगंधर्वांचें ठाम मत आहे, असें दादा काटदरे मोठ्या आमिमानानें म्हणावयाचे ! सर्व उत्पन्न व सर्व हिशोब क्लिअर ठेवणारे दादांचें तें मत ! काकासाहेब खाडीलकर यांच्या मनाचा मोठेपणा दादा सांगावयाचे. द्रौपदी व मेनका, या नाटकांचे ६००० रुपये तुमचें सर्व कर्ज फिटल्याखेरिज देऊं नका ! तें बालगंधर्वांनीं मान्य केलें, पण कर्ज फिटल्यावर दोन नाटकांचे १०००० रुपये काकासाहेबांना बालगंधर्वांनीं दिले असें दादा म्हणाले.

गंधर्व नाटक मंडळीने १९३० साल अखेर चौतीस लाख रुपये मिळविले, ही गोष्ट जगजाहीर आहे. त्यानंतर चार वर्षांत त्या अनुमानावरून पहातां चार पांच लाख मिळविले असतील असे वाटते. बालगंधर्वांनी ३५ ते ४० लाख रुपये मिळविले. परंतु गंधर्व नाटक मंडळीचा बादशाही थाट, ठेवण, व गंधर्व नाटक मंडळीची रंगभूमी, बड्या पगाराचे नट, साथीदार त्याचप्रमाणे भारी भारी सीन सीनरी, लाखों रुपयांची भरजरी वस्त्रे, एखाद्या संस्थानिकासारखी आपल्या रंगभूमीवर वापरण्यांत त्यांनी मुख्यतः खर्च केले, हीच गोष्ट सर्वस्वी स्पष्ट दिसते. बालगंधर्वांना जबर व्यसन कोणते तर आपल्या रंगभूमीवर लाखों रुपयांची भरजरी वस्त्रे, हजारों रुपयांचे सीन आपल्या प्रेक्षकांना दाखविणे, भारी भारी ऑरगन्स, सारंग्या, त्याचप्रमाणे सर्व नोकरांना व इष्टमित्रांना एकाद्या राजासारखे नेहमी ऐषआरामांत ठेवणे ! उत्तमोत्तम बहुमोल नित्य जेवणाचा, प्रवासाचा थाट ठेवणे वगैरे.—बालगंधर्व स्वतः रूपसुंदर, गंधर्वतुल्य. मधुर गळ्याची ईश्वरदत्त देणगी पूर्वसुकृताने व पूर्वपुण्याने जन्मतःच जरी बरोबर घेऊन आले, तरी स्वकष्टाने संगीत व उच्च अभिनय, मे. महबूबखान के, भास्करबूवा बखले, श्री. टेंबे, त्याचप्रमाणे के. देवल, श्री. कृ. प्र. खाडीलकर नटवर्य ब्रॉडस यांच्या सहाय्याने त्यांनी अप्रतीम असा केला. रुक्मिणी, सिंधु, रेवती, शकुंतला, कान्हूपात्रा, मिराबाई, इ. विविध भूमिका गंधर्व रंगभूमीवर त्या त्या भूमिकेशी, तद्रूप होऊन इतक्या सर्वोत्कृष्ट केल्या की, त्या भूमिका गंधर्वतुल्य महाराष्ट्र रंगभूमीवर इतरत्र कोठेही दिसणे अशक्य ! असेच सर्वोत्तमोत्तम एकावयस मिळते ! स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनी कराव्यांत या मतांची नवीन लाट नाट्यप्रेमी व सिनेमाप्रेमी कांहीं प्रेक्षकांत आतां उसळलेली आहे. या पुढे कदाचित् नैसर्गिक सौंदर्यामुळे व नैसर्गिक कोमलतेमुळे, कुणीही मराठी रंगभूमीवर अग्रपूजेचा मान विद्यमान व कलाकुशल नटी अथवा अनेक नट्या मिळवतील ! परंतु ७५ ते ८० वर्षांत महाराष्ट्र रंगभूमीवर सर्व प्रकारे तेजाने चमकणारे नटसम्राट् बालगंधर्व एकटेच अग्रपूजेच्या मानास पात्र आहेत. ही गोष्ट महाराष्ट्र रंगभूमीच्या इतिहासांत पहिलीच आहे. म्हणूनच प्रभात फिल्मकंपनीने बालगंधर्वस ते ज्या ज्या चित्रपटांत काम करणार त्या त्या चित्रपटास “बालगंधर्व प्रभात पिक्चर्स” हें नांव देणाचा व त्या, त्या, चित्रपटाच्या कामगिरीबद्दल भाग देण्याचा अत्यंत मोठा बहुमान दिला आहे.

महाराष्ट्र रंगभूमि आणि इंग्लंडची रंगभूमि ही तुलना कै. दे. भ. शि. म. परांजपे यांनी २४ व्या नाट्य सम्मेलन प्रसंगी आपल्या भाषणांत सहज ओघानें केली होती ! २४व्या नाट्यसम्मेलनचे अध्यक्ष बालगंधर्व होते. स्वागताध्यक्ष श्री. नामदार जगन्नाथ महाराज होते. त्या वेळीं श्री. एम. एल. ए. आवासाहेब मुजुमदार वक्ते होते. श्री. कमतनुरकर सरदार व आणखी कांहीं वक्ते होते. श्री. जगन्नाथ महाराजांनी महाराष्ट्र रंगभूमि व इंग्लंडची रंगभूमि या विषयी मुद्देसूद भाषण केलें. त्यांनी इंग्लंडची रंगभूमि यावेळीं किती श्रेष्ठ आहे वगैरे निवेदन केलें. बालगंधर्वांनी त्यावर उत्तरादाखल भाषण करतांना सांगितलें की, वैभवसंपन्न इंग्लंडच्या नाटकमंडळ्यांना एका नाटकांस जितकें उत्पन्न होतें, त्यापेक्षां कितीतरी पट कमी उत्पन्न महाराष्ट्रांतील मोठ्या म्हणविणाऱ्या नाटक मंडळाच्या एका नाटकास होतें. तेव्हां सांप्रतच्या, इंग्लंडच्या मोठ्या रंगभूमीचीं बरोवरी करणें साहाजिकच अशक्य आहे; तरी पण महाराष्ट्रांतील पुष्कळ नाटक मंडळ्यांनी उत्पन्नाच्या मानानें महाराष्ट्र रंगभूमि सजविली आहे. त्यावर कै. दे. भ. परांजपे भाषण करतांना म्हणाले; बालगंधर्व, कै. विष्णुदास भावे यांच्या वेळेच्या आद्य महाराष्ट्र रंगभूमीत आणि ७५ वर्षांच्या नंतरचा गंधर्व मंडळीच्या रंगभूमीत बालगंधर्व तुम्ही महाराष्ट्र रंगभूमि आणि इंग्लंडची रंगभूमि इतकें महत् अंतर तुम्हो आपल्या गुणांनी, स्वकृष्टांनी आपल्या हयातीत करून दाखविलेंत, ही गोष्ट खरोखरीच महाराष्ट्रास भुषणावह आहे. कै. शि. म. परांजपे यांच्या एका वाक्यांत बालगंधर्वांच्या यशाचें सार आहे. एका प्रवेशांतला कपडा दुसऱ्या प्रवेशांत वापरायची नाही, त्याचप्रमाणें या वर्षांच्या अभिनयापेक्षां व संगीतापेक्षां दुसऱ्या वर्षी आपल्या प्रेक्षकांस नवें कौशल्य दाखवावयाचें ! खऱ्या भरजरी कपड्याबरोबर भव्य सिनसिनरी प्रतिवर्षी नवी दाखवावयाची या सर्व गोष्टी साधण्याकरितां संपूर्ण आयुष्यांत लक्षावधि रुपये मिळवून सुद्धां स्वतः करतां अल्पसें एखादें ' घर ' अगर अल्पसें विद्याभर ' शेत ' सुद्धां ज्यांनीं केलें नाही ते पूर्ण निःस्वार्थी नटसम्राट बालगंधर्व ! महाराष्ट्र रंगभूमीच्या इतिहासांत खरोखरीच अमर आहेत. श्री रंगदेवतारूपी परमेश्वर नटसम्राट बालगंधर्वना

दीर्घायु करो ! “ बालगंधर्व प्रभात पक्वर्ष ” मध्ये ह्यांतर होणाऱ्या बालगंध-
र्वाना चित्रभूमीवरही असेच पूर्ण यश देवो व चिरकाल त्यांना सहकुटुंब पुढील
आयुष्यांत सुखी ठेवो, हेच मागणे दयाळू परमेश्वराजवळ बालगंधर्वप्रेमी जनता
मागणार ! आणि जनताजनार्दन ती मागणी पूर्ण करणार, यांत कांहीं एक
संदेह नाही !

श्रीरंगदेवतार्पणमस्तु.



पुण्यांतील व परगांवाहून पुण्यास येणाऱ्या
उपहाराची योग्य व्यवस्था फक्त
खाडीलकर यांचे

मनोहर विश्रांति गृह

येथेच होते. आमचेकडे उपहाराशिवाय इतर प्रकारची पेये,
बिस्किटे, पेपरमिंट्स, वर्गरे माल मिळतो. त्याचप्रमाणे स्वच्छते-
कडे विशेष लक्ष दिले जाते. तरी लोकांनी याचा फायदा घ्यावा.
शाखा.

मुख्य दुकान
लक्ष्मी रोड

दत्त मंदिराजवळ,
पेठ--शुक्रवार पुणे--शहर.

फोटो काढण्याचे उत्तम ठिकाण !

बी. जी. पारगे आणि कं.

फोटो आर्टिस्ट्स

बाहुलीचे हौदाशेजारी

पेठ--बुधवार पूना नं. २ पुणे शहर

श्री सद्गुरु नारायणमहाराज प्रसन्न
निवडक व उत्तम धान्य किफायतशीर
भावानें मिळण्याचें खात्रीचें एकच
ठिकाण ! म्हणजे

नाना ढमाल धान्याचे व्यापारी

श्री जोगेश्वरी समोर

बुधवार पुणे--शहर. पुणे नं. २.

पुण्यांत प्रसिद्ध फोटो काढण्याचें उत्तम ठिकाण !

दि पूना फोटो आर्ट स्टुडिओ ?

किलोस्कर थिएटर

दिपसा व रात्री फोटो घेण्याची नवीन व्यवस्था तसेंच
फ्यामिली ग्रुप, फ्लॉश लाईट (नाटकाचे फोटो) एन्लार्जमेंट,
पेन्टिंगचीं कामें व लहामुलांचे फोटोची स्पेशॅलिटी. सर्व कामें
वक्तशीर करून मिळतील.

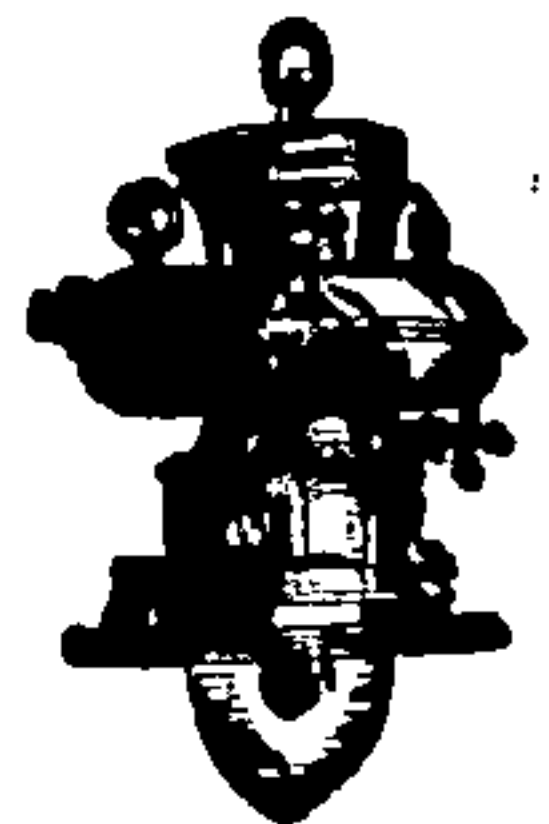
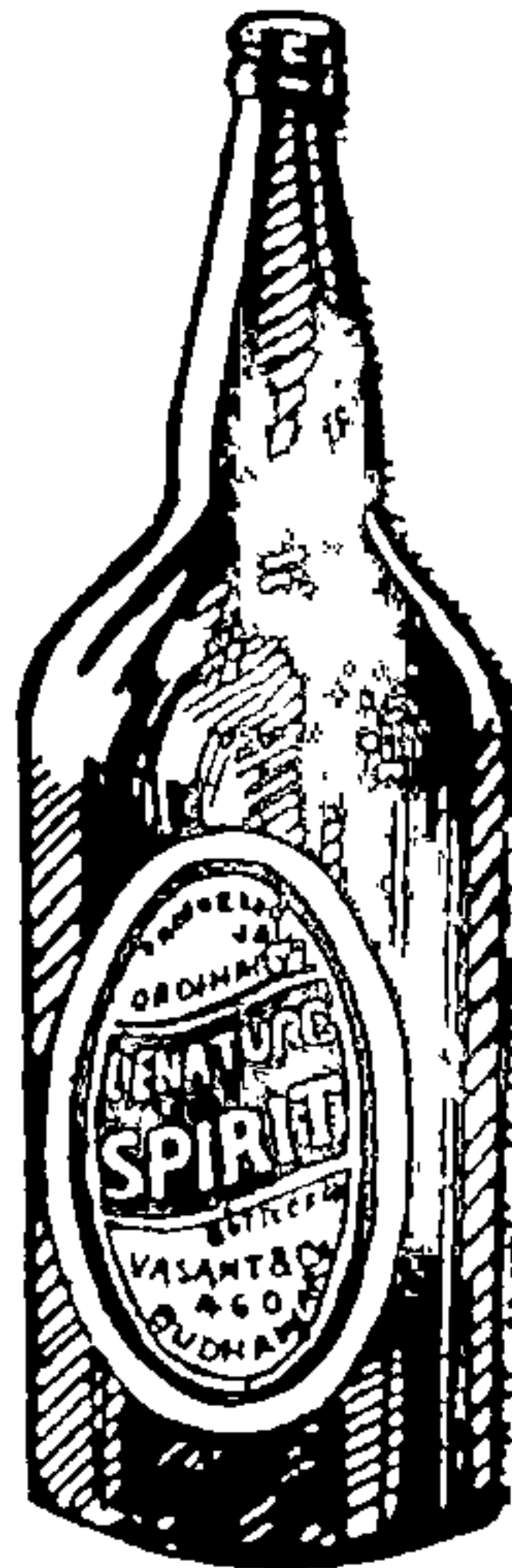
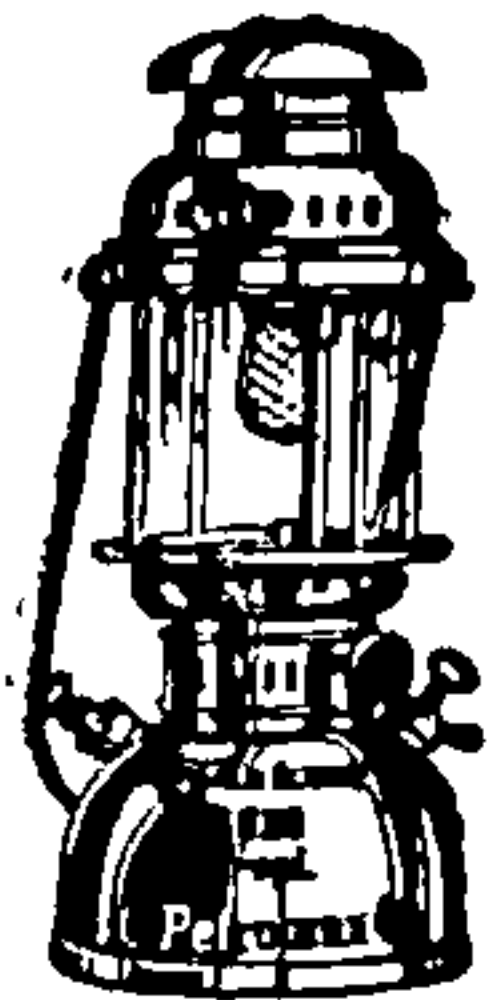
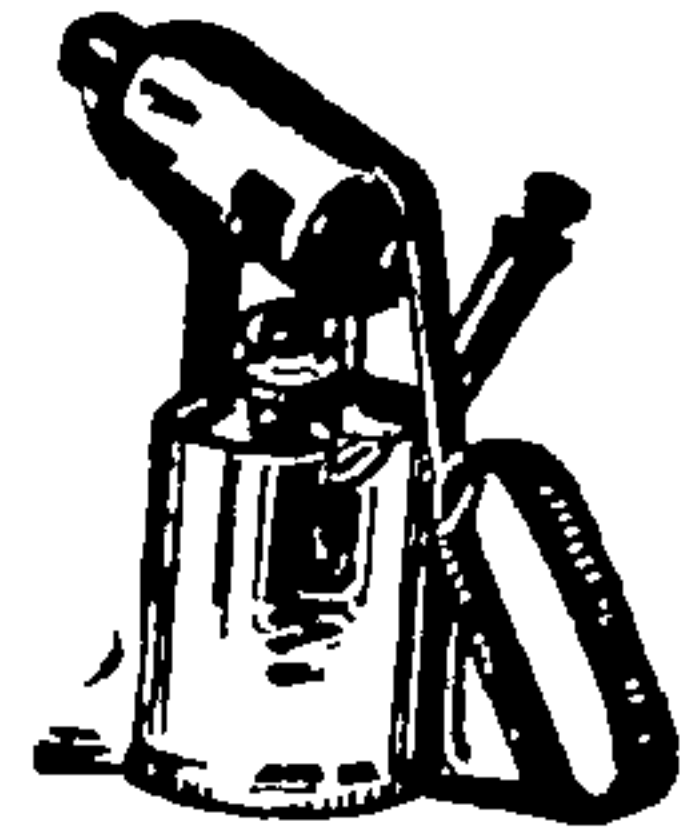
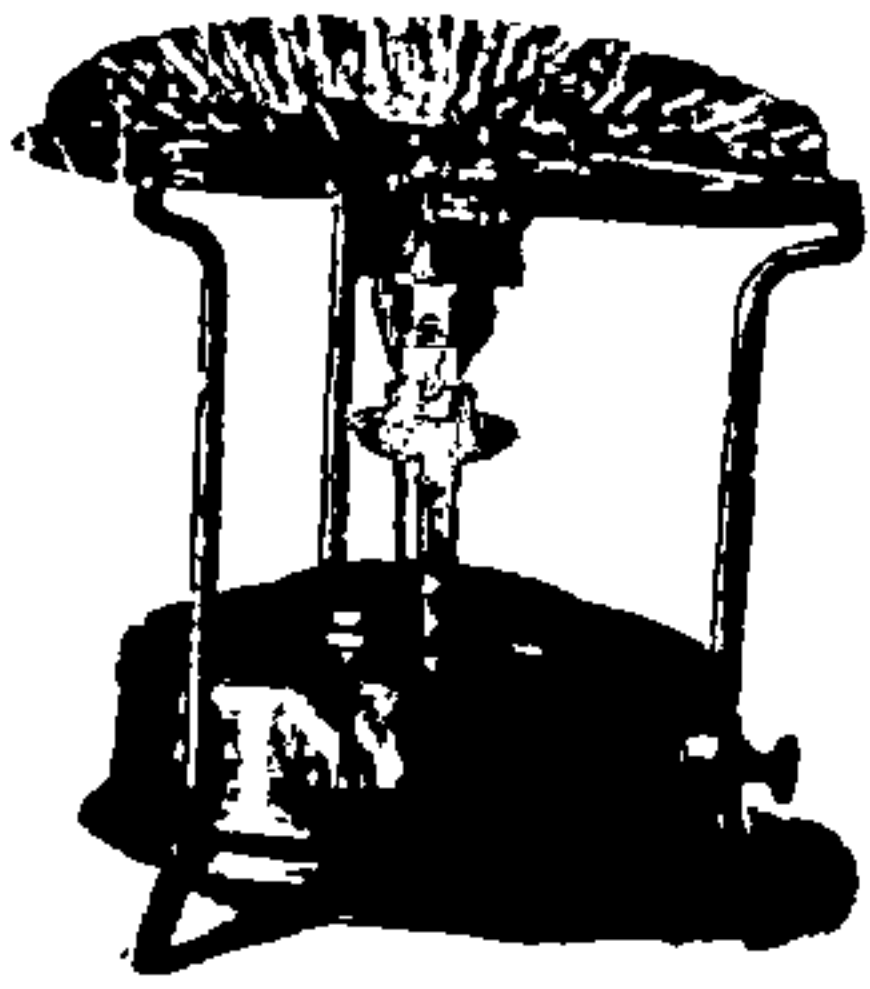
एम्. एम्. साळवी, फोटोग्राफर, पुणे शहर.

अनेक प्रकारचे
हार्मोनियम्स ग्रामोफोन
व
रेकॉर्ड्स

माफक भावानें विकत मिळतात.

आप्पा बळवंत चौक, शनवार पुणे २

वसंत आणि कंपनी



विठ्ठल मंदिराजवळ, बुधवार ४६० पुणे. २

प्रायमस स्टोव्ह, पेट्रोल्याक्स बत्त्या, जाव्हा स्पिरिट, अमेरिकन केरोसिन, फीनाईल
टाटा साबण वगैरे मिळेल.



श्रीयुत कृष्णाप्पा उर्फ देवाप्पा.



श्रीयुत पांडोबा गणेश क्षीरसागर.

चांगले व

सुबक फोटो

काढण्याचें

ठिकाण

रेक्स फोटो

स्टुडिओ

वॉकर बिल्डिंग

ल्यामिंग्टन रोड

मुंबई नं. ७

कुलीन स्त्रिया विरुद्ध रंगभूमि (किं. ०८)

लेखक—शंकर बापूजी मुजुमदार

या विषयावर हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे

व २७ व्या नाट्यसंमेलनांत या विषयावर उहापोह होऊन

कुलीनस्त्रियांनीं रंगभूमीवर प्रवेश

न करण्याबद्दल एकमत झालें आहे.

इंग्लंडांतील

प्रसिद्ध नट

ग्यारिक

[यांचें चरित्र

किं. १ रु.

लायब्रव्या व शाळा यांकरितां विद्याखात्यानें मंजूर केलें आहे.

दोन्हीं पुस्तकें एकदम मागविणारास ट. ह. शिवाय १। रु.

कसबा १९९ पुणे लक्ष्मीनारायण प्रेस.

आमचें सतत ६० वर्षे प्रसिद्ध आमलेले जुने

एकच दुकान

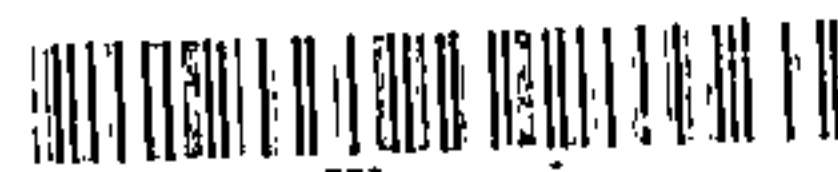
कै. नारायण तात्याबा गुरव कॅटर



आम

देखरेखी

आणि रू



REFBK-0005271

। स्वतःचे

।।ल ध्या

गंधर्व नाटक मंडळी व इतर मोठ्या मोठ्या
नाटक कंपन्या, तसेंच महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध
गवई, सुप्रसिद्ध तबला व मृदुंगवादनपटू
तसेंच उच्च भजनी मंडळी आमच्याच कडून

तबले डग्गे मृदुंग वगैरे वाद्ये खरेदी करितात व दुरुस्त करून घेतात.

तेव्हां इतकेंच ध्यानांत ठेवा; व अगोदर खालील पत्त्यावर त्वरीत

मागणी करा. विशेष माहितीकरितां दोन आण्याची पोस्टाची

तिकिटें पाठवून आमचा सचित्र कॅटाॅलाग मागवा.

पत्ता- विष्णु विठोबा गुरव. शिक्रापूरकर, ठि।। शुक्रवार, ७६१ पुणे.